

O PERIODIZACIJI RUSKO-JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNIH VEZA

Vladimir MOŠIN, Zagreb

Povodom predavanja V. V. Vinogradova, N. K. Gudzija i D. S. Lihačeva na Slavističkom kongresu u Moskvi.

I

Utjecaji i periodizacija književnih veza

U značajnom sintetičkom predavanju o odnosu književnosti Kijevske Rusije prema drugim slavenskim književnostima, održanom na IV Međunarodnom slavističkom kongresu u Moskvi 1958. g., akademik N. K. Gudzij dotakao se važnog općeg pitanja o utjecajima kao pokretnom faktoru u historiji književnosti. »Trebalo bi uopće imati u vidu, da nijedna literatura na svijetu, pa ni najrazvijenija, nije izbjegla utjecajima od strane drugih književnosti, s kojima se ona nalazila u ovakvim ili onakvim vezama. U mnogo slučajeva postojanje takvog utjecaja ne smije se nipošto ocjenjivati kao negativan, nego nesumnjivo kao pozitivan momenat u životu jedne ili druge književnosti. Pitanje je samo u tome, kakav je kvalitet utjecaja i u kakvoj mu mjeri ide ususret samostalni literarni rad koji stvaralački, aktivno a ne pasivno, prihvaća utjecaj i preinačuje ga prema individualnim odlikama pisca ili prema zadacima narodne historije.«¹

Još je nedavno u historijama nacionalnih književnosti vladala (a kod nekih naroda, koji su tek nedavno ostvarili svoje pravo na državnu samostalnost, i sada vlada) narodno-romantička idealizacija »svoga« i podozrivost prema »utjecajima« kao faktoru koji umanjuje razvojnu snagu samobitnih osnova kulture i može da utječe na njezinu prirodnu evoluciju tako da je skreće u stranu od narodnog toka. U sadržaj pojma o kulturnom utjecaju unosi se nekakav emocionalni elemenat o osjećaju superiornosti faktora koji utječe i inferiornosti onog što podliježe utjecaju. Sa ovoga stajališta mjesto o »utjecaju« radije se govori o »vezama«, dok se u stvarnosti, u umjetnosti i napore u literaturi, pojmovi književnih utjecaja i književnih veza po svojem sadržaju poklapaju. Svaka veza pretpostavlja svijesni interes s obzirom na uzajamno upoznavanje kulturnih vrednota; upo-

¹ N. K. Gudzij, *Literatura Kievskoj Rusi i drevnejšie inoslavjanske literature*. (IV Međunarodnyj s'ezd slavistov, Doklady. Moskva 1958), str. 42.

znavanje je svjesno preuzimanje novih saznanja u sastav svoga kulturnog bogatstva. Ruska je škola historičara književnosti i umjetnosti na kraju prošloga i u početku našega stoljeća, u prvom redu u metodološkim koncepcijama A. N. Veselovskoga i N. P. Kondakova, nasuprot narodno-romantičkom stajalištu utvrdila gledište da su kulturne »pozajmice« osnovni stimulans općeljudskog napretka. U tom smislu treba da navedenu Gudzijevu konstataciju o mogućem pozitivnom značenju utjecaja u razvoju književnosti proširimo od »mnogih slučajeva« na značenje općeg sociološkog faktora u historiji književnosti, pa i uopće u historiji kulture, faktora bez kojega se razvoj uopće ne bi dao zamisliti.

Potpuno samostalnih, samobitnih kultura nikad nije bilo. Svaki dodir među ljudima vodi k razmjeni misli, k uzajamnom upoznavanju kulturnih vrednota na svima područjima života, od oruđa proizvodnje i navika u zadovoljavanju materijalnih potreba pa do filozofskih naziranja i proizvoda narodne umjetnosti. Ono što se čini racionalno i korisno, ili lijepo i ugodno, prihvaća se te se u jednom ili drugom obliku prilagođava svojim navikama i ukusima. Ono što se ne sviđa ili što se čini beskorisno, izaziva aktivno-negativni odnos koji se odražava u ovom ili onom obliku kritike, koja sama postaje novi stvaralački faktor koji potiče na ocjenjivanje svojih kulturnih vrednota i na njihov dalji razvitak. Kulturni utjecaj, napose utjecaj u književnosti, takav je, ako je zaista *utjecao*, tj. u nekoj mjeri bio prihvaćen od druge sredine. U takvu slučaju on je već nekako odgovarao potrebama i ukusima određene ličnosti ili određenog društva i tek poslije prijelaza u drugu sredinu doživljava svoju historiju: bilo da ga usvajaju u ovoj ili onoj mjeri, bilo da ga reakcija mjesnih tradicija odbacuje. Čim su življe veze među ličnostima, među društvima, među narodima, tim je pogodnije i tlo za pojavu uzajamnih kulturnih utjecaja, i tim je bogatiji i mnogostraniji razvitak unutar njih stvaralačkih snaga koji vodi rađanju novih kulturnih vrednota.

Moj veliki, nezaboravni prijatelj E. V. Aničkov, učenik Veselovskoga i jedan od najvjernijih sljedbenika njegove »uporedno-književne škole«, u lijepoj knjizi »Zapadne literature i slavenstvo« (Prag 1962)² — zbirci eseja bogatih impresivnim historijsko-književnim paralelama i kontrastima, jezgrovitim karakteristikama pokreta i ličnosti, ostrim zapažanjima i dubokim reminiscencijama — postavio je to isto pitanje u okviru šire teme o ulozi Slavenstva u historiji općeevropske književnosti. Odgovorio je u smislu odgovora Homjakova na pitanje o kulturnoj misiji Slavenstva: da je »svaki živi narod

² E. V. Aničkov, *Zapadne literatury i slavjanstvo*, Praga I, str. 5—14.

još neizrečena riječ« u izgradnji opće, svjetske kulture. Naša riječ treba da bude nova riječ, potrebna za dalji život općeljudske zajednice, ali ona će se moći izreći samo na osnovi onoga što je ta zajednica spoznala i izrekla. Nacionalna historija književnosti samo je umjetno iskinuti odlomak iz velike cjeline: ona se izdvaja iz općeljudskog literarnog procesa i vraća u njegov tok obogaćena novim dostignućima narodnog genija. Njegov je pogled često okrenut prema narodnoj prošlosti: kada ona daje nadahnuća pjesniku i umjetniku, tada nastaje »Preporod«, u kojem niču novi oblici ljepote. Ali okolni život ide naprijed, te književnim utjecajima izvana budi nove misli i umjetnička traženja, koja ulijevaju u staru tradiciju novi sadržaj, postaju stimulans književnog i umjetničkog stvaralaštva.

U okviru organskog jedinstva općeevropske civilizacije, pa i u užem okviru slavenske kulturne uzajamnosti, pitanje rusko-južnoslavenskih književnih veza sačinjava problem posebnog značenja i posebnog interesa. Historijska je sudbina nametnula Rusima i južnoslavenskim narodima naročito jaku kulturnu, i napose književnu povezanost. Analogan razvitak društvene organizacije, uz moćno djelovanje istog spoljnog kulturno-historijskog faktora, Vizantije koji je uvukao pravoslavno Slavenstvo u krug istih religioznih i filozofskih predodžaba, te zajedničko slavensko pismo dali su ruskoj književnosti i južnoslavenskim književnostima značaj zajedničke pravoslavno-slavenske književnosti. Stvorena utjecajem tih faktora, rusko-južnoslavenska književna uzajamnost bila je u nizu stoljeća toliko prisna, da se u mnogim slučajevima, što se tiče idejnog sadržaja i umjetničko-književnog oblikovanja, vrlo teško moglo razlikovati iz koje je sredine prvobitno poteklo neko književno djelo. Stvoreno u jednoj sredini, ono je u razdobljima življih političkih, ekonomskih ili kulturnih, napose crkvenih veza vrlo brzo prelazilo na drugo područje istog kulturnog rejona, te se apsorбирало u tamošnju književnu riznicu.

Međutim, pored ovog, tako reći subjektivnog, unutarne-historijskog faktora istovjetnosti kulturno-historijske orijentacije i istovrsnosti misaonih i umjetničkih interesa, koja objašnjava lakoću širenja uzajamnih književnih utjecaja na obje strane — paralelno s njime djelovao je i objektivni, spoljno-historijski faktor — konkretne historijske prilike u kojima su se ti odnosi odvijali. U tom smislu treba osobito podvući metodološku postavku koju je prof. V. M. Žirmunski iznio u predavanju o problemu uporednog proučavanja epskog pjesništva: da su u poređenju s tipološkom bazom, koja nema hronologije, utjecaji historijska kategorija. Oni su uvijek vezani s konkretnom historijskom okolinom i mogu da budu hronološki odre-

deni³. Posljednji se momenat u historijsko-književnim konstrukcijama često nedovoljno uzima u obzir, ili se uzima u najopćenitijem okviru, čime se prekida organska veza među kulturno-historijskom evolucijom i životom društva u svoj raznovrsnosti njegovih potreba i interesa u određenim uslovima historijske stvarnosti. Na području književnih odnosa te su historijske okolnosti usporavale ili ubrzavale bujanje domaćih stvaralačkih snaga, olakšavale ili ometale mogućnosti uzajamnog dodirivanja i upoznavanja, pojačavale ili slabile interes prema kulturnom životu susjeda. U svjetlosti toga spoljno-historijskog faktora, historija uzajamnih književnih veza između južnog i istočnog slavenstva javlja se ne kao jedan neprekidan proces istovjetnog zajedničkog razvitka, već kao niz naizmjeničnih talasa utjecaja s jedne ili druge strane, koji su izazivali oživljavanje književne djelatnosti na bazi novog kompleksa ideja i književno-umjetničkih shvaćanja, iz kojih su nicali novi književni pokreti i pravci. Time se periodizacija u historiji književnih odnosa veže za pitanja periodizacije književnih pokreta, i šire za pitanja osnovnih razdoblja u historiji ruske i južnoslavenske kulture.

Pitanje rusko-južnoslavenskih književnih odnosa još se nedavno promatralo sa gledišta pretpostavke o dva razdoblja užih kulturnih veza između Rusije i slavenskog Balkana. Prvo je — doba posvećenijeg južnoslavenskog utjecaja na Rusiju, koji je započeo prenošenjem prijevodne i originalne pismenosti iz Bugarske u doba pokršćavanja Rusije, i koji je poslije jednog razdoblja malaksalosti izbio novom snagom u XV vijeku. Drugo je — doba ruskog utjecaja na balkanske Slavene počevši od Petra Velikog. Pred kraj prošlog stoljeća M. N. Speranski je u tu šemu ubacio posebno razdoblje ruskog utjecaja u XVI—XVII v. — preko rukopisa i štampanih knjiga, koje je Rusija slala Bugarima i Srbima kada je pravoslavni Istok u doba turskog jarma tražio od Moskve moralnu i materijalnu pomoć⁴. Poslije je isti taj neumorni radnik na polju proučavanja rusko-južnoslavenskih književnih veza unio u gornju koncepciju još jednu vanredno važnu izmjenju: pokazao je da i u okviru starijeg razdoblja pored bugarskog utjecaja na rusku književnost postoji i suprotna činjenica prelaženja na Balkan velikog broja ruskih književnih djela

³ V. M. Žirmunskij, *Epičeskoe tvorčestvo slavjanskih narodov i problemy sravniteljnogo izučeniya eposa*. (IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Doklady. Moskva 1958).

⁴ M. N. Speranskij, *Delenie istorii ruskoj literatury na periody i vlijanie ruskoj literatury na jugoslavjanskuju* (Russkij Filologičeskij vestnik, XXVI, 1896, str. 193—223).

u XI i XII v., što prvobitnu predodžbu o potpunoj zavisnosti ruske književnosti od bugarske mijenja u tezu uzajamnih rusko-južnoslavenskih veza i utjecaja u tom razdoblju.⁵ Konačno, moja su me nedavna istraživanja o slavenskom Prologu dovela do zaključka, da se otkrivena od Speranskoga činjenica o prelaženju ruskih književnih djela XI—XII v. k Srbima i Bugarima može hronološki ograničiti na kraj XII i na prvu polovinu XIII vijeka,⁶ čime se u historiji rusko-južnoslavenskih književnih veza fiksira još jedno posebno razdoblje ruskog utjecaja.

U radovima slavističkog kongresa u Moskvi, gdje je problem međuslavenskih književnih odnosa bio jedan od ključnih problema o kojima se raspravljalo, bilo je pitanje o rusko-južnoslavenskim vezama u književnosti starijeg doba tretirano u dva odlična predavanja: u predavanju N. K. Gudzija⁷ (u spomenutom referatu o književnosti Kijevske Rusije prema drugim slavenskim književnostima) i u predavanju D. S. Lihačeva (o zadacima proučavanja drugog južnoslavenskog utjecaja na Rusiju)⁸. Široka problematika pokrenuta u oba ta predavanja izazvala je živu i novim zapažanjima plodnu diskusiju, u kojoj je posebno potaknuto pitanje opće periodizacije rusko-južnoslavenskih književnih odnosa. To me je pobudilo da dadem ovaj pregled čitave problematike, u prvom redu sa stajališta užeg povezivanja činjenica o izmjeni pravaca međusobnih ruskih i južnoslavenskih književnih utjecaja sa konkretnim historijskim prilikama u dotičnim momentima. Poglavlja u idućem razmatranju predstavljaju u stvari niz posebnih studija o pojedinim stavovima iz gornje problematike, koji su ili bili postavljeni u spomenutim predavanjima kao zadaci za iduća proučavanja, ili su se meni činili kao pitanja koja još nisu definitivno riješena te traže nova osvjetljenja.

⁵ M. N. Speranskij, K istorii vzaimootnošenij ruskoj i jugoslavjanskih literatur (Izvestija Otdelenija russk. jazyka i slovesnosti 1921, t. XXVI, 1923, str. 143—206; ponovno izdana u zborniku M. N. Speranskij, Iz istorii rusko-slavjanskih literaturnyh svjazej, Moskva 1960, str. 7—54).

⁶ V. Mošin, Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII—XIII vijeka (Zbornik Hist. inst. JAZU, T. II, Zagreb 1959, str. 17—68).

⁷ Vidi bilj. 1. Pitanju rusko-bugarskih veza na polju pismenosti najstarijeg doba bilo je posvećeno također predavanje B. St. Angelova, K voprosu o načale rusko-bolgarskih literaturnyh svjazej. (Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, t. XIV, 1958, str. 132—138).

⁸ D. S. Lihačev, Nekotorye zadači izučenija vtorogo južnoslavjanskogo vlijanija v Rossii. (IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Doklady. Moskva 1958).

Crkvenoslavenski i staroruski tipovi književnog jezika

Pitanje književnih veza stare Rusije s ostalim Slavenstvom, i napose s Južnim Slavenima, veže se s pitanjem o postanku i razvitku staroruskog književnog jezika. To je bilo svestrano prikazano na Moskovskom slavističkom kongresu u velikom predavanju — ustvari, u programatskoj raspravi od 137 štampanih strana — akademika V. V. Vinogradova.⁹ Tu su rezimirana dotadašnja gledišta ruske slavistike s obzirom na problem jezičnog dualizma u ruskoj pismenosti, rasvijetljene su nejasnoće i otklonjena izvjesna »zastranjenja« u tumačenju pojedinih područja te problematike, formulirane su opće konture u kojima se to pitanje pojavljuje u svjetlosti savremenih filoloških ispitivanja i određeni najbliži zadaci za buduća istraživanja i produblјivanje već utvrđenih činjenica.

Prema običnom naziranju, koje je donedavna vladalo u slaveno-ruskoj filologiji i koje je našlo svoju najizrazitiju formulaciju u radovima A. A. Šahmatova, jezik starije ruske pismenosti i književnosti u svojoj je osnovi starobugarski. Zahvaljujući živim vezama koje su postojale između Kijevske Rusije i Bugarske, bugarski je jezik već u X vijeku bio raširen u Kijevu kao jezik prosvijećenih slojeva. Ulazile su u stalnu upotrebu bugarske riječi koje su se odnosile na trgovinu, na predmete materijalne kulture, na pojmove s područja društvenog i političkog života. Vjerojatno su istodobno prodirale i bugarske narodne umotvorine, napose junačke pjesme koje su bugarski pjevači pjevali o Svjatoslavu i koje su mogle da postanu uzor za ruske »byline« o knezu Vladimiru. Presađen u Rusiju kao jezik crkve i duhovne prosvjete, bugarski se jezik brzo pretvorio u ruski nacionalni jezik. Taj je nakon vjekova postepene rusifikacije i nacionalizacije ostao i do danas osnovom ruskog književnog jezika, »koji je u svojem leksičkom sastavu barem u polovinu, ako ne više, ostao crkvenoslavenski«.¹⁰

⁹ V. V. Vinogradov, Osnovnye problemy izučeniја obrazovanija i razvitija drevneruskogo literaturnogo jazyka. (IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov, Moskva 1958, 137 str.).

¹⁰ A. A. Šahmatov, Očerк sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Izd. 4, Moskva 1941, str. 69, 90; Očerк drevnejšego perioda istorii russkogo jazyka (Enciklopedija slavjanskoj filologii; vyp. 11); Vvedenie v kurs istorii russkogo jazyka. Čast I. Petrograd 1916; Nekrolog V. F. Milleru — Izvestija Imp. Akademii nauk, 1914, No. 2, str. 75—83 i dr. Isp. Vinogradov, cit. predavanje, str. 5—12.

Nasuprot ovom »svebugarskom« stajalištu već se davno isticalo značenje ruskog narodnog govornog jezika kao osnovnog faktora u formiranju ruskog književnog jezika. Već je Vostokov upozoravao na paralelizam u upotrebi staroslavenskog jezika u crkvenoj književnosti i staroruskog jezika u poslovnoj pismenosti i svjetovnoj književnosti. Sreznevski je nalazio osnovu staroruskom književnom jeziku upravo u živom istočnoslavenskom govornom jeziku, koji je po svojoj strukturi bio blizak staroslavenskom jeziku. (1887). Ovo je stajalište naročito snagom bilo istaknuto u novijoj ruskoj filologiji u godinama prije drugog svjetskog rata i neposredno iza toga, kada se nastojala dokazati samobitnost staroruskog književnog jezika izgrađenog na živoj govornoj istočnoslavenskoj bazi i, prema tome, oslabiti značenje staroslavenskog utjecaja. S. P. Obnorski je na osnovi jezične analize takvih originalnih ruskih djela kao što su *Russkaja Pravda*, *Molenije Daniila Zatočnika* i sl. tvrdio da je ruski književni jezik najstarijeg razdoblja bio čisti ruski jezik u svim elementima svoje strukture — u fonetici, morfologiji, stvaranju riječi, sintaksi i u leksičkom sastavu. Bugarski je utjecaj u početku bio znatno manji nego što se obično drži; on je postepeno rastao i tek je u doba drugog južnoslavenskog utjecaja u XIV v. izvršio jači utjecaj na ruski jezik.¹¹ Osnovni značaj živog govornog jezika kod formiranja staroruskog književnog jezika ističe i L. P. Jakubinski, ali za razliku od Obnorskoga misli da je općenarodni govorni istočnoslavenski jezik koji se upotrebljavao u poslovnoj pismenosti i u pravnim dokumentima, upravo u prvim momentima formiranja staroruskog književnog jezika pretrpio najjači utjecaj od strane staroslavenskog, u osnovi starobugarskog jezika, ali je već u XI vijeku, u procesu originalnog književnog stvaralaštva, u njemu počela da prevladava istočnoslavenska govorna stihija. U daljem razvitku uzajamni odnosi i uzajamni utjecaji slavenizama i starorusizama utjecali su na formiranje posebnih književnih stilova u raznim žanrovima stare ruske literature.¹²

Što se tiče leksičke strane gornjeg pitanja, naročito značenje pripada na tom području studijama V. M. Istrina o ruskom prijevodu

¹¹ S. P. Obnorskij, *Russkaja pravda kak pamjatnik russkogo literaturnogo jazyka*. (Izvestija Akad. Nauk SSSR, Otdelenie obščestvennyh nauk, 1934, No. 10); *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka staršego perioda*. Moskva—Leningrad 1946.

¹² L. P. Jakubinskij, *Istorija drevnerusskogo jazyka*. 1953. Isp. Vinogradov, op. cit. 13—15, gdje su navedeni radovi istog pravca D. S. Lihacheva, P. Ja. Černyha, F. P. Filina, kao i prikaz A. Dostála, *Uloha cirkevni slovanštiny v dějinah vzniku a razvoje spisovné ruštiny*. (Československá rusistika 1958. No. 2—3). Vidi također: A. M. Seliščev, *Staroslavjanskij jazyk*. Č. I—II Moskva 1951—1952.

Hamartolove hronike.¹³ Treća knjiga ovoga velikog rada, posvećena rječničkoj analizi spomenika, pokazala je veliko bogatstvo staroruskog književnog jezika XI vijeka, koji je bio potpuno sposoban za autentično reflektiranje čitave sadržajne strane grčkog teksta. Prevodilac je raspolagao potpunim rječnikom staroslavenskog jezika i unosio u nj izraze iz živih istočnoslavenskih govora i stvarao pritom ruske književne neologizme prema staroslavenskim uzorima. Nije uvijek lako odrediti ove književne rusizme prema pravoj staroslavenskoj građi, pošto je općeslavensko nasljeđe u raznim slavenskim jezicima toga doba moglo biti vrlo široko i jednolično. Literarna obradba ruskoga govornog jezika, prema Istrinu, započela je »mnogo prije pojave pismenosti, već kod usmenih prijevoda s grčkog jezika na ruski, što je bilo neophodno kod stalnih odnosa Rusa s Grcima«.

Isto toliko značenje za proučavanje strukture ruskoga književnog jezika najstarijeg razdoblja pripada studijama M. N. Speranskoga o ruskom prijevodu i o kasnijim preradbama »Devgenijeva dejanija«. Tu je posebno pokazana ovisnost književnog jezika ovoga spomenika od narodne književnosti, napose s obzirom na široku primjenu pjesničkih poređenja sa »jako-kao«, gdje se građa, kao i u narodnim umotvorinama, uzima najviše iz područja životinjskog carstva i vremenskih prirodnih pojava (dažd, snijeg i sl.).¹⁴ Na tragove narodnih epskih pjesama u Nestorovu ljetopisu već je mnogo prije upozoravao Kostomarov, a A. S. Orlov posebno je proučavao taj element narodnog pjesništva u književnom stilu ruske historijske književnosti XVI—XVII v.¹⁵ U novije vrijeme pitanje veza staroruskog književnog jezika s folklorom široko je zahvatila V. P. Adrianova-Peretz, koja je pokazala da su narodne umotvorine odigrale ogromnu ulogu kod formiranja i razvoja staroruske književnosti i staroruskog književnog jezika, i da je »općenarodni jezik XI—XII v., kada se ruska književnost formirala, već sadržavao velike umjetničke mogućnosti te se primjenjivao kod naših najstarijih pisaca s pravom pjesničkom vještinom«. ¹⁶ Istu su činjenicu o velikom značenju narodnog govornog

¹³ V. M. Istrin, Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjanskom perevode. T. II. Petrograd 1922; T. III. Leningrad 1930. Isp. *Vinogradov*, str. 13, 47—50.

¹⁴ M. N. Speranskij, *Devgenijevo dejanie*. Petrograd 1922.

¹⁵ *Izvjestija Otd. rus. jaz. i slov.* 1908, t. XIII, knj. 4.

¹⁶ V. P. Adrianova-Peretz, *Drevnerusskaja literatura i folklor*. (Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, VII, 1949); *Istoričeskaja literatura XI-nac. XII v. i narodnaja poezija*. (Trudy Otd. dr. - rus. lit. VII, 1951, 95—137) i dr.; odgovor A. M. Astahove na pitanje »Problema vzaimovlijanija ustnoj i knižnoj tradicii u slavjanskih narodov« u »Sbornik otvetov na voprosy po literaturovedeniju« (IV *Meždunar. s'ezd slavistov*, Moskva 1958, str. 288—291).

jezika za stvaranje staroruskog književnog jezika utvrdila istraživanja D. S. Lihačeva o jeziku novgorodskih ljetopisa¹⁷ i brojne studije oko proučavanja rječnika i terminologije u Slovu o polku Igoreve (vidi Vinogradov, str. 72—73), a i istraživanja N. A. Meščerskoga na području ruske prijevodne literature, napose o prijevodu Josipa Flavija,¹⁸ gdje ovaj odlični stručnjak nastupa kao dostojni nastavljatelj filološke tradicije Istrina i Speranskoga.

U vezi s gornjim istraživanjima izdvaja se problematika o razlikovanju pojmovâ jezika *pismenosti* od *književnog* jezika s posebnim kulturno-društvenim, napose umjetničkim funkcijama i specifičnim strukturnim svojstvima u odnosu na narodni govor kako je taj zabilježen u dokumentarnim spomenicima, te na narodno-pokrajinske dijalekte. (Vinogradov, str. 24—35). Među takve spomenike živoga govornog jezika ide »Ruska Pravda« — najstariji zakonik, koji je u XI vijeku kodificirao tradiciju starog ruskog običajnog prava. Leksik ovog spomenika, kao što je pokazao rječnik uz izdanje E. F. Karskoga (1930),¹⁹ odražuje čisti ruski narodni jezik. Novi dragocjeni materijal na tom području pružilo je otkriće velikog broja dokumenata pisanih na listićima brezove kore (»beresta«), koji su bili pronađeni prilikom arheoloških iskapanja u Novgorodu 1951—1955. g. Ta su otkrića obogatila slavensku filologiju saznanjima o »poslovnom pismu« kao posebnom paleografskom tipu koji se oblikovao, pa se, donekle i sadržajno, vezao za pismo bilježaka i zapisa na različitim ostacima materijalne kulture te je, kao takav, u »Ruskoj paleografiji« V. L. Čerepnina (1956) zauzeo prvo mjesto, ispred kategorije knjižnog pisma.²⁰ Iako su u jeziku pojedinih dokumenata zapažena svojstva književnog jezika, pa čak i pjesničkog stila (br. 10 iz XV v.), ipak se oni, kao što ispravno ističe Vinogradov, ne mogu smatrati spomenicima staroruskog *književnog* jezika već dokumentacijom narodnog govora u *poslovnoj pismenosti* koja se po svojoj specifičnoj funkcionalnosti bitno razlikuje od književnosti u užem smislu.²¹

Pitanje funkcionalne razlike između pismenosti i književnosti kao posebnih kulturno-historijskih činjenica postavio je na široku

¹⁷ Izvestija AN SSSR, Otd. literatury i jaz., 1944, vyp. 2—3.

¹⁸ N. A. Meščerskij, Istorija Iudejskoj vojny Iosifa Flavija v drevnerusskom perevode. Moskva—Leningrad, 1958.

¹⁹ E. F. Karskij, Russkaja pravda po drevnejšemu spisku. Leningrad 1930, str. 90—113.

²⁰ L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija. Moskva 1956, str. 116—125. Vidi novi prikaz u raspravi: L. P. Zukovskaja, Novgorodskie berestjanye gramoty. Moskva 1959, gdje je popis naučne literature o tim spomenicima.

²¹ Vinogradov, str. 22—24.

sociološku bazu D. S. Lihačev u članku o historijskim pretpostavkama postanka ruske pismenosti i književnosti (1951) i zatim u radu o postanku ruske književnosti (1952).²² Pojavu pismenosti on tumači kao rezultat klasne diferencijacije društva u doba prijelaza patrijarhalno-rodovske organizacije u feudalnu formaciju, a rađanje literature — kao rezultat daljeg razvitka istoga procesa u pravcu jačanja kneževske vlasti, kojoj je ideološku nadgradnju pružila kršćanska crkva primljena iz Vizantije sa svojom književnošću. Ova se književnost nakalemila na tlo domaćeg umjetničkog iskustva koje se razvijalo u oblasti usmenog narodnog pjesničkog stvaralaštva, i na bazu poslovnog pisma koje je već u prethodno doba počelo služiti praktičnim potrebama u međunarodnoj diplomatskoj prepisci, u praksi privatnopravnih odnosa, u narodnom obrtu i trgovini.²²

Uza svu opravdanost navedenog sociološkog tumačenja s obzirom na potrebu funkcionalnog razgraničenja između poslovne pismenosti i književnosti, meni se čini, da u odnosu na Rusiju ne bi bilo opravdano hronološko rastavljanje ovih kulturno-historijskih činjenica u zasebna razdoblja. Takvo bi hronološko rastavljanje moglo biti opravdano u primjeni na *prehistorijsko doba*, kada su »crte i reze«, odnosno upotreba tuđeg pisma, mogli služiti za najvažnije poslovne bilješke u odnosu prema pamćenju koje je u obliku narodnih umotvorina prikazivalo religiozne predstave, formuliralo etičke i pravne norme i čuvalo historijsku tradiciju. Međutim u Rusiji početak *historijskog doba* — a to je posljednja trećina IX vijeka, otkada izvori daju konkretne podatke o djelatnosti prvih ruskih knezova i o njihovim ratovima s Vizantijom — vremenski se poklapa s počecima kristijanizacije Rusije i s pojavom slavenskog pisma i rađanja staroslavenske književnosti u okviru Ćirilo-Methodijeve akcije u cilju prosvjećivanja Slavena. Prenošenje slavenskog pisma u Istočnu Evropu u to doba moglo je biti samo u vezi s prodiranjem slavenske kršćanske propovijedi. Ako su već u početku X v. postojali rusko-vizantijski ugovori u slavenskom prijevodu, i ako su se tada, a možda već i prije, negdje u Kijevu vodile takve historijske bilješke kao kratke napomene o smrti Askoldova sina, ili o prolazu Ugara pored Kijeva, koje su poslije bile unesene u ljetopise, — to je moglo potjecati samo od članova tamošnje kršćanske općine, vjerojatno članova njenog klera koji su naučili slavensko pismo na tekstovima Svetog

²² D. S. Lihačev, *Istoričeskie predposylki voznikovenija ruskoj pis'menosti i ruskoj literatury*. (Voprosy istorii, 1951, br. 12, str. 30—54); *Voznikovenie ruskoj literatury*. Moskva—Leningrad, 1952.

pisma, psaltira i liturgijskih knjiga. S obzirom na svoju kratkoću i na lakoničnost te se ljetopisne bilješke možda još ne bi mogle da stave pod pojam književnog rada, ali sa funkcionalnog gledišta one se izdvajaju iz okvira poslovne pismenosti. Međutim, tekstovi Svetog pisma i psaltir svakako su predstavljali prijevodnu književnost u pravom smislu te riječi, jednako kao što su je predstavljala i hagiografska djela koja se u staroslavenskoj književnosti pojavljuju istodobno s prijevodima liturgijskih knjiga. Značajno je da najstariji ćirilski rukopis, Suprasaljski, sadrži baš žitija svetaca, a i jedan od najstarijih podataka o ruskim knjigama odnosi se na žitije češkog kneza Václava, koje je sv. Boris čitao u prvim godinama XI vijeka. Nama se čini, da je u prvim momentima svojega prodiranja u Istočnu Evropu slavensko pismo ulazilo onamo, vjerojatno, prvenstveno u svojoj bogoslužbenoj funkciji u vezi s kršćanskom propovijedi, i da je iza toga trebalo da služi i u različnim funkcijama poslovnog, liturgijskog, možda i književnog karaktera. Međutim, u procesu širenja u životu tadašnjeg društva, poslovna je primjena vjerojatno bila češća i šira, dok se književna funkcija jamačno ograničivala na skromni prepisivački rad staroslavenskih djela u relativno uskom krugu prve kršćanske općine. Tek je pokrštenje Rusije po sv. Vladimiru postavilo pred rusku književnost nove kulturno-društvene zadatke i time odredilo put za opće prilagođivanje staroslavenske književnosti svojstvima ruske književnosti.

Treba misliti da se na području poslovne pismenosti, gdje se na polju stručne terminologije operiralo domaćim izrazima i gdje se pero lakše povodilo za govornim navikama što se tiče fonetike i morfologije, u toku X stoljeća izgrađivala struktura staroruskog pismenog jezika. Ova je u XI vijeku u jednu ruku formirala *staroruski tip književnog jezika*, koji se utvrdio u poslovnoj pismenosti i u književnim žanrovima koji su stajali u bližoj vezi sa životom društva: u ljetopisima, pravnoj književnosti, donekle u hagiografiji i u djelima poučno-memoarnog karaktera, kao što su Poučenije Vladimira Monomaha i Molenije Daniila Zatočnika. U drugu ruku, pod njenim je utjecajem staroslavenski jezik, koji je kao općeslavenski književni jezik došao u Rusiju s crkvenom književnošću, i koji je kroz stoljeća vladao u liturgijskoj, religiozno-prosvjetnoj i crkveno-didaktičkoj književnosti, primio obilježja *crkvenoslavenskog jezika* s ruskim osobinama u fonetici i u načinu imeničke i glagolske promjene. »Proces zbližavanja i uzajamnog utjecanja između struktura staroslavenskog i istočnoslavenskog jezika odvija se — prema Vinogradovu (49) — u XI vijeku s tolikom intenzivnošću, da se može postaviti pitanje o

neke vrste aklimatizaciji ili asimilaciji staroslavenskog jezika na ruskom terenu«. To nas upućuje i na pretpostavku o jačoj spontanosti pravopisno-gramatičkoj akciji koja se odigravala na području formiranja ruske poslovne pismenosti u prethodnom razdoblju. U daljem životu obje su ove struje imale svaka svoj poseban razvitak, ali su istodobno i neprekidno djelovale jedna na drugu. To je u XVI vijeku dovelo do stvaranja jedinstvenog ruskog nacionalnog književnog jezika sa stilskim varijantama, koje su se primjenjivale na području različitih književnih žanrova pod imenom »triju stilova« (u poznatoj formulaciji Lomonosova).

Vinogradov postavlja pitanje: kada se radi o pismenosti iz doba staroruske narodnosti, da li se može govoriti o *dva književna jezika* — o crkvenoslavenskom jeziku ruske redakcije i o književno dotjeranom narodnom istočnoslavenskom jeziku; o dva jezika, makar i blisko srodna, ali ipak različna s obzirom na gramatiku, leksik i semantičku strukturu? Ili, nije li — imajući u vidu njihovo blisko srodstvo, postojanje zajedničkih gramatičkih i leksičko-semantičkih obilježja, te njihovo uzajamno utjecanje — cjelishodnije promatrati ih samo kao *dva tipa* zajedničkog staroruskog književnog jezika? Vinogradov se odlučuje za drugo rješenje te sa stajališta navedenih svojstava književno izgrađeni tip narodnog književnog jezika ne odvaja od književno-slavenskog tipa kao poseban jezik. Ali, u to doba to *nisu ni posebni stilovi* jednog književnog jezika, jer se ne uklapaju u okvir jedne jezičke strukture već se primjenjuju na različnim kulturnim područjima i u različnim funkcijama. (str. 24—35).

III

Zapadna staroslavenska tradicija pri rađanju ruske pismenosti

Za staroslavenski jezik, koji je u prvim stoljećima slavenske književnosti predstavljao općeslavenski književni jezik može se smatrati kao utvrđeno da je bio izgrađen na bazi jednog južnoslavenskog dijalekta iz okoline Soluna, koji je predstavljao prijelazni govor između zapadnih, makedonskih, i istočnih, bugarskih, dijalekata. Međutim, već u prvim danima svojega postojanja, u procesu širenja u drugim slavenskim sredinama — kao što su utvrdila istraživanja Jagića, Vondráka, Sobolevskoga, Kul'bakina, Oblaka, Evsejeva, Tunicoga, Van-Wijka, J. Vajsa, A. Vaillanta, Horáleka, Kurza i dr. — ovaj je književni jezik počeo da poprima elemente drugih slavenskih jezika, napose zapadnoslavenske. Onakav kako ga nalazimo u ruskim spomenicima, on je već bio vrlo šaren po svojem sastavu. »U njemu su se ukrštavali i spajali — kaže Vinogradov — različni narodno-

-jezički elementi slavenskog svijeta, i odražavali vizantijsko-grčki i latinski utjecaji. Crkvenoslavenski jezik, osim bugarizama i uopće južnoslavenizama, sadržavao je u sebi moravizme, čehizme i čak (vrlo rijetko) polonizme. Ovaj se složeni karakter staroslavenskog jezika donekle odražavao i u morfološkim i fonetskim kolebanjima i varijacijama u njegovoj strukturi, ali još jasnije — u šarenilu i raznolikosti njegova rječnika, njegova semantičkog sistema, u bogatstvu sinonima i nijansama u smislu kod značenja riječi.« (str. 41). Tako, prema B.M. Ljapunovu, u staroslavenskim spomenicima riječ *běděnъ* znači *bogalj* (mutilus), ali i *silovit* (coactus), *jadan*, *siromašan* (miser), *neveseo*, *zlovoljan* (difficilis), koje se nijanse smisla i sada nalaze u različnim slavenskim jezicima.²³

A. I. Sobolevski uspio je da u sastavu crkvenoslavenskog jezika ruske redakcije pokaže znatan broj zapadnoslavenskih riječi, koje su očevidno ušle u ruski rječnik iz staroslavenskih spomenika češkog ili moravskog podrijetla. Vinogradov navodi:

zakon u smislu testamentum,
oplatok u smislu liturgijskog hljeba (oblata, st. njem. oplata, češ. oplatek, polj. oplatek),

račiti u smislu dignare (češ. račiti),
izvoliti u smislu eligere (češ. zvoliti),
naglъ u smislu repentinus (češ. náhlý),
jazva u smislu vulnus, i t. d.

Također izrazi koji se sureću u Načal'nom ljetopisu: *kmeti*, *pa-pež*, *kalandy*, *zapoved'*, *neprijatelj* u smislu đavo, *oltar*, *poganyj* i dr. — zapadnog su podrijetla.

Držalo se da su svi ti zapadnoslavenski elementi ušli u ruski jezik preko Balkana, kuda su se sklonili učenici sv. Ćirila i Metoda iz Panonije, pošto su slavenska liturgija i prosvjeta bile iskorištenjene na Zapadu. Međutim, otkako se utvrdilo da se i u Češkoj, pa čak i u Poljskoj slavenska tradicija držala u bogoslužjenju i u književnosti kroz čitavo X i XI stoljeće, ostaje potpuno umjesna konstatacija N. K. Nikoljskog, da »sa historijskog gledišta ostaje nejasno, zašto bi rječnička građa koju mi imamo u našim starim spomenicima trebala da prelazi iz Moravske i Češke najprije u Bugarsku i tek onda u Rusiju.«²⁴

²³ Izvestija Otd. rus. jaz. i slovesnosti, 1926, t. XXXI, 39—40.

²⁴ N. K. Nikoljskij, »Povestj vremennyh let«, kak istočnik dlja istorii načalnogo perioda ruskoj pis'mennosti i kuljture. K voprosu o drevnejšem ruskom letopisanii. Vypusk I, 1930, str. 14.

Pitanje veza stare ruske književnosti sa zapadnoslavenskim književnostima, koje je nakon prvih dubokih istraživanja A. Sobolevskoga i N. Nikoljskoga, poslije prvog svjetskog rata bilo tretirano u radovima mnogih (u prvom redu čeških) slavista, bilo je rezimirano na moskovskom slavističkom kongresu u »odgovorima« J. Vašice, M. Koutne i E. Procházkové, koji su objavljeni u »Sborniku otvetov na voprosy po literaturovedeniju«, Moskva 1958, str. 7—17. Tu se kao najvažniji utvrđeni rezultat spomenutih istraživanja ističe činjenica da ćirilometodska tradicija u Češkoj, u bogoslužju i u pismenosti, nije bila kratkotrajna epizoda (kako se to često smatralo počev od Dobrovškoga), već da se to nasljeđe, kako književno, tako i ideološko, kultiviralo kod čeških Přemislida, u čijim je državama crkvenoslavenski jezik bio suparnik latinskom i u bogoslužju i u pismenosti. Još je 1079. g. kralj Vratislav tražio od pape odobrenje za upotrebu slavenskog bogoslužja. Kozma Praški, izraziti predstavnik feudalne klase i latinske prosvjete, nastojao je u početku XII v. da u svojoj kronici prešuti sve što bi svjedočilo o raširenosti slavenske prosvjete, ali i njemu se potkrao podatak da 1097. g. latinski opat Detgart u povjerenom mu samostanu nije našao drugih knjiga osim slavenskih, što je poslije dalo povod sazavskom monahu za poznatu primjedbu da se knjige njihova jezika, sasvim uništene i zametene, više nikada neće čitati u ovom manastiru.²⁵ Raširenost ćirilometodske tradicije u Češkoj morala je biti toliko značajna, da je Weingart s pravom mogao na se uzeti zadatak da rekonstruira češkoslavenski tip crkvene slavenštine.²⁶ Ova se rekonstrukcija staročeškog književnog jezika vrši na bazi one građe koja je sačuvana prvenstveno u staroruskim prijepisima ili preradama čeških i moravskih književnih djela.

Prvi je A. I. Sobolevski skrenuo pažnju na više staroruskih i nekoliko južnoslavenskih književnih spomenika koji su — prema leksičkoj građi — bili prvobitno prevedeni iz latinskoga jezika na slavenski u Moravskoj ili u Češkoj.²⁷ To su u prvom redu Besjede pape Grgura Velikog i Nikodemovo evanđelje. Zatim — znatan broj hagiografskih spisa, kao što su žitija sv. Apolinarija, Benedikta, Hrisogona, Georgija, Klimenta, pape Stefana, Vita i Anastazija. Što se tiče

²⁵ První pokračovatelě Kosmovi. Praha 1950, str. 74.

²⁶ M. Weingart, Českoslavenský typ cirkevnej slovančiny, jeho pamiatky a význam. Bratislava 1949.

²⁷ A. I. Sobolevskij, Cerkovnoslavjanskije teksty moravskogo proishozhdenija. Varšava 1900 (iz »Ruskog Filologičeskog Vestnika«); Neskoljko redkih molitv iz ruskogo zbornika XIII veka. (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. X, 1905, kn. 4 str. 66—78); Materialy i issledovanija v oblasti slavjanskoj filologii i arheologii. S.—Peterburg 1910.

žitija sv. Vita, Vašici je pošlo za rukom pokazati, da je prototip ove legende zaista morao prijeći u Rusiju iz Češke, jer je isti tekst poslužio kao baza za sastavljanje glagoljske službe sv. Vitu koja se upotrebljavala u praškom Emauskom samostanu u XIV vijeku.²⁸ Iz latinskoga je preveden i jedan kompleks ruskih molitava sačuvanih u ruskom zborniku XIII v., među kojima se ističe Molitva sv. Grigorija Dvojeslova« (pape Grgura I Velikog), u kojoj se on obraća sv. Petru kao čuvaru ključeva nebeskog carstva. Druga molitva, koja se pripisuje istom papi — »o izbavljenii ot bluda i o ugašenii pl'ti« — sačuvana je čak u rukopisu iz XI v.²⁹ Posebno je zanimljiva jedna ruska molitva u kojoj se pored sv. Borisa i Gljeba i sv. Ćirila i Metoda spominju zapadnoslavenski svetac sv. Vojteh i skandinavski sveci Magnus, K(a)nut, Alban, Olaf i Vatulf, koja je poslužila N. I. Korobki kao baza za hipotezu o zapadnim izvorima ruskog kršćanstva.³⁰

Ma koliko treba uzimati u obzir ograničenja koja je istakao Iljin-ski s obzirom na zaključivanja o prvobitnoj redakciji spomenika na osnovi leksičke građe³¹ treba ipak priznati da su ona samo djelomično opravdana. Može se pretpostaviti mogućnost slučajnog prodiranja takvih elemenata u tuđi tekst, ali — kao i za svaku slučajnost — samo u pojedinim slučajevima. Što se tiče pitanja rusko-čeških književnih odnosa, spomenuta se građa, koju je Sobolevski otkrio na osnovi leksičkih elemenata, organski uklapa u širi materijal koji su pribrala kasnija historijsko-književna istraživanja.

Nesumnjivi zapadnoslavenski izvor otkrio je A. Šahmatov u tekstološko-književnoj analizi o sastavu ruskog Načal'nog Letopisa. To je »Skazanie o preloženii knig« koje stoji pod 898. godinom. Ono je, prema Šahmatovljevoj koncepciji, bilo uneseno u Ljetopis tek prilikom posljednje redakcije u početku XII vijeka; potpuno podudaranje pojedinih mjesta ovog teksta s uvodnim dijelom »Povesti vremennyh let« ukazuje na to, da su to prvobitno bili dijelovi istog sastava koji je govorio o Ćirilo-Methodijevoj misiji kod Moravljana.³² Ovu je tezu proširio N. Nikoljski u velikoj studiji o »Povesti vremennyh let«

²⁸ J. Vašica, *Staroslovanská legenda o sv. Vitu* (Slovanské studie, Praha 1948).

²⁹ A. I. Sobolevskij, *Molitva o izbavljenii ot bluda i o ugašenii pl'ti* (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. XI, 1906, kn. 2, str. 13).

³⁰ N. I. Korobka, *K voprosu o istočnike russkogo hristianstva* (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. XI, 1906, kn. 2, str. 367—385).

³¹ *Izv. Otd. rus. jaz. i slov. V, 1900, kn. 4, str. 1385—1386.*

³² A. A. Šahmatov, *Skazanie o preloženii knig na slovenskij jazyk* (Zbornik v slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, str. 171—188); također »*Povest vremennyh let i ee istočniki* (Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, IV, 1940, 80—92).

(1930), postavivši je na novu književno-ideološku bazu.³³ On je upozorio na to da se sveslavenska ideologija ovog djela ne slaže s ideološkim stavom ljetopisca, koji je osnivanje ruske države vezao za Normane, a prosvjećivanje i kristianizaciju Istočnog Slavenstva — za Vizantiju. Naprotiv osnovna je tendencija »Skazanija« — dokazati da je prošlost plemena Póljana, od kojih je postala Rusija, bila vezana sa sudbinom Zapadnih Slavena — Moravljana, Čeha i Poljaka — i to vezana ne samo zajedničkim podrijetlom, već i jedinstvom pismenosti koja je nastala u Moravskoj te jedinstvom kršćanske vjere koja na Zapadu vodi svoju tradiciju od apostola Pavla. U Moravskoj je morala nastati teorija o Dunavskoj pradomovini Slavena koja se navodi u uvodnom dijelu Ljetopisa, isto tako kao i podatak da su »Norici Sloveni«. Svi su ovi podaci, prema Nikoljskom, preuzeti u Ljetopis iz nekog zapadnoslavenskog historijskog djela, neke moravske kronike koja je govorila o najstarijoj povijesti Slavena i o njihovu pokrštenju. Posljednja je hipoteza naišla na ozbiljne prigovore od strane G. Iljinskoga i V. Istrina, ali zapadnoslavensko podrijetlo tih podataka bilo je kao neosporna činjenica priznato i od tih autoritativnih kritičara. »Poslije njegova (tj. Nikoljskoga op. p.) istraživanja moraju da iščeznu sve sumnje o tome, da su navedeni podaci prešli u Rusiju sa slavenskog Zapada« (Iljinskij).³⁴ »Sada, razumije se, više nema sumnje da su u Rusiji u XI vijeku, a možda čak i u X, kolala djela moravskog podrijetla; ipak ostaje nerazjašnjen put kojim su ona dolazila u Rusiju.« (Istrin)³⁵ Zapadnoslavenski izvor ruskog Ljetopisa priznaje i S. N. Lihačev u svojem radu o »Povesti vremennyh let«.³⁶

U spomenutoj kritici Iljinski je upozorio na činjenicu, koju je svojedobno zapazio i I. Pekař³⁷ — da u Kristijanovoj latinskoj legendi o sv. Václavu ima nekoliko podataka koji su vrlo slični podacima Nestorova ljetopisa. Ime Ćirila vezano je za pokrštenje Bugara; sla-

³³ N. K. Nikoljskij, *Povest' vremennyh let kak istočnik dlja istorii načal'nogo perioda russkoj piš'mennosti i kultury*, Vyp. I, Leningrad 1930. Isp. N. K. Gudzij, *Literatura Kievskoj Rusi i drevnie inoslavjanskije literatury*. (IV Mežd. s'ezd 1958) 5—12; vidi takode N. Nikoljskij, K voprosu o sledah moravsko-češkogo vlijanija na literaturnyh pamjatnikah domongoljskoj epihi. (Vestnik Akademii Nauk SSSR 1933, No. 8—9, str. 5—18).

³⁴ Ocjena G. A. Iljinskog u *Byzantinoslavica* II, 1930, str. 435.

³⁵ V. M. Istrin, *Moravskaja istorija Slavjan i istorija Poljano-Rusi kak predpolagaemye istočniki Načal'noj russkoj letopisi* (*Byzantinoslavica* III, 1931, str. 308—331 i IV, 1932, str. 36—55); vidi citati na str. 54 u IV tomu.

³⁶ *Povest' vremennyh let*. čast II. Priloženija. Stat'i i kommentarii D. S. Lihačeva. Pod red. V. P. Adrianovoj-Peretz. Moskva—Leningrad, AN SSSR, 1950, str. 50.

³⁷ J. Pekař, *Die Wenzels- und Ludmila-Legenden*. Prag 1906, I, str. 177 i d.

vensko pismo nastalo je u Moravskoj; opis poganskog života Čeha («sine ullo principe vel rectore vel urbe: uti bruti animalia sparsim vagantes, terram solam incolebant») vrlo podsjeća na Nestorov opis »zvjerskog obraza žizni« plemena Drevljana. Ovo je pitanje posebno obradio V. Chaloupecký u studiju o izvorima X stoljeća (1939). Tu se on zaustavio na »Privilegiju« moravskoj crkvi, koji spominje Kozma Praški u XV glavi svoje Kronike: doveo ga je u vezu s ćirilometodskim »bugarskim legendama« i došao do zaključka da je bio osnovan na nekom starijem moravskom spomeniku s kraja IX ili poč. X vijeka, sličnom po sadržaju Panonskim legendama. Taj je spis koji Chaloupecký zove »Poviješću gonjenja moravske crkve«, prešao u Rusiju i bio iskorišten za ruski ljetopis.³⁸ R. Jakobson, koji je obradio pitanje prijelaza staročeških književnih spomenika u Rusiju u okviru šire teme općeslavenskih veza (1939), prihvatio je datiranje »Privilegija moravske crkve« za posljednje godine moravske historije te se također zaustavio na analogijama između Ruskog ljetopisa i Kristianove legende.³⁹ Posljednja studija O. Kralika o Privilegijama Moravske crkve, gdje su rezimirani rezultati dosadašnjeg proučavanja Kristianove legende, istovjetovala je »Privilegije Moravske crkve« navedene kod Kozme, s legendom ćirilometodskog ciklusa »Prepodobni Ćiril«, koja se kao uvodni dio otkinula od Kristianove legende. Pisac pretpostavlja da je u Sazavskom manastiru postojalo staroslavensko žitije ćirilometodskog ciklusa, koje je odgovaralo »Prepodobnom Ćirilu« i koje je poslužilo za odgovarajući odlomak Povesti vremennyh let, te obećaje uskoro poseban rad o zapadnim izvorima Načalnog ljetopisa.⁴⁰

Paralelno s ovim spisom prešla su u Rusiju i Panonska žitija, čije se zapadnoslavensko podrijetlo sada može smatrati neospornim. I ona su bila iskorištena u Ruskom Načal'nom ljetopisu. Kao što pokazuje E. Procházková, Nestor je iz Panonskih legenda u prvom redu pozajmio ona mjesta gdje ljetopisac brani slavensku liturgiju. Opisuje pokrštenje Moravske na osnovi staroslavenske legende o sv.

³⁸ V. Chaloupecký, *Prameny X. století Legendy Krstianovy*. (Svatováclavský sborník, II/2, 1939).

³⁹ R. Jakobson, *Český podíl na církevněslovanské kultuře* (u zborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*. Praha 1939); isp. njegov članak »The Kernel of comparative slavie Literature« (*Harvard Slavic Studies*, I, 1952); isp. M. Koutna, *Sborník odpovědí*, 12.

⁴⁰ O. Kralík, *Privilegium Moraviensis Ecclesiae* (*Byzantinoslavica XXI*, 1960, str. 219—237).

Konstantinu, ali uzima samo osnovnu misao o značenju ćirilometodske misije za širenje slavenskog bogoslužja. Međutim druga mjesta on prepričava doslovce, kao što je od Procházkove citirani odlomak u kojem se govori o prigovorima da su samo tri jezika dostojna da imaju svoje pismo — hebrejski, grčki i latinski, na kojima je Pilat načinio natpis na Kristovu krstu.⁴¹

Nesumnjivo češkog podrijetla su žitija sv. Ludmile i sv. Václava, koja su prešla u rusku književnost. Kako je dokazao Chaloupecký, žitije sv. Ludmile nastalo je još za života kneza Václava, između 926. i 929. g. u vezi s prijenosom njezinih ostataka iz Tetina u Prag. (Isto datiranje prihvaća i Jakobson). U Rusiji ono je u južnoruskoj preradi ušlo u tekst ruskog Prologa, ali, kao što je pokazao Jakobson, isti je spis bio poznat i Nestoru, čije »Čtenije« o Borisu i Gljebu sadrži jasne tragove Ludmilinog žitija: napose prizor, gdje Boris moli Boga i pita ubojice, šta im je učinio te ih moli da pričekaju dok on završi molitvu.⁴²

Žitije sv. Václava postojalo je u Češkoj u dvije posebne legende. Starija je sačuvana u ruskim varijantama, u Vostokovskoj i Minejskoj, te u glagoljskoj novljanskoj i ljubljanskoj. Vostokov je njezin postanak datirao prvom polovicom X vijeka, Nikoljski — krajem X v., Urbanek — 1045. g., Novotny čak krajem XII v. Ipak poslije istraživanja M. Weingarta, koji je na osnovi spomenutih tekstova pokušao rekonstruirati prvobitni češko-staroslavenski tekst, većina se učenjaka sada slaže u datiranju s Vostokovom.⁴³

Druga legenda o sv. Václavu, koju je u ruskom tekstu otkrio Nikoljski i koju su posebno proučavali Pekař, Vajs, Vašica i Weingart, predstavlja proširenu preradu čuvene latinske Gumpoldove legende. Ona je, prema Vašici, oko 1000. g. u Češkoj bila prevedena na slavenski jezik. D. Čiževski je upozorio na tragove korištenja ove legende u Nestorovu žitiju sv. Feodosija Pečerskog, uz napomenu da se najstariji tekst tog Feodosijeva žitija nalazi u zborniku XII vijeka zajedno s legendom o sv. Metodu i s češkim žitijem sv. Vita.⁴⁵ Pro-

⁴¹ E. Procházková, Po stopách dávného přátelství. Kapitoli z česko-ruských literárních styků do konce 17. století. Praha 1959, str. 7—29; Sborník odpovědí, str. 15.

⁴² Isp. Koutná, Sborník odpovědí, 12—13.

⁴³ M. Weingart, První česko-církevněslovanská legenda o sv. Václavu. (Světováclavski sborník, I, 1934, str. 863—1088).

⁴⁴ Vidi Sborník odpovědí, str. 16—17.

⁴⁵ D. Čiževskij, Anklänge an die Gumpoldslegende des hl. Vaclav in der altrussischen Legende des hl. Feodosij und das Problem der »Originalität« der slavischen mittelalterlichen Werke. (Wiener slavistisches Jahrbuch, I, 1950, S. 71—86); Koutná, Sborník odpovědí, 13.

cházkova je pokazala i potpunu zavisnost Nestorova »Čtenija o žitii i pogublenii blaženuju strastoterpicu Borisa i Gleba« od legende Nikoljskog. Ova se zavisnost ogleda kako u analognoj tematskoj strukturi obaju spisa, tako i u pojedinim motivima, kao što je iscjeljenje žene koja je bila kažnjena bolešću zato što je radila u prazničke dane, i kao što je podatak o tome da se Boris oženio po želji svojega oca, kao i Václav u legendi Nikoljskog. Legendu o sv. Václavu poznao je i pisac anonimnog »Skazanija o Borisu i Glebu«, gdje se navodi podatak kako sv. Boris pred smrt »pomišlja na mučenijske i strast sv. mučenika Nikiti i sv. Vjačeslava, podobno že semu bivšu ubienu«. ⁴⁶

Ostavlajući po strani pitanje moravskih prijevoda Sv. pisma i liturgijskih tekstova, kao i pitanje staroslavenskog homilijara, koje se posljednjih godina proučavalo u radovima Vajsa, Grivca, Vašice, Vaillant i dr., treba da se još zaustavimo na pitanju zapadnoslavenskih pravnih spomenika koji su prešli u Rusiju i na Balkan. Zahvaljujući posljednjem radu Vašice o Metodijevu prijevodu Nomokanona, može se smatrati definitivno riješenim pitanje o velikomoravskom postanku prijevoda Sinagoge Jovana Sholastika, koji je sačuvan u ruskim rukopisima Ustjuške krmčije iz XIII v. i Joasafovske krmčije XVI v. ⁴⁷

J. Vašici pripada također zasluga određivanja moravskog podrijetla najstarijeg slavenskog Zakonika, »Zakona sudnog ljudem« — prijevoda vizantijske Ekloge. Već je N. Suvorov u značajnom radu o tragovima zapadno-katoličkog crkvenog prava u spomenicima ruskog prava (1888) upozorio na te činjenice u Zakonu sudnom ljudem, ali je u skladu s tadašnjim naziranjem slavistike na bugarsko podrijetlo staroruske prijevodne književnosti pretpostavio da je prijevod ZSL izvršen u Bugarskoj za vrijeme kneza Borisa, između 866. i 869. g., kada se bugarska crkva nalazila pod jurisdikcijom Rima. Međutim, Vašici je na osnovi leksičke građe pošlo za rukom pokazati nesumnjivo zapadnoslavensko podrijetlo toga teksta, što je u skladu sa svjedočanstvima panonskih žitija, da je vizantijski car poslao sv. Ćirila i Metoda u Moravsku na molbu kneza Rastislava sa specijalnim

⁴⁶ M. Procházková, Po stopah davneho prateľstvi, str. 8—9.

⁴⁷ J. Vašica, Metodějův překlad nomokanonu (Slavia XXIV, 1955, 9—41); vidi takode V. E. Ušakov, Ustjužskaja kormčaja (Slavia XXX, 1961, 20—40).

zadatkom da prevedu »Pravdu«, tj. zakonik — Eklogu.⁴⁸ Iako bugarski naučenjaci u svojim posljednjim radovima ostaju kod starog gledišta što se tiče bugarskog podrijetla spomenika,⁴⁹ ipak nove hipoteze M. Tihomirova⁵⁰ i S. Troickog⁵¹ u jednoj ili drugoj mjeri priznaju činjenicu učešća moravskog elementa kod postanka Zakona sudnog ljudem.

Velikomoravskog podrijetla je i kanonski spis »Zapovedi svetih otec« koji predstavlja uputstvo o primjeni crkvenih kazna, a nalazi se već u staroslavenskom Sinajskom euhologiju i u mnogobrojnim ćirilskim rukopisima. Njegovu je blisku vezu i vjerojatno zajedničko podrijetlo sa Zakonom sudnim ljudem pokazao S. I. Smirnov (1912) i ponovo naglasio Vašica u spomenutoj raspravi o ZSL (str. 173).⁵²

Kao što je spomenuto, Istrin je u kritičkoj raspravi povodom hipoteze Nikoljskoga o moravskom izvoru ruskog Načal'nog ljetopisa priznao da »poslije istraživanja Sobolevskoga i drugih, nitko ne sumnja da su se u staro doba književni spomenici javljali i u Moravskoj i u Češkoj, odakle su prelazili u Rusiju te se čuvali u ruskim prijepisima. Ali putove, kojima su ovi spomenici dolazili u Rusiju, gotovo posvema nisu proučavali ni Sobolevski ni drugi.⁵³ Nakon 25 godina istu je konstataciju ponovio Vašica, naglasivši da se ni Sobolevski ni ma tko drugi nije bavio pitanjem putova kojima su zapadnoslavenski tekstovi prelazili iz Češke u Rusiju (»Sbornik otvetov, str. 9), napomenuvši, da je tek 1954. g. na to pitanje pokušao odgovoriti F. Dvornik u studiji O ulozi benediktinaca u kristianizaciji Rusije

⁴⁸ J. Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit »Zakon sudnyj ljudem«* (Byzantinoslavica, XII, 1951, str. 154—174); *istog pisca*, *Anonymni homilie rukopisu Clozova po stránce právní* (Slavia, XXV, 1956, str. 221—233) i odgovor na primjedbe M. Andreeva — K otázce původu Zakona sudného ljudem (Slavia XXX, 1961, str. 1—19). Vidi takode H. F. Schmid, *La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo* (Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto. Verona 1948, vol. 1, Milano 1953, 395—403).

⁴⁹ M. Andreev, *Javljaetsja li »Zakon soudnyj ljudem« drevnebolgarskim juridičeskim pamjatnikom?* (Slavjanskij Arhiv. AN SSSR, Moskva 1959, str. 3—22); V. Ganev, *Zakon soudnyj ljudem*. Sofija 1959.

⁵⁰ M. N. Tihomirov, i L. V. Milov, *Zakon sudnyj ljudem* kratkoj redakcii, Moskva 1961.

⁵¹ S. V. Troicki, *Zakon sudnyj ljudem kak pamjatnik vizantijskogo prava* (predavanje na XII Međunarodnom vizantološkom kongresu u Ohridu, 1961; *Résumés des communications*, Belgrade-Ochrid 1961, str. 109—110).

⁵² Vidi R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum*, II, Ljubljana 1942, str. 319 i d.; S. I. Smirnov, *Materialy dlja istorii drevne-russkoj pokajannoj discipliny*. (Čtenija v Obšč. Istorii i Drevnostej pri Moskov. universitete, III, 1912, 280 i d.). Isp. primjedbe N. K. Nikoljskog, *K voprosu o zapadnom vlijanii na drevnerusskoe cerkovnoe pravo*. (Bibliografičeskaja letopis', 3, 1917).

⁵³ Byzantinoslavica III, 1931, str. 330.

(1954).⁵⁴ Dvorník smatra češke benediktinske samostane u Češkoj glavnim posrednicima za izvoz crkvenoslavenskih sastava iz Češke u Rusiju. Meni je taj rad ovog odličnog češkog slaviste nepristupačan, ali navedena njegova hipoteza čini mi se potpuno vjerojatna. Neosporna je činjenica stalnih i neposrednih veza Kijevske Rusije sa Zapadom, kao što je neosporna i činjenica održavanja ćirilometodske tradicije u X i XI v. na području zapadnog Slavenstva — u Moravskoj i u Panoniji pod vlašću Madžara, te u Češkoj i u Poljskoj.

Nestorov ljetopis malo i tek uzgred govori o vezama prvih Rjurikovića sa Zapadom, a još manje govori o ruskim odnosima s Balkanskim Slavenima; pa i odnosi s Vizantijom bilježe se samo u vezi s vojnim pohodima prvih knezova na Carigrad, jedan put u vezi s putovanjem u Carigrad kneginje Olge i onda u vezi s pokrštenjem sv. Vladimira. Međutim u drugim ljetopisima, kao i u stranim izvorima sačuvano je dosta podataka o diplomatskim vezama ruskih vladara s okolnim zemljama, i napose sa Zapadom, koji je baš u to doba vodio jaku i živu akciju oko kristijanizacije poganskih naroda na sjeveru i na istoku Evrope.

Riječi ljetopisca »mnozi bo bješe Varjazi hristiane« nesumnjivo svjedoče o ulozi toga elementa u procesu pokrštanja Rusije, te nije bez osnova hipoteza Korobke da je možda već sv. Ansgarije, koji je u IX v. propovijedao kršćansku vjeru u Danskoj i Švedskoj, propovijedao i u Kijevu u doba Askolda (isp. spomenutu molitvu s imenima skandinavskih svetaca).⁵⁵

Poznato je svjedočanstvo Nastavljača Reginona, da su 960. g. došli caru Otonu »legati reginae Rugorum« (Kvedlinburška, Korvejska i dr. hronike ispravljaju to u — *Russiae*), koja je primila kršćansku vjeru u Carigradu za vlade cara Romana, s molbom da u Rusiju pošalje episkopa; da je Oton poslao onamo Adalberta (Čeha, sv. Vojtjeha, koga tako i naziva kronika sazavskog monaha), ali da su ga Rusi 961. g. protjerali. Bez obzira na to, kakvo tumačenje ovog svjedočanstva mi prihvatili u vezi s prijepornim pitanjem o mjestu i datumu Olginog krštenja, sam se događaj nakon istraživanja Voronova, Fortinskog i Linničenka može smatrati potpuno utvrđenim.⁵⁶

⁵⁴ F. Dvorník, *Les Bénédictins et la christianisation de la Russie* (u Zborniku, »*L'Eglise et les églises*«, Chevetogne 1954).

⁵⁵ Izvjestija Otd. rus. jaz. i slov. XIX, 1906, kn. 2. str. 24.

⁵⁶ Pitanje ima vrlo veliku literaturu, koja je prikazana u članku N. D. Polonskaja, K voprosu o hristianstve na Rusi do Vladimira. (*Žurnal Minist. Nar. Prosv.*, 1917, sept., otd. 2, str. 33—80; za Olgu — str. 63—72) i kod F. Šmurlo, *Kurs ruskoj istorii*. T. I, Praha 1931, str. 400; B. J. Ramm, *Papstvo i Rus' v X—XV v.* AN SSSR, Moskva — Leningrad 1959, str. 37; A. V. Kartašev, *Očerki po istorii ruskoj cerkvi I*, Pariž 1959, 101—103.

Idućih godina — doba vlade Svjatoslava — sva je pažnja ljetopisca usmjerena na vojne pohode toga junačkog kneza i na njegovu težnju da se dokopa Balkana, ali je u vezi s ovim događajima Nestor zabilježio Svjatoslavljeve riječi da želi prenijeti svoju prijestolnicu na Dunav, jer se tamo stječu sva bogatstva njegove zemlje — od Grka zlato, tkanine, vino i voće, od Čeha i Madžara — srebro i konji, iz Rusije krzno, vosak, med i robovi. Istodobno s velikim vojnim operacijama na jugu održavali su se dakle mirni redovni trgovački, a prema tome i diplomatski odnosi sa zapadnim susjedima: s Česima, gdje je tada vladao Boleslav II (967—999) koji je osnivanjem praške biskupije oslobodio češku crkvu od njemačke supremacije; s Ugarskom, koja je poslije Leškog poraza 955. g. prelazila na miran život i postepenu kristijanizaciju; a sigurno i sa susjednom Poljskom, gdje se tada knez Mješko oženio kćerkom Boleslava I Češkoga, pokrstio se i osnovao biskupiju u Poznanju. Joakimovski ljetopis kaže da je Svjatoslav imao za ženu kćerku ugarskog vladara Predslavu: to nije potvrđeno madžarskim izvorima, no madžarski su izvori za ono tamno doba uopće nedovoljno iscrpni.⁵⁷ Posljednji rad V. Šušarina o rusko-madžarskim odnosima u IX v. ustanovio je u jednu ruku, da su se već u IX vijeku ugarsko-slavenski odnosi sređivali u pravcu mirnog zajedničkog života i uzajamne podrške u borbi protiv Zapada, a u drugu ruku — da i u idućem razdoblju, napose u XI vijeku izvori dopuštaju da govorimo ne samo o pojedinim činjenicama, već o jakim političkim i kulturnim vezama između Rusije i Ugarske.⁵⁸

Za iduće godine vladanja njegova sina Jaropolka (972—980) Nestor navodi samo podatke o podjeli zemlje s braćom Olegom i Vladimirom i o međusobnim borbama koje su među njima nastale. Međutim u drugim izvorima ima zanimljivih podataka, i to baš posebno o vezama sa Zapadom. Kvedlinburška kronika pripovijeda, da su 973. g. na saboru koji je prilikom Uskrsa održavao u ovom gradu Oton I sa sinom, među poslanicima koji su stigli, između Rimljana, Grka, Beneventanaca, Talijana, Madžara, Danaca, Slavena (Polapskih) i Bugara bili i poslanici Rusa s velikim darovima. Prema Nestoru, Jaropolk nije bio kršćanin, ali je njegova žena Grkinja bila kršćanka (žena neobične ljepote, koju je Svjatoslav doveo sinu iz nekog samostana). Joakimovski ljetopis kaže da je Jaropolk, gojenac kneginje Olge, bio sklon kršćanima, a Nikonovski ljetopis govori i o

⁵⁷ Isp. Karamzin, Istorija gosudarstva Rossijskogo, t. I, primečanie 396.

⁵⁸ V. P. Šušarin, Russko-venegerskie otnošenija v IX veke (u Zborniku »Meždunarodnie svjazi Rossii do XVII v. Sbornik statej pod red. A. A. Zimina i V. T. Pašuto, Moskva 1961, str. 131—180).

njegovim vezama s papom, čiji su poslanici dolazili u Kijev 979. g. Ali postoje i izvori koji govore o pokrštavanju Rusije nastojanjem zapadnih misionara u doba vladara koji bi prema opisanim okolnostima trebao da bude Jaropolk. To je život sv. Romualda (napisan 1040.g.) i kompilator Ademarove kronike, koji govore o tome da su se protiv pokrštenog kralja podigla braća: jednoga je kralj pogubio, a drugi je pobjegao te živi na strani. Zaista je u nastaloj borbi između braće 974. g. poginuo Oleg, a dvanaestogodišnji Vladimir pobjegao je iz svoje (novgorodske) oblasti k Varjazima preko mora; poslije 3 godine vratio se s varjaškim odredima u Novgorod te 3 godine iza toga svladao i pogubio Jaropolka. V. Parhomenko, koji je pitanju o počecima kršćanstva u Rusiji (Poltava, 1913) posvetio posebnu knjigu, vjerovao je da se to svjedočanstvo zaista odnosi na pokrštenje Jaropolka od strane zapadnih misionara te je s time dovodio u vezu postojanje Kijevskih glagoljskih odlomaka sa zapadnoslavenskim liturgijskim tekstom i Perščepinski pladanj s latinskim natpisom episkopa Paterna, a šutnju ruskih ljetopisa o tome objašnjavao je tendencioznim stavom ljetopisaca - pravoslavaca.⁵⁹ Šahmatov je ovoj hipotezi prigovorio pretjerano povjerenje prema Joakimovskom i Nikonovu ljetopisu i sumnju u objektivnost Nestora, ali bi se jednako moglo prigovoriti i ignoriranju drugih izvora koji ne nailaze na potvrde u Nestorovim svjedočanstvima.

Doba sv. Vladimira, pored činjenice njegova pokrštenja u vezi s vizantijskom crkvom, koja je u Rusiju uvela pravoslavnu hijerarhiju podložnu Carigradu, sadrži više podataka o njegovim odnosima sa Zapadom, napose u pitanjima vjere i crkve. U doba njegova neznaočstva barem 4 od njegovih žena bile su kršćanke: Norveškinja Adlaga, koja je prema sagi o Olafu zajedno s njime nagovorila Vladimira na pokrštenje; Grkinja, udovica Jaropolkova, koju je Vladimir uzeo po smrti bratovljevoj; Bugarkinja, majka sv. Borisa i Gljeba; i Čehinja (koju Tatiščev identificira s Malfridom). Ljetopisna Povijest o ispitivanju vjera — ma koliko u njoj bilo legendarnog⁶⁰ — svojim podatkom o Vladimirovu poslanstvu franačkom caru svakako odražava također tadašnje odnose sa Zapadom, što je u potpunom skladu s podatkom Nikonova ljetopisa, da su 988. g. u Kijev dolazili poslanici od pape »i mošti svetija prinesoša«. Isti ljetopis govori i o odnosima s Rimom poslije Vladimirova pokrštenja. Tako 991. g., pored drugih podataka — o poplavi, o kamenorescima koji su došli iz

⁵⁹ V. A. Parhomenko, Načalo hristianstva Rusi (IX—X v.). Poltava 1913.

⁶⁰ Isp. Kartašev, Očerki po istorii, rus. cerkvi, I, str. 105—121.

Grčke, i o pečeneškom knezu Kučuku koji se pokrstio — govori se opet o dolasku poslanika iz Rima »s ljuboviju i čestiju«. God. 994. Vladimir sam šalje poslanstvo papi, a g. 1000. dolaze poslanici od pape i od kraljeva češkog i ugarskog, a iduće godine Vladimir opet šalje svoje »goste« u Rim, Jerusalem, Egipat i Babilon radi upoznavanja тамошњих običaja i prilika. Podatke Nikonova ljetopisa o Vladimirovim diplomatskim vezama s Česima, Poljacima i Madžarima potvrđuje i Nestorov ljetopis: »bje živja s knjazi okolnimi mirno« — s Boleslavom poljskim, Stefanom ugarskim i Andrihom (Udalrihom) češkim. (Podatak je pogrešno stavljen pod 996. g., jer je sv. Stefan ugarski stupio na vlast tek 997. g., a Udalrih češki — 1012). Tatiščev navodi da su pred kraj Vladimirove vlade dolazili češki i ugarski poslanici s planovima bračnih veza, da je Vladimir obećao udati stariju kćer za češkog vladara, a mlađu, osobito voljenu, za ugarskog, i da bi u svrhu konačnog dogovora ovi vladari trebali da se sastanu u gradu Vladimiru na proljeće, što je bilo spriječeno Vladimirovom smrću.

Bračne veze u domu sv. Vladimira u toku XI vijeka naročito su značajne za razumijevanje tadašnje kulturne orijentacije Kijevske Rusije. (Služimo se radom: *N. de Baumgarten, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle.* Roma 1927. — separat iz IX t. »Orientalia Christiana«). Od 12 sinova sv. Vladimira sačuvani su podaci o brakovima trojice: Svjatopolk bio je oženjen kćerkom poljskog kralja Boleslava Hrabrog, Jaroslav se oženio 1019. g. Ingigerdom, kćeri švedskog kralja Olafa; jedan od sinova (ne zna se koji) kćerkom grofa Cuno od Oeningena; od 12 kćeri znamo za brakove triju — Premislava bila je udata za Ladislava I Ugarskog, Dobronjega-Marija za Kazimira I Poljskog, jedna — za krajiškog grofa Nordmarke Bernharda.

Djeca Jaroslavljeva (1019—1054): sin Vladimir Novgorodski oženio se oko 1043. g. Odom, kćeri grofa Lipolda de Stade; Izjaslav — oko 1043. Gertrudom, kćeri Mješka II Poljskog; Svjatoslav II (vel. kn. 1073—76) — kćeri grofa Ethelera von Dithmarschen; Vsevolod (vel. kn. 1078—1093) — 1046. g. vizantijskom princezom; kći Anastasija udata je oko 1046. g. za Andriju kralja Ugarskog; Jelisaveta — 1044. za norveškog kralja Harald, po drugi put 1067. za danskog kralja Svena; Ana — 1051. za francuskoga kralja Henrika I, po drugi put — 1060. za Raoula grofa de Crespy et de Valois. Za trojicu sinova nema podataka.

Izjaslav Jaroslavič (1054—1078): od četvoro djece postoje podaci za troje — Jaropolk kn. Turovski oženio se oko 1073. Kunegundom kćeri grofa Otona od Orlamünde; Svjatopolk II Mihail (vel. kn.

1093—1113) — sklopio je prvi brak s Ruskinjom, drugi s Kumankom, treći s Grkinjom Varvarom Komnenom; kći Eudoksija (?) udata je 1088. za Mječislava Poljskog. Jaropolkova kći udala se poslije 1087. za grofa Gonthiera, osnivača kuće Schwarzburg.

Svjatoslav Jaroslavič (1073—1076): od šestoro djece postoje podaci za troje — David kn. Smolenski oženjen je nekom Teodosijom; Oleg Černigovski — Grkinjom Teofanom Muzalonisom, drugi put Kumankom; kći Višeslava udala se 1067. za Boleslava II Poljskog.

Vladimir Jaroslavič Novgorodski: sin Rostislav Tmutorokanski oženjen je prije 1064. Lenkom, kćeri ugarskoga kralja Bele I.

Vsevolod Jaroslavič (1078—1093): od šestoro djece postoje podaci za troje — Vladimir Monomah (vel. kn. 1113—1125) oženio se oko 1070. Gidom kćeri engleskog kralja Haralda II, drugi put — Kumankom; kći Janka bila je zaručena za Konstantina Duku pa postala opatica; Eupraksija se udala za Henrika Dugog, krajiškog grofa Nordmarke, drugi put — za njemačkog cara Henrika IV. Sin Vladimira Monomaha Mstislav oženio se Kristinom kćeri švedskoga kralja Ingva.

Svjatopolk II Mihail (1093—1113): od osmore djece poznati su podaci za petoro — Jaroslav Vladimiro-Volinjski oženjen je prije 1091. sa kćeri ugarskog kralja Ladislava, drugi put sa kćeri Vladislava-Hermana Poljskog, treći put s ruskom princezom; kći Ana udala se za kneza Svjatoslava Davidoviča Černigovskog; Zbislava — za Boleslava III Poljskog; Predslava — za Almoša kn. ugarskog; Marija — za Petra Vlasta.

Prema tome od 38 sačuvanih podataka o brakovima Rjurikovića u XI vijeku 8 upućuje na Njemačku, 2 na Francusku, 5 na skandinavske zemlje i Englesku, 7 na Poljsku, 5 na Ugarsku, 3 na kumanske princeze i samo 1 na vizantijske princeze i 2 na vizantijsku aristokraciju; međusobni brakovi se kod Rusa većinom nisu bilježili — posebno su navedena samo 2 slučaja. Dakle 27 brakova sa Zapadom, 3 s Vizantijom i 3 s Kumanima. Ma koliko mi umanjivali značenje dinastičkog faktora u pitanju kulturne orijentacije srednjovjekovnih država, navedeni brojevi očito svjedoče da je u XI vijeku Rusija u političkom životu bila mnogo jače povezana sa Zapadnom Evropom nego s Vizantijom ili s Balkanskim Slavenima. O značenju ovih veza Rusije s latinskim svijetom u kijevskom razdoblju ruske historije jasno govori i polemika s Latinjanima, koju su vodili grčki jerarsi koji su u to doba stajali na čelu ruske crkve.

Poslanica mitropolita Leona protiv Latinjana u doba sv. Vladimira svjedoči da se polemički istupi visokog grčkog klera u Rusiji

protiv zapadnih »zabluda« pojavljuju već u prvim godinama postojanja ruske crkve.⁶¹ Ali to nije sprečavalo slobodan razvoj veza ruske dinastije sa Zapadom. Treba imati u vidu, da osim pojedinih momenata vizantijsko-rimskog raskola na terenu dogmatskih razmimoilaženja, prije 1054. godine sukobi između latinske i grčke crkve bazirali su se na pitanju teritorijalnog razgraničenja crkvene jurisdikcije. U tom smislu grčko svećenstvo u Rusiji nije imalo kanonskog prava da sprečava crkveno općenje između Rusa i latinskih biskupa i svećenika koji su pratili zapadne princeze i druge visoke goste koji su dolazili u Rusiju s katoličkog Zapada. Stanje se izmijenilo 1054. godine i u posljednjoj trećini XI i prvoj polovini XII vijeka nalazimo nekoliko slučajeva oštrog istupa grčkih jerarha u Rusiji protiv Latinjana. Prvi — metropolita Georgija oko 1072—1073. g., nabraja krivice zapadnjaka i upozorava da »ne podobajet u Latini kamkati, ni molitvy vzimati, i pitija iz jedinyja čaši, ni jasti ne dati im«. Ipak treba misliti, da za tadašnjih vladara — braće koja su se borila za velikokneževsko prijestolje, Izjaslava oženjenog sa Gertrudom Poljskom i Svjatoslava oženjenog Njemicom, ta zabrana općenja nije mogla da ima velikog efekta. Nasljednik Georgija, metropolit Joan II (1077—1089) u »Pravilu črnorizcu Jakovu« zabranjuje liturgijsko općenje s onima koji služe na prijesnom hljebu, u sirnu nedjelju jedu meso i upotrebljavaju za hranu krv i udavljeninu, ali primjećuje, da »jesti zajedno s njima u slučaju potrebe, radi ljubavi Hristove, nije sasvim nedolično« i da prilikom udaljavanja od Latinjana treba voditi računa »da se ne bi od toga pojavila sablazan velike mržnje i zlopamćenja — svakako treba manje zlo pretpostavljati velikom.« U istom »nastavljenju« metropolit Joan osuđuje kao »nedostojnu i veoma nepodobnu« pojavu da blagovjerni knezovi udavaju svoje kćeri u druge zemlje, gdje se služe na prijesnom hljebu i ne odvrćaju se od skvrnog jela. Međutim navedeni podaci o brakovima Rjurikovića svjedoče da su takvi brakovi u ono doba predstavljali sasvim običnu pojavu.⁶²

⁶¹ Novi pregled pitanja o metropolitu Leonu i grčko-latinskoj polemici u njegovo doba — u mom članku »Poslanie ruskogo mitropolita Leona ob opresnokah v ohridskoj rukopisi«, koji treba da se objavi u časopisu »Byzantinoslavica«.

⁶² Vidi A. Popov, Istoriko-literaturnyj obzor drevnerusskih sočinenij protiv Latinjan (XI—XV v.), Moskva 1875; A. S. Pavlov, Kritičeskie opyty po istorii drevnej greko-russkoj polemiki protiv Latinjan, S. - Peterburg 1878; E. Golubinskij, Istorija russkoj cerkvi, tom I, 2 pol., str. 696—699; Kartašev č. I, str. 263—266; A. Amman, Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte, Wien 1950, S. 30—34.

Veze ruskih knezova s Rimom bile su naročito žive u posljednjoj četvrti XI vijeka. God. 1074. s prijestolja protjerani veliki knez Izjaslav, nakon neuspjele intervencije njemačkog cara Henrika IV, obratio se papi Grguru VII i time mu dao povod da »vlašću sv. Petra« potvrdi Izjaslava (koji mu se zakleo na vjernost) u vlasti nad Ruskom državom, kako to stoji u sačuvanom papinskom breveu.⁶³ Papina intervencija nije Izjaslavu pomogla, jer je njegov brat Svjatoslav uskoro umro, te se Izjaslav vratio u Rusiju vlastitim snagama. Međutim, taj je događaj dao povod idućim življim vezama između Rima i Kijeva.

Između 1084. i 1089. g. antipapa Klement III poslao je u Kijev episkopa radi pregovora o spajanju ruske crkve s rimskom. Prijedlog, je bio otklonjen u posebnoj poslanici metropolita Joana II, kome pripada i spomenuto »Pravilo črnorizcu Jakovu« u povodu Latinjana. Ipak uskoro nakon toga, god. 1091. »pride Feodor, Grek mitropolič, ot papi iz Rima i prinese mnogo mošće svjatih«. Vrlo je vjerojatno da je ovo poslanstvo stajalo u vezi s uvođenjem u Rusiji praznika prijenosa moći sv. Nikole iz Male Azije u talijanski Bar. Taj se događaj desio 1087. g.; iduće 1088. g. bio je na Zapadu određen kao praznik, te je vrlo brzo nakon toga, za metropolita Jefrema (1090—1104.) taj isti praznik uveden i u Rusiji. Tropar ovom prazniku (9. maja), kao što je pokazao Dmitrijeviški, nesumnjivo je zapadnog podrijetla, jer govori o radosti grada Barija i čitave vasseljene povodom događaja koji nije bio prijetan Grcima: u Grčkoj toga praznika nema. Postoji podatak i o odnosima s Rimom 1096. g., u doba istog metropolite; ima takvih podataka i iz kasnijeg doba — iz 1169, 1207, 1227. i 1231. g.: u posljednja tri slučaja poslanici papa Inocencija III, Honorija III i Grgura IX upućivali su se radi pregovora o spajanju ruske crkve s rimskom. Treba napomenuti da je u predmongolsko doba u Rusiji bilo nekoliko katoličkih crkava s latinskim bogoslužjem — u Kijevu, Novgorodu, Pskovu, Ladogi i Smolensku, i da je blizu Kijeva bio podignut jedan dominikanski samostan.⁶⁴ Opće shvaćanje historičara ruske crkve, da »je relativna vjerska snošljivost Rusa u odnosu prema drugim religijama i kršćanskim ispovijedanjima bila posebno karakteristična za predmongolsko doba.«⁶⁵

U tim stalnim odnosima sa Zapadom u toku X i XI stoljeća nije moglo da ne bude stalnog uzajamnog kulturnog djelovanja. Treba misliti da je to išlo u prvom redu posredovanjem uže sredine, rođaka

⁶³ Isp. *Ramm*, *Papstvo i Rus'*, str. 60—68.

⁶⁴ Isp. *Šmurlo*, *Kurs rus. istorii*, str. 165—167 i 407—409.

⁶⁵ *Kartašev*, str. 264—265.

i pratilaca koji su u Rusiju dolazili sa stranim kneginjama ili su s ruskim kneginjama putovali na zapadne dvorove. Ako je francuska kraljica Ana Jaroslavna kao regentkinja za vlade malodobnog sina Filipa, 1063. g., stavila ćirilski potpis pod latinskom darovnicom soissonske opatiji Saint-Crépin-le Grand, — znači da je ona kroz 12 godina svojega života u Francuskoj imala prilike da ne zaboravi svoj jezik i slavensko pismo, kojim se vjerojatno služila u prepisci s rođacima u domovini. U tim stalnim odnosima pozajmljuju se tuđe mode i običaji, kako je to bilo u Vizantiji u doba križarskih ratova, kad su sa zapadnim princezama došli na carski dvor i zapadni viteški običaji. Mijenjaju se umjetnički ukusi te se pojavljuju novi umjetnički motivi i novi načini umjetničkog oblikovanja. Neopazice se u život uvlače tuđi termini, kao piskup, piskupija i dr., koje susrećemo u starim ruskim spomenicima. Preuzimaju se tuđi formulari u diplomatskoj prepisci, a onda i u drugim pravnim aktima, pa i tuđe pravne norme. Tako je već davno skrenuta pažnja na zapadno podrijetlo crkvene »desetine« koju je sv. Vladimir ustanovio u korist saborne »Desjatinne crkve« podignute u Kijevu — »dah jej desjatinu po vsej zemli Rustej: iz knjaženija v sabornuju crkov, ot vsego knjaža suda desjatuju vekšu, a is torgu desjatuju nedelju, a iz domov na vsjako leto ot vsjakoga stada i ot vsjakoga žita čudnomu Spasu i čudnej jego materi.« U Vizantiji crkvena desetina nije postojala, te se pojava njezina u Rusiji prirodno tumači kao pozajmica zapadne norme, uobičajene u to doba u katoličkoj Evropi.⁶⁶

Zapadni se utjecaj, po mojem shvaćanju, pokazao i u uvođenju u Rusiji hronološkog sistema računanja početka godine od marta mjeseca, koji se naročito ispoljio u ruskoj hronografiji i u praktičnom životu, paralelno s vizantijskim septembarskim načinom, koji su ruski metropoliti Grci upotrebljavali u odnosima s Carigradom i u domaćoj crkvenoj praksi. U članku o martovskom datiranju (Istoriški glasnik, 1951, br. 1—2, str. 20—57) ja sam u tom pitanju ponovio mišljenje ruske paleografije, da je taj način datiranja k Slavenima došao iz Vizantije preko pashalije. (Imao sam pri tome u vidu i njegovu vjerojatnu primjenu u nekim staroslavenskim spomenicima,

⁶⁶ N. S. Suvorov, Sledy zapadno-katoličeskogo cerkovnogo prava v pamjatnikah drevnerusskogo prava. Jaroslavlj 1888; N. Nikoljskij, K voprosu o zapadnom vlijanii na drevnerusskoe cerkovnoe pravo (Bibliografičeskaja letopis', III, 1917, str. 116 i d.). Taj je zapadni utjecaj mogao, razumije se, preći u Rusiju i preko zapadnog Slavenstva: isp. M. N. Tihomirov, Ob'jasnenie nekotoryh ponjatij russkikh rannefeodalnyh pamjatnikov terminami iz drugih slavjanskih i neslavjanskih istočnikov (Aktualnye problemy slavjanovedenija: Kratkie soobščeniya Instituta slavjanovedenija, kn. 33—34, Moskva 1961, str. 103—104).

napose u zapisu Tudora Doksova na rukopisu prijepisa episkopa Konstantina Atanasijeva »Slova na Ariani«, gdje je Sreznevski pokušao hronološka neslaganja riješiti pomoću hipoteze o primjeni martovskog datiranja). Sada sam potpuno uvjeren, da je ovaj stil u Rusiju mogao doći samo sa Zapada, gdje je u X—XI v. bio u općoj upotrebi, dok je u Vizantiji u to doba već sasvim izašao iz upotrebe kako u historiografiji, tako i u praktičnom životu. »Annus ab Annuntiatione« ili »ab Incarnatione« (od 25. III) bio je tada upotrebljavan u Francuskoj, u kraljevskoj kancelariji i u raznim oblastima (mos Gallicanus), u Engleskoj, u Njemačkoj kao crkvena godina u Trierskoj nadbiskupiji (baš odanle potječe Trierski psaltir s ruskim minijaturama XI v.), u raznim krajevima sjeverne i srednje Italije (s posebnim varijantama firentinskog i pizanskog sistema), te u papinskoj kancelariji od sredine X do poč. XIII v. Vjerojatno se pod neposrednim utjecajem papinske kancelarije taj »blagovještenski način« raširio kod neposrednih susjeda Rusije, Poljaka, Čeha i Mađžara u vezi s organizacijom njihovih crkava u X i XI vijeku. Da li su možda prema ovom sistemu imali svoju hronologiju i »vetustissimi codices bohemi«⁶⁷, na koje se pozivaju kasnije češke i poljske kronike, i iz kojih su možda izvorno potekli oni podaci o najstarijoj češkoj povijesti, koje nalazimo kod Dalimila i u ruskim prološkim žitijima o sv. Václavu i Ludmili?

Stalni i najživlji politički odnosi bili su u to doba između Rusije i Poljske, pa bi prirodno bilo pretpostaviti, da su i njihovi međusobni kulturni odnosi morali biti znatni. Međutim književne veze Rusije s Poljskom u tom razdoblju uopće se ne uzimaju u obzir, jer je i samo pitanje o crkvenoslavenskoj tradiciji u Poljskoj još uvijek prijeporno. Suprotno su stanovište prema tom pitanju (1956. g.) zauzela dva odlična slavista T. Lehr-Splawiński i B. Havránek.⁶⁷ Lehr-Splawiński priznaje važnost svjedočanstva Metodijeva žitija, da je on nagovarao »poganskog kneza vrlo moćnog na obalama Visle« da bi se pokrstio, te podataka o slavenskoj propovijedi u Poljskoj, koji se nalaze u pismu njemačkih episkopa papi Ivanu IX iz 900. g. i u katalogu Krakovskih episkopa iz XI v., ali ipak misli da slavensko bogoslužje u Poljskoj nije imalo dugu tradiciju i nije odigralo značajnije uloge u razvoju poljske srednjovjekovne kulture. (Slavia

⁶⁷ Oba su članka objavljena u XXV knjizi časopisa »Slavia«, posvećenoj u čast prof. J. Vajsa: T. Lehr-Splawiński, *Czy są ślady istnienia liturgii cyrylo-metodejskiej w dawnej Polsce?* (Slavia XXV, No 2 dédié au prof. Jos. Vajs pour son anniversaire, 1956, str. 290—299); B. Havránek, *Otazka existence cirkevni slovanštiny v Polsku* (str. 300—305); v. također prikaz A. Dostála u *Byzantinoslavica* XX/I, 198—199.

XXV, 290—299). Havránek, naprotiv, dokazuje da se ćirilometodska tradicija morala kultivirati u krakovskoj oblasti pred kraj X v., kada je ta oblast bila pod vlašću čeških Přemislida. Trebalo je da ga bude i u državi Pjastovića, budući da se Mješko I oženio kćeri Boleslava I Češkog i 966. g. iz Češke primio kršćansku vjeru. Iz Češke morala se na Poljsku zajedno sa slavenskim bogoslužjem proširiti i slavenska knjiga. Tomu je dokazom poljska kršćanska terminologija, koja se pri kraju prve polovine XI v. formirala na osnovi češke redakcije staroslavenskog jezika, kao i crkvena pjesma Bogurodzica iz X ili XI v., koja pored svojeg vizantijskog karaktera sadrži značajne staroslavenizme i čehizme. (Slavia XXV, 300—305). Pitanje slavenskog bogoslužja u Poljskoj u najstarije doba nekoliko se puta tretiralo posljednjih godina u vezi s pitanjem organizacije poljske crkve za Boleslava Hrabrog. God. 1953. Uminski je dokazivao, da se druga poljska metropolija u doba Boleslava Hrabrog služila ćirilometodi-jevim obredom.⁶⁸ H. Paskiević je 1954. g. u radu *The Origins of Russia* takođe dokazivao postojanje ćirilometodske tradicije u Poljskoj u X i XI v. Nedavno je H. Kwapiševski ponovo obradio sa ovog stano-višta svjedočanstva Hronike Galla, Nestora i Kadlubeka zajedno s pismom princeze Matilde Mješku II i sa slavenskom legendom na moneti Boleslava Hrabrog, te je došao do zaključka da je slavenska, južnopoljska ćirilometodijevska metropolija sa sjedištem u Sandomiercu čuvala tu tradiciju do konca XI vijeka.⁶⁹ Poznato je da se slavensko bogoslužje u Poljskoj dugo držalo u Tyšeckom samostanu, te je Sobolevski na osnovu fonetskih podataka nagađao, da bi tamo mogao nastati prijevod teksta koji je sačuvan u Kijevskim glagolj-skim fragmentima.⁷⁰

Političke veze Rusije s Češkom u X—XI v. manje su poznate nego rusko-poljski odnosi. Pored onoga što Nestor govori u Uvodu o susjednim zapadnoslavenskim plemenima i o radu slavenskih apostola u Moravskoj; pored podataka o ekonomskim vezama Rusije s Češkom u doba Svjatoslava, o Vladimirovoj ženi Čehinji i o njegovim kasnijim prijateljskim vezama s češkim knezom Udalrihom — ruski lje-

⁶⁸ J. Umiński, *Obrzadek Słowiański w Polsce w IX—XI w. i zagadnienie drugiej metropolii w czasach Bolesława Chrobrego* (Roczniki Humanistyczne, IV, f. 4, 1953, 1—199).

⁶⁹ H. Kwapiszewski, *Zagadnienie metropolii słowiańskiej w Sandomierzu* (Malopolskie studie hist. I, 1958, 73—78).

⁷⁰ A. I. Sobolevskij, *K hronologii drevnejših cerkovnoslavjanskih pamjatnikov* (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov., t. XI, kn. 2, str. 1—19); *istog*, *Materialy i issledovanija*, str. 48—109. Vidi N. K. Gudzij, *Literatura Kievskoj Rusi i drevnejšie inoslavjanske literatury*, str. 14—15.

topisi opširnije govore, o sukobu s Česima 1076. g., kada su ruski knezovi pomagali Poljacima u njihovu ratu s Češkom.⁷¹ Međutim ne može biti sumnje da su u čitavom tom razdoblju rusko-češki odnosi morali biti stalni. Nisu samo češka žitija prelazila u Rusiju, već je u okviru crkvenih veza moralo da dolazi do uzajamnih kulturnih utjecaja. Vrlo značajan podatak s područja crkvenih veza sačuvao je sazavski monah u primjedbi koju je stavio u kronici Kozme Praškoga uz događaje iz 1095. g.: tada je u njegovu manastiru bila posvećena kapela koju je podigao iguman Božeteh, pa su u jednom od dva tamošnja oltara, pored drugih relikvija, bile i moći sv. Gljeba i njegova druga.⁷²

U svojoj »Historiji stare ruske književnosti« (3. izd., Moskva 1920.) M. N. Speranski, rezimirajući pregled pitanja o značenju češko-moravskih spomenika za rusku književnost, došao je do ovog zaključka: »Kao spomenici zapadnog podrijetla, oni su mogli da donose k nama i zapadni kulturni utjecaj, ali u stvari mi to ne vidimo. Prvo zato što u njima nije bilo ničeg specifički zapadno-kršćanskog (npr. na području dogmatike), osim terminologije i leksika; drugo, jer su oni prošli kroz jugoslavensku sredinu (po tipu kulture istočnu), koja je u znatnoj mjeri izbrisala i te vanjske tragove njihovog zapadnoslavenskog izgleda; treće, jer su ovi spomenici bili vrlo malobrojni u poređenju s mnoštvom istočnih, koji su k nama došli.« (str. 277). N. K. Gudzij u pregledu istog pitanja, kojem je posvećena druga glava njegova predavanja, pridružio se navedenom zaključku Speranskoga (str. 23). Meni se čini da spomenuti rezultati proučavanja rusko-zapadnoslavenskih književnih veza u toku posljednjih 40 godina nameću jače rezerve prema sva tri stava citirane argumentacije Speranskoga.

Ne može se reći da u spomenicima zapadnoslavenske pismenosti X—XI v. nije bilo ničega specifično zapadnog osim terminologije i leksika. Spomenuta »desetina« predstavlja jednu specifično zapadnu pravnu pojavu koja sama po sebi govori o postojanju jakog zapadnog utjecaja na tom području, kao što o tome govori i spomenuta zapadna crkvena terminologija. Ako u X i XI v. još nije bilo velike polemičke literature o dogmatskim razmimoilaženjima između Zapadne i Istočne crkve, bilo je više razlika u sadržajima liturgijskih tekstova, kao što su spomenute molitve s izrazito zapadnim elementima, kao što

⁷¹ Rusko-češki politički i kulturni odnosi najpotpunije su obrađeni u djelu: A. V. Florovskij, Čehi i vostočnye Slavjane, I, Praha 1935. Primjedbe na njegov dosta skeptički stav prema jačini slavenske tradicije u Češkoj vidi kod J. Vašice, Sbornik otvetov, str. 8—9.

⁷² V. Koutná, Sbornik otvetov, str. 13.

su ključevi sv. Petra. Međutim, bez obzira na to, da li su u zapadnim i istočnim spomenicima crkvene pismenosti ostajale veće ili manje dogmatske razlike, važno je da su baš sa Zapada drugim Slavenima došli spomenici takvog kulturnog značaja kao što su Nikodemovo evanđelje, prvi prijevod Nomokanona, Zakon sudni ljudem, prvi zbornik homilija i prva hagiografska djela. Sami ti primjeri svjedoče da je zapadni slavenski utjecaj pri stvaranju slavenskih književnosti u kvalitativnom smislu morao biti znatan.

Nije neosporno ni mišljenje da je broj zapadnih spomenika bio neznatan u poređenju s brojem istočnih koji su prešli u Rusiju. Na području kanonske pismenosti naveli smo četiri značajna spomenika nastala u Moravskoj, nasuprot kojima možemo iz doba staroslavenske književnosti staviti samo dva nastala u Bugarskoj — prijevod Nomokanona XIV titula i, vjerojatno, prijevod Sinodika u nedjelju pravoslavlja. Na području hagiografske književnosti nemamo naprama nekoliko moravskih i čeških žitija iz ovog doba nijednog balkanskog osim izgubljenog žitija sv. Klimenta. Mi doduše imamo mnogo podataka o djelima crkveno-poučne književnosti nastalima na Balkanu iz pera učenika slavenskih apostola, ali njihovo južno-slavensko podrijetlo upada u oči u prvom redu zahvaljujući sačuvanim podacima o njihovu autorstvu, dok nam odsutnost takvih podataka o imenima zapadnoslavenskih pisaca onoga doba ne daje mogućnosti da u sklopu općeg blaga staroslavenske književnosti na prvi pogled zapazimo djela zapadnog podrijetla. Zato smo u ovome upućeni uglavnom na leksičku i uopće filološku analizu, koja daje mogućnost da u sačuvanim kasnijim ruskim prijepisima odredimo hronološke slojeve starog zapadnoslavenskog i balkanskog podrijetla. To je, kao što je već Istrin napose naglasio, jedan vrlo suptilan i težak posao, koji je tek započeo s radovima Sobolevskoga te se i sada taj težak i jedva započeti posao može postaviti tek kao zadatak budućih istraživanja za sve srodne discipline.

Takva će nam analiza moći pokazati da li su zaista svi ti zapadni spomenici prošli kroz južnoslavensku sredinu, ili su pojedini prelazili u Rusiju neposredno iz Češke, Poljske i Ugarske. Spomenuli smo geografski argumenat Nikoljškoga koji govori za to da je Rusiji bilo mnogo lakše primati književno blago neposredno od svojih zapadnih susjeda, nego okolnim putem preko Balkana. Međutim, kod tog pitanja mora se posvetiti veća pažnja i historijskom faktoru — političkim okolnostima koje su mogle pogodovati ili smetati uzajamnim kulturnim odnosima Rusije sa zapadnim Slavenstvom

i s Balkanom. Ako su ti historijski preduvjeti mogli da budu više manje jednolični kod odnosa Rusije s Češkom, Poljskom i Ugarskom kroz čitavo X i XI stoljeće, oni nisu mogli da budu takvi prema Balkanu. Vizantijsko osvajanje Balkana na razmeđu X i XI stoljeća razdvaja historiju istočnih (pravoslavnih) balkanskih Slavena i politički i kulturno na dva posebna razdoblja. Prvo je u X vijeku doba političke moći Bugarske i njezine kulturne supermacije u slavenskom svijetu, zahvaljujući naporima učenika Slavenskih apostola koji su na Balkan prenijeli prosvjetnu i književnu tradiciju svojih učitelja i u doba Simeuna Velikog učinili staroslavensku pismenost općeslavenskom. Drugo je razdoblje — u XI i XII v. — doba nestanka političke samostalnosti i doba pogrčivanja bugarskog i makedonskog naroda, sa svima posljedicama duhovne depresije i kulturnog nazadovanja. Rađanje ruske pismenosti ide još u prvo doba bugarsko-makedonske kulturne ekspanzije, koja se vidljivo ispoljila u formiranju crkvenoslavenskog tipa ruskog književnog jezika. Međutim, doba stvaranja samostalne ruske književnosti u XI vijeku već ide u doba duhovne malaksalosti i kulturne izoliranosti južnog Slavenstva pod vizantijskom vlašću. Ova je sigurno upotrebljavala sva sredstva da spriječi razvitak kulturnih veza svojih nemirnih slavenskih podanika sa slobodnim slavenskim zemljama na sjeveru. U takvim prilikama teško je vjerovati da bi južnoslavenska pismenost i u tom razdoblju mogla da vrši ulogu posrednika u književnim vezama Rusije sa Zapadnim Slavenstvom, već je vjerojatnije, da su se te veze u XI v. vršile i razvijale neposredno.

IV

Rusko-južnoslavenske veze u X vijeku i u poč. XI vijeka

Ogroman kulturni utjecaj Bugarske na Rusiju, koji je dokumentiran kako prijelazom u Rusiju književnog blaga stvorenog u doba Simeuna Velikog i njegovih nasljednika, tako i južnoslavenskim elementima u rječniku i gramatičkoj strukturi staroruskog književnog jezika, nalazi se u čudnom neskladu sa šutnjom Načal'nog ljetopisa o rusko-bugarskim vezama. V. Nikolaev, koji je posvetio opsežan rad proučavanju pitanja o bugarskom faktoru u procesu kristijanizacije Rusije, a zajedno s time i u formiranju ruske pismenosti počev od doba Simeuna Velikog, tumači spomenutu šutnju ruskog ljetopisa o rusko-bugarskim vezama grkofilskom, a prema tome i bu-

garofobskom tendencijom ljetopisca, koji da je tobože namjerno ignorirao sve što bi moglo da govori o ulozi Bugarske kod prosvjećivanja Rusije.⁷³ Ako mi pod tendencioznošću pisca podrazumijevamo svijesno pretjerivanje i uljepšavanje pojava koje su mu simpatične i svijesno potcjenjivanje i ignoriranje onoga što se s njegovim nazaranjem ne slaže, onda mislim da se navedena hipoteza o bugarofobskoj tendencioznosti Nestora ne može prihvatiti. Ne može biti sumnje da je on stalno nastojao da bude objektivan. Tako on opisuje krvoločne podvige knjeginje Olge i seksualnu raspuštenost Vladimirovu, koji nisu mogli da budu simpatični piscu-monahu, pogotovu kada se radilo o prvim knezovima-kršćanima. Grci, ma da su u Rusiju donijeli kršćanstvo, ostaju za njega varalice («l'stivi») »do sego dne«. Nestor nije pisao historiju Slavena već historiju Ruske zemlje te zato nije ni osjećao potrebu da se osvrće na važne događaje kod susjednih naroda, dogod to nije stajalo u direktnoj vezi s ruskom historijom. Što se tiče Bugara — u doba kada je on pisao, pa i ranije, kada su nastajali prvi ljetopisni radovi, Bugarska kao politički faktor već davno nije postojala, te su u saznanju ljetopisca Bugari bili samo slavensko pleme na teritoriju Vizantijskog carstva. Odras tih predstava o ljetopiscu savremenoj političkoj geografiji s obzirom na prošlost tumači nam, zašto ljetopisne priče o pohodima prvih ruskih knezova na Carigrad, kada je njihova konjica išla preko teritorija Simeunove carevine, ne vode računa o vezi tih ruskih pohoda s tadašnjim bugarsko-vizantijskim odnosima.

Veliki članak M. N. Tihomirova o historijskim vezama ruskog naroda s Južnim Slavenima (1947)⁷⁴ u mnogome proširuje naše predodžbe o karakteru i kulturno-historijskom značenju rusko-bugarskih odnosa u doba Preslavskog carstva. Posebnu važnost u tom pitanju ima faktor rasprostiranja kompaktne mase ruskog stanovništva do donjeg Dunava. Tu su istočnoslavenska plemena Ulića i Tiveraca dolazila u neposredno susjedstvo Bugarske, dok su na sjeveroistoku bili susjedi plemena Drevljana, koje je već krajem IX v. ušlo u sastav Kijevske Rusije. Prema svjedočanstvu bavarskog anonimnog geografa u toj zemlji bilo je u X v. 566 gradova, što čini razumljivim pohode prvih ruskih knezova na zemlju Ulića i Tiveraca, a i kasniju

⁷³ V. Nikolaev, Slavjanob'lgarskij faktor v hristijanizacijata na Kievskaja Rusija. Sofija 1949. U povodu te knjige isp. B. Zástěrová, Observations sur le problème de la christianisation en Russie. (Byzantinoslavica, XI, 1950, str. 241—254).

⁷⁴ M. N. Tihomirov, Istoričeskie svjazi ruskogo naroda s Južnymi Slavjanami s drevnejših vremen do poloviny XVII v. (Slavjanskij sbornik. OGIz 1947, 125—201). Isp. prikaz F. Močanina u Historijskom Zborniku, II, Zagreb 1949, 274—277.

želju Svjatoslava da prenese svoju prijestonicu na Dunav. Neposredna geografska veza Kijevske Rusije s Preslavskom Bugarskom nameće apriorni zaključak da je vanjska politika prvih Rjurikovića na jugu morala voditi računa o tadašnjim bugarsko-vizantijskim odnosima i, vjerojatno, stajala s njima u vezi. Tako je vrlo sugestivna misao Tihomirova o vezi Olegovih pohoda na Carigrad s tadašnjim odnosima između Vizantije i Simeuna Velikog. Očevidna je i veza kasnijih Svjatoslavljevih ratova protiv Vizantije i tadašnjim grčko-bugarskim političkim odnosima.

Navedeno mišljenje o vjerojatnoj vezi koja je postojala između rusko-vizantijskih i bugarsko-grčkih političkih odnosa dobiva naročitu uvjerljivost u vezi s činjenicom stalnih trgovačkih veza Kijevske Rusije s Balkanom, o kojima govori Porfirogenet. Ruske su trgovačke flote svake godine saobraćale između Kijeva i Carigrada, te su se na svom putu redovno zaustavljale u četiri pristaništa na bugarskoj obali Crnog mora: pri ušću Dunava, pri ušću Varne, pri ušću Dičine i u Mesemvriji. Tamo, kao što i u unutrašnjosti zemlje za vrijeme ruskih vojnih ekspedicija protiv Vizantije, mora da su se razvijali stalni odnosi ruskih trgovaca i vojnika s bugarskim svijetom. Te su veze morale da utječu na postepeno prodiranje u Rusiju kršćanstva i slavenske pismenosti, koja je baš u to doba bogato cvala u državi Simeuna Velikog. B. Angelov, koji je u svojem preglednom članku o pitanju početaka rusko-bugarskih književnih veza (1958)⁷⁵ naveo niz podataka i jakih argumenata u korist teze o postojanju tih veza u toku čitavog X stoljeća, ističe posebno funkcionalno značenje poslovnog pisma koje je ostavilo svoj najznačajniji trag u slavenskim tekstovima rusko-vizantijskih ugovora iz X v., koji su nastali ne bez učešća bugarskog prevodioca. Naročito je zanimljivo Svjatoslavljevo pismo Cimisku, za koje je I. I. Sreznevski na osnovi grešaka u pravopisu dokazao, da je prepisano s glagoljice.⁷⁶ Međutim, istodobno s ulaženjem slavenskoga pisma radi poslovnih potreba prelazila je u Rusiju i bogoslužbena knjiga zajedno s kršćanstvom, koje je od kraja IX vijeka prodiralo k Istočnim Slavenima i s katoličkog Zapada, i, u većoj mjeri, s pravoslavnog Balkana.

⁷⁵ B. St. Angelov, K voprosu o načale russko-bolgarskih literaturnyh svjazej. (Trudy Otdela drevnerusskoj literatury, t. XIV, 1958, str. 132—138).

⁷⁶ I. I. Sreznevskij, Drevnie pamjatniki russkogo pis'ma i jazyka. S-Peterburg 1882, str. 7; takođe — Slavjano-russkaja paleografija XI—XIV vv. S. — Peterburg 1885, str. 58. Naročito je važna greška u datumu: »v Derestre mesjaca ijulia, indikta v 14«. Ovdje broj 14 pogrešno naveden mjesto 15 zbog bukvalne transliteracije glagoljskog predloška gdje slovo *d* znači 5, dok u ćirilici — 4; 15. indikt odgovara 6480. godini. Druga značajna greška — riječ »vsakom« mj. »Ivanom« velikim carem grčkim (Cimiskom).

Ma koliko malobrojne bile prve kršćanske općine u Kijevskoj Rusiji — barem uz crkvu sv. Ilije u kojoj su se kršćanski družbenici Igorovi zaklinjali na ugovor s Grcima 944. g., i na kneževu dvoru pored kneginje Olge, koja je imala svojeg prezvitera — one su morale da za svoje bogoslužbene potrebe imaju rukopisne prijevode Sv. pisma i najvažnije liturgijske knjige. U zanimljivom članku B. Sapunova o staroruskoj književnosti XI—XIII v. kao baza za statističko zaključivanje o broju knjiga koje su u to doba mogle da budu u prometu uzet je broj 8 kao najmanji broj najpotrebnijih bogoslužbenih knjiga za parohijsku crkvu. Pisac navodi: *Evangelje-aprakos, Apostol-aprakos, Služabnik, Trebnik, Psaltir, Triod posni, Triod cvjetni i Opći minej*, uz opasku da se *Časovnik ili Oktoih* (? : da li treba »Časoslov i Oktoih«?) mogao zamijeniti *Sljedovanim psaltirom*.⁷⁷ S nekima od ovih podataka ja se ne bih složio. *Sljedovani psaltir* u to doba još nije postojao — u slavenskim rukopisima ja ga ne poznajem prije XV vijeka. Naprotiv, neophodno je potreban bio *Časoslov*, kao okosnica svake službe, isto tako i *Oktoih*, koji se u vrlo starim rukopisima često nalazi u obliku skraćenog *Oktoiha* (vaskrsnog i sedmičnog). Isto tako nije u staro doba postojao ni *Opći minej*, a nije toliko ni potreban, već je, u nedostatku *Potpunog mineja* od 12 knjiga, bezuslovno morao postojati *Praznični minej*, koji zaista postoji u više starih rukopisa pod imenom *Trefoloja*. Osim toga za praznične službe bio je potreban i izbor iz *Starog zavjeta*, koji isto tako postoji u više starih rukopisa pod imenom *Parimejnika*. *Triod posni i cvjetni* javljaju se u starim rukopisima katkada okupljeni u jednoj knjizi, u skraćenom obliku. Zato ja bih gornjem popisu dao ovakav oblik: *Evangelje, Apostol, Služabnik, Trebnik, Psaltir, Časoslov, Skraćeni Oktoih, Skraćeni Triod posni i cvjetni, Praznični minej i Parimejnik*.

Treba ipak misliti, da je bar u centralnoj kršćanskoj općini (uz crkvu sv. Ilije?) trebalo da postoji svih 12 knjiga potpunog *Služabnog mineja* (sačuvane su 3 ruske iz XI v.); vjerojatno *Nomokanon* za rukovodstvo u kanonskim pitanjima, napose u pitanjima braka; a vjerojatno i rukopisi hagiografskog sadržaja (kao *Žitije sv. Vaclava* iz X v., ili *Suprasaljski rukopis čitaćih mineja*) i poučnog sadržaja (*homilijar*). U X v. sve se to moglo lako dobiti iz susjedne Bugarske (barem za kapelu kneginje Olge). Ako je tačan podatak *Joakimovskog ljetopisa* da *Svjatoslav* poslije neuspješnog *Dunavskog pohoda*, smatrajući to za odmazdu poganskih bogova, »posla вѣ Kiev, povelě hramy hristianъ razoriti i sožešti«, i ako je prema tome u Kijevu

⁷⁷ B. V. Sapunov, *Nekotorye soobraženija o drevnerusskoj knižnosti XI—XIII vekov*. (*Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, XI, 1955, str 314—332).

u Svjatoslavljevo doba postojalo nekoliko kršćanskih hramova, treba pretpostavljati da je i prije Vladimirova pokrštenja crkvena književnost iz Bugarske dolazila u većem broju rukopisa. »Takav stav pitanja o počecima rusko-bugarskih književnih veza — kaže B. Angelov — u većoj mjeri tumači razloge brzog razvitka ruske literature i ruske kulture uopće u razdoblju neposredno poslije pokrštenja Rusije pred kraj X v.« (op. cit. 138).

Vrlo je vjerojatno da je jači talas bugarskih knjiga mogao doći u predkršćansku Rusiju zajedno s bugarskom emigracijom nakon pada Preslavskoga carstva 972. g. Nakon Svjatoslavljeva odlaska iz Bugarske Jovan Cimisko je ušao u Preslav, zarobio cara Borisa II s njegovim bratom Romanom i poslao ih zajedno s njihovim porodicama u Carigrad. Boris je morao da učestvuje u Cimiskovu trijumfu; skinuo je znakove carske vlasti i dobio titulu magistra. Uškopljeni Roman dobio je dvorsku službu. Proglašeno je prisajedinjenje zauzetih zemalja Vizantiji; prijestonica Preslav prekrštena je u Joanopol, a Dorostol na Dunavu — u Teodoropol. Izvršena su preseljavanja stanovništva, napose maniheja, u Trakiju. Bugarski je patrijarh skinut, bugarska crkva izgubi autokefaliju i podložena je carigradskom patrijarhu. Jedan dio bugarske crkvene hijerarhije povukao se na zapad u makedonske oblasti, koje su sačuvale izvjesnu samostalnost pod vlašću četvorice sinova moćnog feudalca, komesa Nikole. Treba misliti da je znatan broj predstavnika višeg bugarskog sloja iz Preslavskog carstva prešao preko Dunava u Rusiju te je za vlade Svjatoslavljevih sinova morao da odigra važnu ulogu u širenju kršćanstva i slavenske prosvjete u ovoj zemlji. Petnaest godina iza toga došlo je do pokrštenja Rusije i organizacije pravoslavne crkve sa slavenskim bogoslužjem pod jurisdikcijom Carigrada.

U vezi s organizacijom ruske crkve i slavenske prosvjete prešla je u Rusiju bogata bugarska književnost koju su u doba Simeuna Velikog i njegovih nasljednika stvorili učenici Ćirila i Metoda i njihova južnoslavenska škola. Najveći dio toga sačinjava ogroman broj prevedenih vizantijskih djela. To su u prvom redu tekstovi Sv. pisma Starog i Novog zavjeta, dijelom s tumačenjima; sva liturgijska književnika, koji su se istakli i kao pisci samostalnih djela. To su: »Sinodik u nedjelju pravoslavlja«; djela crkvenih otaca i mlađa homiletička literatura, očuvana u mnogobrojnim ruskim zbornicima, počev od Svjatoslavljeva Izbornika 1073. g., u Zlatostrujima, Zlatoslovima itd.; velik broj hagiografskih djela u posebnim žitijima proslavljenih svetitelja i u velikim zbornicima »Čitaćim minejima«; poučna asketička literatura u Patericima; apokrifi; historijska djela,

napose Kronika Ivana Malale s uključenim u nju »Skazanimjem o Trojanskoj vojni«; »Otkrovenije Metodija Patarskog«; vjerojatno »Fiziolog«.

Mnoga od tih prevedenih djela nose imena prevodilaca — istih književnika, koji su se istakli i kao pisci samostalnih djela. To su: Kliment Ohridski — životopisac i panegirist svojih učitelja Ćirila i Metoda, prevodilac »Cvjetnog trioda«, autor mnogobrojnih poučenja sastavljenih jednostavnim razumljivim jezikom, i pohvalnih »Slova« u vizantijskom retorskom stilu; Konstantin, najprije prezviter a poslije episkop — prevodilac »Učiteljnog evanđelja« (51 »slova« za nedjelje, sa svojim uvodima i »nравoučenijima«, uz dodatak jednog vlastitog sastava) i »Slova« Atanazija Aleksandrijskog protiv Arijanaca, autor »Azbučne molitve« i, vjerojatno, »Proglasa sv. Evanđelju« (pjesničkog predgovora slavenskom prijevodu Četvoroevanđelja) i, vjerojatno, niza drugih djela; Jovan Ekzarh — prevodilac Damaskinova »Slova o pravoj vjeri« i sastavljač »Šestodneva« prema djelima sv. Vasilija Velikog i drugih vizantijskih pisaca, te pisac nekoliko umjetnički stiliziranih »Slova«; Grigorije prezviter — prevodilac 8 biblijskih knjiga i pisac Poučenja, većinom kompiliranih iz Zlatoustovih djela. Kao samostalni pisci poznati su: Ćrnorizac Hrabar, autor polemičkog spisa »O pismenih« u zaštitu Ćirilova djela protiv »trojezične jeresi«; Simeunov sin, car Petar, koji se poslije zamonašio te je kao Ćrnorizac Petar poznat kao pisac lijepo stiliziranih Poučenja; Kozma prezviter — autor čuvenog polemičkog spisa protiv Bogumila »Slova na jeretike«. ⁷⁸

U pregledu pitanja o starobugarskoj književnosti u njezinoj vezi s ruskom N. K. Gudzij kaže: »Možemo reći s potpunom pouzdanošću da mnogo toga od djela najstarije bugarske kako prijevodne tako i originalne književnosti nije došlo do nas: mnogo je, nesumnjivo, propalo ili bilo istrijebljeno u prilikama teških historijskih katastrofa, kojima je bogata historija Bugarske. Nijedan spomenik prijevodne i originalne književnosti iz doba Borisa i Simeuna nije sačuvan u bugarskim rukopisima: svi su oni, kao što i mnogi kasniji, poznati prema ruskim ili srpskim prijepisima, koji se sve do naših dana pronalaze u različitim bibliotekama, u prvom redu ruskima, Nisu sačuvani, naprimjer, bugarski originali Ostromirova evanđelja i Svjatoslavljeva izbornika 1073. g., koji su došli do nas u bogato iluminiranim ruskim prijepisima, koji očevidno reproduciraju vanjski oblik predložaka.« (str. 25).

⁷⁸ Vidi: N. K. Gudzij, cit. djelo, glava III, str. 23—36.

Pitanje o tome, koliko je od tadašnje bugarske pismenosti uspjelo spasiti od propasti zahvaljujući prijelazu u Rusiju, posebno je važno zbog povezanosti s općom karakteristikom sadržaja stare bugarske književnosti na osnovu sačuvanog gradiva. Prilikom raspravljanja o tom pitanju mislim da se mora voditi više računa o historijskim prilikama u kojima su se odvijale tadašnje rusko-bugarske književne veze.

Neposredne veze Kijevske Rusije sa slavenskim Balkanom nakon pokrštenja trajale su vrlo kratko vrijeme, svega 12 godina, od 989. g., kada je Samuil, uspostavljajući Simeunovo carstvo, zauzeo Preslavsku oblast, do 1001. g., kada su Vizantinci opet osvojili sjeveroistočni dio poluotoka.

Ustanak »komitopula« protiv Vizantije započeo je 976. g. nakon smrti cara Cimiska. Pošto su prvih godina poginula dvojica od četvoro braće, vrhovno je vodstvo preuzeo Samuil, prepustivši Aronu istočnu oblast. Uskoro su iz Carigrada došli bivši bugarski car Boris s bratom Romanom: ili su uspjeli da pobjegnu, ili su poslani u nadi da će njihov dolazak izazvati međusobnu borbu u pobunjenoj zemlji. Boris je na granici greškom ubijen, a Romanu je Samuil navodno priznao legalno pravo na carsku titulu i smjestio ga u Prespi, ali je zadržao stvarnu vlast u svojim rukama, nastavljajući s osvajanjem Tesalije. Tek 986. g. je mladi car Vasilije II mogao da započne borbu protiv Arona i Samuila, ali nije uspio da zauzme Sredec i doživio je strašan poraz u Ihtimanskom klancu. Idućih godina, kada su u Vizantiji izbile pobune feudalaca, a Rusi su na Krimu zauzeli Herson, Samuil je (pošto je dao pogubiti Arona zbog pregovora s Vizantincima) osvojio na zapadu vizantijske posjede do Jadrana, a na istoku čitavu oblast do Crnog mora, osim Soluna, te je tako oko 989. g. prisajedinio Preslavsku oblast svojoj državi. God. 991. Vasiliju je uspjelo da zarobi cara Romana, koji je uskoro iza toga umro. Samuil je međutim i dalje napredovao na jugu preko Tesalije u Beotiju i Atiku, pa odatle u Pelepones sve do 996. g., kada je zaustavljen porazom na rijeci Sperheju. Nakon što se proglasio carem, nastavio je s ratovanjem na sjeveru, preko srpskih oblasti, prema Dalmaciji.

Bojna se sreća okrenula 1001. g. Tada je car Vasilije uspješnim pohodom na Plovdiv, Sredec i Vidin opet odvojio Preslavsku oblast od Samuilove države, nakon čega je uskoro zauzeo ponovo Preslav i krajeve do donjeg Dunava. Rat se nakon toga vodio u Tesaliji, u Traciji i kod Skoplja, te je završen porazom Samuilove vojske na Bjelasici 1014. g., osljepljenjem 15.000 njegovih vojnika i naprasnom

Samuilovom smrću. Četiri godine poslije toga njegova je država prestala da postoji i preuređena je kao vizantijska tema.⁷⁹

Spomenuti sinhronizam Samuilovih borba s Vizantijom za sjeveroistočni dio Balkana s Vladimirovim vojnim operacijama na Krimu sugerira hipotezu o užoj povezanosti ovih događaja, odnosno o političkim vezama među ovim vladarima. Isto tako sinhronizam Vladimirova pokrštenja sa Samuilovim osvajanjem Preslavske oblasti, čime je ponovo ostvareno neposredno rusko-bugarsko susjedstvo na donjem Dunavu, nameće pretpostavku o Vladimirovim vezama sa Samuilom i na kulturnom polju prilikom organizacije ruske crkve. Zanimljiv se podatak nalazi u Joakimovskom ljetopisu: poslije podatka o krštenju Vladimira, njegovih sinova i svih Rusa ljetopisac dodaje da je bugarski car *Simeun* poslao učene jereje i »knjige dovoljne«. P. A. Lavrovski, braneći vjerodostojnost podataka ovog ljetopisa, sačuvanog samo u izvodima kod Tatiščeva, upozorio je na mogućnost obrane ovdje navedenog imena bugarskog cara Simeuna. Prema Kedrenu i Zonari (odnosno, prema njihovom izvoru Skilici) sprijeda spomenuti brat posljednjeg bugarskog cara, uškopljenik Roman, koji je kao titularni car do 991. g. živio kod Samuila u Prespi, a onda opet dospio u Carigrad, isticao je svoje pravo na carsku titulu, te je, u čast svojega djeda, primio ime Simeun.⁸⁰ Bilo da je zaista ovdje pod imenom Simeuna figurirao Roman (u tom slučaju ne bi li njemu mogao da pripada predložak Svjatoslavljeva Izbornika 1073. g. s imenom Simeuna u zapisu?), bilo da je ovo ime došlo griješkom mjesto sličnog imena Samuila (možda čak samo u Tatiščevljevu izvodu?), historijska jezgra navedenog svjedočanstva je potpuno očevidna. Pri organizaciji ruske crkve Vladimir je morao tražiti pravoslavne slavenske svećenike i crkvene knjige na slavenskom Balkanu, tj. u dotično vrijeme samo u cara Samuila i njegova ohridskog patrijarha. Navedeni razlog pobudio je M. D. Priselkova da gornju tezu proširi hipotezom da Vladimir, primivši iz Vizantije krštenje i ruku carevne Ane, nije dobio samostalnu crkvenu organizaciju, te se zato obratio ohridskom patrijarhu, s čijim je blagoslovom bila stvorena ruska arhiepiskopija.⁸¹ Međutim i bez posljednje hipoteze veza

⁷⁹ Vidi: V. N. Zlatarski, *Istorija na b'lgarskata d'ržava prez srednite vekove*, t. I, čast 2, str. 624—715; takode G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, str. 286—298.

⁸⁰ P. A. Lavrovskij, *Issledovanie o letopisi Jakimovskoj*. (Učenyje zapiski II otdelenija Akademii Nauk, kn. II, S. — Peterburg 1856, str. 147—148); isp. B. Angelov, *K voprosu o načale russko-bolgarskih literaturnyh svjazej*, str. 137.

⁸¹ M. D. Priselkov, *Očerki po cerkovno-političeskoj istorii Kievskoj Rusi X—XII vv. S.* — Peterburg 1913. (Zapiski istoriko-filologičeskogo fakulteta S. Peterburgskogo universiteta, t. 116). Isp. A. V. Kartašev, *Očerki po istorii russkoj cerkvi*, I, Pariž 1959, str. 160—165.

nove ruske crkve s tadašnjom ohridskom crkvom apriorno se nameće kao očevidna činjenica.

Ova je činjenica dobila svoju potvrdu u vrlo važnoj studiji M. Speranskoga o pitanju otkuda potječu najstariji spomenici ruske pimenosti i književnosti (1928)⁸² Upozorivši na činjenicu prijelaza u Rusiju množine književnih spomenika nastalih u ohridskoj Klimentovoj školi, on je došao do zaključka da i »pred Vladimirovo kršćanstvo, koje je nesumnjivo bilo prvenstveno bugarsko, može biti određeno kao u prvom redu zapadno-bugarsko«. (str. 528—9). Dulji prikaz političkih prilika na Balkanu u posljednjoj četvrti X stoljeća završava se konstatacijom da je »nakon što je Cimisko satro (»posle razgroma«) Istočnu Bugarsku, Zapadna je mogla da bude jedini za Rusiju izvor slavenskog kršćanstva i za nju vezane književnosti« (str. 528). Zaista, analiza najstarijih ruskih rukopisa Psaltira s tumačenjima sv. Atanasija — Jevgenijevih odlomaka iz XI v. i Tolstojevskog psaltira Javne biblioteke F. n. I 23 s kraja XI do poč. XII v. — otkrila je u njima nesumnjive makedonizme u jeziku (na području upotrebe nalaza, muklih glasova, jata i jotacije) kao i nesumnjive dokaze prijepisa s glagoljskih predložaka.⁸³ Kao što je poznato, tragovi upotrebe glagoljice u Rusiji nalaze se i u monumentalnim spomenicima (Novgorodski grafiti XI v.) i u više rukopisa, što je ruske paleografe već davno dovelo do zaključka da su Rusi često morali prepisivati s glagoljskih predložaka⁸⁴. Iako su i na teritoriju Preslavske Bugarske nađeni pojedini dokazi upotrebe glagoljice (što je potpuno prirodno ako se uzme u obzir prelaženje spomenika ohridske književne škole na Istok u okviru istog Simeunova carstva), ipak se tu već od kraja IX vijeka širila ćirilica (v. natpis Pavla hartofilaksa na crkvi u Preslavu 893. g.).⁸⁵ Glagoljica se dulje držala u Makedoniji.

⁸² M. N. Speranskij, Otkuda idut starejšie pamjatniki ruskoj pis'mennosti i literatury. (Slavia, VII, 1928—1929, str. 516—535).

⁸³ Vidi takode: N. P. Grinkova, članak u Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. t. XXIX, str. 289 i d.

⁸⁴ I. I. Sreznevskij, Sledy glagolicy v pamjatnikah X veka. (Izvestija Akad. Nauk, VII, str. 337—352); E. F. Karskij, Slavjanskaja kirillovskaia paleografija. Leningrad 1928, str. 211—213; vidi takoder P. A. Lavrov, Paleografičeskoe obozrenie kirillovskogo pis'ma (Enciklopedija slavjanskoj filologii, Vypusk 4/1, Petrograd 1914), str. 5.

⁸⁵ K. Mijatev, Simeonovata crkva v Preslav i neiot epigrafičen material. (B'lgarski pregled, Spisanie za slavjanska filologija, I, 1929, kn. I, str. 112); Emil Georgiev, Slavjanskaja pis'mennost do Kirilla i Mefodija, Sofija 1952, str. 59—60 i 89; isti, Osnovnye voprosy voznikovenija staroslavjanskoj (starobolgarskoj) literatury i staroslavjanskogo (starobolgarskogo) literaturnogo jazyka (Slavjanskaja filologija. Sbornik statej. Akademija Nauk SSSR. Sovetskij komitet slavistov. Moskva 1958, str. 225—242), gdje su rezimirana prethodna istraživanja ovog autora napose u pitanju pred-Ćirilovske ćirilice; L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija. Moskva 1956, str. 75—111, gdje je opći pregled pitanja o postanku slavenskih azbuka.

Treba se sjetiti, da se glagoljica poslije protjerivanja Metodijevih učenika iz Moravske i Panonije zadržala na čitavom sjeverozapadnom području Balkanskog poluotoka.⁸⁶ U Hrvatskoj je njezino postojanje posvjedočeno u XI vijeku na natpisima — Valunskom sa Cresa, Plominskom, Krčkom i Baščanskom pločom — od kojega doba se ta tradicija održala skoro do naših dana. Na teritoriju Bosne o njezinoj upotrebi govori nekoliko sačuvanih odlomaka (najstariji možda još iz XII v.),⁸⁷ glagoljski zapisi u srednjovjekovnim ćirilskim rukopisima, te pravopis i brojčani sistem bosanskih ćirilskih rukopisa koji upućuju na glagoljsku tradiciju. Na srpsko-hrvatskom teritoriju nekadašnja upotreba glagoljice posvjedočena je odlomcima Mihanovićeve i Grškovićeve apostola iz XII vijeka i glagoljskom osnovom pravopisa zetsko-humske redakcije, koja se sačuvala u čuvenom evanđelju kneza Miroslava.⁸⁸ U Makedoniji nalazimo glagoljske zapise na stupovima u manastiru sv. Nauma, koji po mišljenju J. Ivanova idu u doba Klimentove ohridske škole iz prve polovine X vijeka.⁸⁹ Ovom području pripadaju također glagoljski potpisi na svetogorskom aktu 982. g. Tu su postali najstariji spomenici slavenske pismenosti — Assemanovo, Zografsko i Marijinsko evanđelje, Sinajski psaltir i molitvenik, Ohridski odlomci i Makedonski listić. Tu su bili napisani i glagoljski predloži Jevgenijevskog i Tolstojskog psaltira.

Navedene činjenice nameću važno kulturnohistorijsko pitanje: da li se makedonska književnost navedenog doba sadržajno razlikovala od bugarske književnosti Preslavskog razdoblja? Pitanje nije beznačajno s obzirom na tendenciju bugarske filologije da negira poseban značaj makedonskog jezičnog i kulturnog faktora, a ruska se slavistika često po tradiciji služi političko-teritorijalnim terminom »Zapadne Bugarske« u neodređenom i rastezljivom smislu.

⁸⁶ Vidi pregled pitanja: *J. Hamm*, *Der Glagolismus im mittleren Balkanraum*. (Die Welt der Slaven, I, Heft 3, Wiesbaden 1956, S. 265—275); *isti*, *Glagoljica* (Enciklopedija Jugoslavije, III, str. 462—468); *takođe* — *Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene*. (Slavia, XXV, 1956, str. 313—321).

⁸⁷ Pregled pitanja o glagoljskoj tradiciji u Bosni dao je *V. Vrana*, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*. (Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1942, 794—822); *vidi također*: *Vj. Štefanić*, *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije*. (Slovo, VI—VIII — Vajsov Zbornik — Zagreb 1957, 54—133); *isti*, *Glagoljski zapisi u Čajničkom evanđelju i Radoslavljevu rukopisu*. (Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Zagrebu, II, 1958, str. 5—15).

⁸⁸ *Vidi*: *V. Jagić*, *Glagoličeskoe pis'mo*. (Enciklopedija slavjanskoj filologiji, vypusk III, S.—Peterburg 1911, str. 138—140), kao i članci u *Starinama XXVI*, str. 33—161 i u *Radu JAZU II*, str. 1—35; *J. Vajs*, *Rukovet' hlaholské paleografie*. Prag 1932, str. 139—140; *V. Vrana*, *cit. d.*, str. 796; *A. Belič*, *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika*. (Svetosavski zbornik SAN, Knj. I, Rasprave. Beograd 1936, str. 221—226).

⁸⁹ *J. Ivanov*, *B'lgarski starini iz Makedonija*. 2 izd. Sofija 1931, str. 53.

Nije naš zadatak da ulazimo u pitanje, koliko su se Makedonci u X—XI vijeku jezično odvajali od Bugara. Ako se s obzirom na lingvističku sadašnjost kod pitanja o razlikovanju pojmova »jezika« i »dijalekta« osjeća izvjesna neodređenost kriterija, još je teže govoriti o tom problemu s obzirom na epohu kada specifične karakteristike jezične grupe još nisu bile kanonizirane literarnom tradicijom i kada još nisu dobile teoretski određene definicije. Kao što sam istaknuo i na drugom mjestu, naučni je odnos prema tom pitanju lijepo formulirao P. Skok: »za lingvistu-naučnika južnoslavenski dijalekti čine jednu cjelinu sa lokalnim varijacijama koje se grupišu geografski i čine među sobom prijelaze, nijanse veće ili manje srodnosti.⁹⁰ Ove su nijanse u jeziku čak i najstarijih bugarskih i makedonskih spomenika toliko jasne, da ih je slavistika davno fiksirala kao dvije posebne grupe »spomenika jusova pisma«. Pa i same slavenske azbuke, glagoljica i ćirilica, stvorene su na različnoj fonetskoj osnovi dviju srodnih jezičkih grupa — makedonske i »istočno-bugarske«. Meni se čini da u ovom smislu razlikovanje bugarskog i makedonskog ima svoje opravdanje u općoj težnji svake naučne analize prema diferencijaciji i točnijoj definiciji susjednih pojmova, bez obzira prema emocionalnoj bazi »lingvističkog idolopoklonstva« (po izrazu P. Skoka).

B. Koneski u lijepom članku o Ohridskoj književnoj školi (1957) ističe kao posebne osobitosti ove škole (nasuprot preslavskoj) — duže trajanje glagoljske tradicije i (na osnovu leksičke građe) veću vjernost ćirilometodskoj tradiciji.⁹¹ Međutim, što se tiče sadržaja spomenika stvorenih u ovoj školi, mi nemamo drugih podataka osim imena Metodijevih učenika Klimenta i Nauma, koji su djelovali u ovoj oblasti, i osim naslova nekolicine književnih djela vezanih za ta imena. Nije isključeno da su pojedini spisi stvoreni u krugu Ohridske škole mogli i da ne izađu u širi svijet, ali je mnogo veća vjerovatnost, da je skoro sve što je ovdje stvoreno prelazilo i u Preslav. S jedne strane moramo imati pred očima da su oba stupa Ohridske škole, sv. Kliment i Naum, bili djeca iste duhovne obitelji, neposredni učenici Ćirila i Metodija, te su sigurno i sami vodili brigu o živim

⁹⁰ P. Skok, O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike. (Južnoslovenski filolog, XII, 1933, str. 91 i d.). Isp. V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio, Zagreb 1955, str. 9—10; takođe; Makedonsko evanđelje na pop Jovana (izd. Institut za makedonski jazik, Stari tekstovi, I) Skopje, 1954, str. 22—24.

⁹¹ B. Koneski, Ohridska književna škola. (Slovo, VI—VIII — Vajsov zbornik — Zagreb 1957, str. 177—194).

vezama s braćom koja su obavljala istu kulturnu misiju u istočnim oblastima. S druge strane, u Borisovo i Simeunovo doba Ohridska je oblast ulazila u njegovu državu; sami su Kliment i Naum djelovali najprije u Preslavu, a odanle ih je Boris poslao na zapad, te u svojim brigama oko stvaranja bugarske književnosti nije mogao a da ne vodi brigu o njihovim književnim radovima. Krug tih prvih slavenskih književnika i prevodilaca sigurno je bio tako malobrojan i pojava svakog djela tražila je relativno tako mnogo vremena, da se o svakom djelu moralo voditi računa. Potpuno ima pravo J. Kurz tvrdeći da je staroslavenski jezik imao značaj međunarodnog kulturnog jezika za Slavene i da su književni spomenici starijeg doba bili stvoreni s namjenom da služe svim Slavenima.⁹² Vjerojatno se svako djelo, koje je nastalo u Ohridskoj školi, odmah prepisivalo i ćirilicom za Simeunovu biblioteku, možda čak i na mjestu gdje se oba pisma javljaju istovremeno već u najstarijim sačuvanim spomenicima. Nije toliko sigurno, iako je vjerojatno, također istovremeno prenošenje preslavskih tekstova na zapad. Međutim, to je svakako moralo u većoj mjeri nastati u Samuilovo doba u vezi s prenošenjem na zapad ne samo državnog nego i kulturnog centra zajedno sa sjedištem patrijaršije. Možemo nagađati da je uporedo s time tekao i proces postepenog širenja ćirilice na račun glagoljice. Iz toga doba potječu prvi datirani ćirilski monumentalni spomenici u Makedoniji — Samuilova ploča 993. g. i Bitoljski natpis, nedavno pronađen od prof. Dimče Kočo.

Prema tome mislim da su i pored svih razlika u karakteru pisma, u fonetskim osobinama pravopisa, u leksičkoj građi i u stepenu tekstološke vjernosti ćirilometodskoj tradiciji, bugarski i makedonski tekstovi X stoljeća ipak sadržajno sačinjavali jednu cjelinu, i da sa ovog stajališta makedonski utjecaj na rusku pismenost s kraja X stoljeća nije mogao da se mnogo razlikuje od onoga što joj je mogla dati književnost preslavske Bugarske.

Što se tiče općeg karaktera bugarske književnosti Preslavskog razdoblja, u slavistici uglavnom vlada shvaćanje koje je Sobolevski 1908. g. izrazio u djelu o značenju stare crkvenoslavenske književnosti: da je ona prvenstveno zastupljena spomenicima koji su prevedeni s grčkoga i da sva bugarska književnost, kako prijevodna tako

⁹² J. Kurz, *Cirkevně-slovanský jazyk jako mezinárodní kulturní jazyk Slovanů*. (Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Prague 1958, str. 13—35); vidi takođe B. St. Angelov, *Kirilometodievoto delo i idejata za slavjansko edinstvo v staroslavjanskite literaturi*. (Slavističen sbornik po slučaj IV međunaroden kongres na slavistite v Moskve, Sofija 1958, Tom II, str. 41—49).

i originalna, ima crkveno-religiozni sadržaj.⁹³ Potcjenjivanje stare književnosti s obzirom na njezin crkveni karakter, koje se donedavna održavalo i u pogledu na staru rusku književnost (najtipičnije kod Golubinskog), već je pred 100 godina naišlo na mjerodavni odgovor kod Buslaeva, koji je u jednu ruku upozorio da je u pogledu općeg religioznog karaktera slavenska literatura potpuno analogna savremenim zapadnima, a u drugu ruku je pokazao da je pored toga općeg karaktera u ruskoj književnosti postojala i svjetovna struja.⁹⁴ S obzirom na ovaj posljednji momenat — na količinu svjetovnih elemenata i na ideološku usmjerenost — Gudzij smatra da ruska književnost kijevskog razdoblja znatno nadmašuje bugarsku, »koliko je mi poznajemo«.⁹⁵

Navedena opaska »koliko je mi poznajemo«, po našem mišljenju mora da se posebno naglasi s obzirom na to što se naše znanje o bugarskoj književnosti najstarijeg razdoblja zasniva na osnovi onoga materijala koji je sačuvan u ruskim prijepisima, i što je trajanje neposrednih rusko-bugarskih veza poslije Vladimirova pokrštenja bilo vrlo kratko, svega oko 12 godina. U tom kratkom razdoblju rađanja ruske pismenosti u vezi s organizacijom ruske crkve moralo se u prvom redu misliti na najnužnije crkvene potrebe, te bi se trebalo diviti, kako su pored bogoslužbene pismenosti mogla da budu prenesena i tolika raznovrsna djela homiletičke, patrističke, hagiografske, kanonske, pa i historijske književnosti. Mi zaista među južnoslavenskim književnim blagom koje je prešlo u Rusiju ne nalazimo originalnih bugarskih historijskih djela, žitija itd., ali odatle se ipak ne bi mogao stvoriti generalni zaključak da toga nije ni bilo. Postojalo je npr. žitije cara Petra, koje je u skraćenom obliku ušlo u kasnije Prologe, a nije prešlo u Rusiju; postojalo je žitije sv. Klimenta, koje je došlo do nas u kasnijoj grčkoj preradbi arhiep. Teofilakta; postojalo je i žitije sv. Nauma, sačuvano u Zografskom prologu. Ima jakih razloga za mišljenje da je postojalo i domaće historijsko djelo iz kojega su pojedini podaci ušli u kasnije sastave. Što se pak tiče književnosti koja je prešla u Rusiju — teško je tražiti lokalne bugarske elemente u prevedenim vizantijskim ili na njihovoj bazi kompiliranim djelima crkveno-poučne literature, posvećene propo-

⁹³ A. I. Sobolevskij, *Drevnjaja cerkovnoslavjanskaja literatura i ee značenje*. Harkov 1908, str. 17; citat kod Gudzija, str. 33, gdje je navedena i analogna konstatacija A. Teodorova-Balana u »Centraljnaja Evropa« 1930, br. 10, str. 597.

⁹⁴ F. I. Buslaev, *Istorija ruskoj literatury. Lekcii čitannye nasledniku cesareviču Nikolaju Aleksandroviču 1859—1860*. Vypusk I, Moskva 1904, str. 251 i d. Vidi: Gudzij, str. 44—45.

⁹⁵ Gudzij, str. 32—33 i 65—66.

vijedi općeg kršćanskog morala, koja je bila potrebna odmah nakon pokrštenja zemlje. S druge strane, takvi se pisci kao što su Črnorizac Hrabar i Kozma prezviter ne bi smjeli prekoravati zbog nedovoljne ideološke usmjerenosti.

Navedena opća karakteristika bugarske književnosti Preslavskog razdoblja stvorena je na bazi uvjerenja da je »Rusija preuzela veći dio onoga što je posjedovala Bugarska«,⁹⁶ u pretpostavci da rusko-bugarski književni odnosi nisu bili ograničeni na jedno vrlo kratko razdoblje već da su se neprekidno razvijali kroz čitavo XI i XII stoljeće. Ne poričući mogućnost takvih veza u pojedinim momentima i na pojedinim mjestima kao što su Carigrad ili Atos, moramo naglasiti da političke okolnosti i kulturnohistorijske prilike koje su postojale na slavenskom Balkanu u tom razdoblju nisu pogodovale održavanju i razvitku njegovih kulturnih veza s Istočnom Evropom.

V

Slavenski Balkan i ruska književnost u XI—XII v.

Od god. 1001., kada je Vasilije II zaposjeo istočne oblasti između Dunava i Balkanskih planina i time prekinuo neposrednu geografsku vezu između Rusije i Samuila, na jugozapadu se stalno vodio rat. Prema Kedrenu, poslije zauzimanja Vidina i pobjede kod Skoplja, Vasilije »nije prestao svake godine udarati na Bugarsku, pa je plijenio i rušio sve što je susretao«, dok nije došla Samuilova katastrofa 1014. g. Četiri godine iza toga čitava je njegova zemlja pala pod vlast Vizantije.

U namjeri da što lakše provede potčinjenje Bugarske »pod isti jaram s Romejskom državom« (kako Vasilije II sam kaže u prvoj povelji o organizaciji Ohrske arhiepiskopije) on je uveo vizantijsku upravnu strukturu s podjelom zemlje na teme i katepanate. Crkva je izgubila čast patrijaršije, ali je zadržala autokefalnost s time da je arhiepiskop bio neposredno potčinjen caru.⁹⁷ Novi crkveni poglavar, Ivan iz Debra, došao je na položaj arhiepiskopa izborom, ali je već njegov nasljednik Lav Paflagonac, carigradski Grk, bio 1036. g. postavljen carskom vlašću, pa tako i svi njegovi nasljednici. Zajedno s time započelo je provođenje helenizacije: za narodno svećenstvo ostale su samo seoske parohije, gdje se skoro nikako nije mogao

⁹⁶ *Sobolevskij*, *Drevnjaja cerkovnoslavjanskaja literatura*, str. 20.

⁹⁷ Vidi: *Ostrogorski*, *Istorija Vizantije*, 1959, str. 296.

razvijati rad na književnosti.⁹⁸ Jedina su njezina skloništa ostali manastiri, kao što su sv. Naum na Ohridskom jezeru, sv. Jovan Rilski iz X v. i manastiri sv. Prohora Pčinjskog, sv. Joakima Osogovskog i sv. Gavrila Lesnovskog, koji su u toku XI—XII v. nastali u kratovsko-strumičkoj oblasti. Međutim i tu se provodilo suzbijanje narodnog duha: Zlatarski je ovu činjenicu lijepo prikazao kod analize podataka o prijenosu moći sv. Jovana Rilskoga iz manastira u Sredec, nakon što je bio ugušen ustanak Georgija Vojteha 1072—1073. g.⁹⁹ U sklopu vojno-administrativnih teritorijalnih jedinica kojima su upravljale vizantijske vlasti ti su manastiri zacijelo imali slabe mogućnosti za održavanje kulturnih veza s drugim slavenskim oblastima. Pogotovu je to bilo otežano od kraja XI vijeka, kad je za vlade arhiepiskopa Teofilakta (1090—1109) započela sistematska akcija oko pogrčivanja bugarsko-makedonskih zemalja, koju na drastičan način prikazuju kako lična pisma ovog arhijereja, tako i njegove mjere oko likvidacije slavenskih škola, uvođenja grčkog bogoslužja i prevođenja na grčki jezik lokalne hagiografske književnosti, kao što je žitije sv. Klimenta, i dr.¹⁰⁰

Pored ovih unutarnjih prilika i pored teške duhovne potištenosti koja je pod vizantijskim jarmom zavlada na slavenskom Balkanu, nisu ni vanjske političke okolnosti mogle pogodovati održavanju južnoslavensko-ruskih veza u tom razdoblju. Znamo da je Vizantija pridavala mnogo pažnje pitanju čuvanja državnih granica.¹⁰¹ Posebna je pažnja bila posvećena Dunavu s obzirom na stalnu opasnost od nomadskih horda koje su često prelazile na Balkan iz južnoruskih stepa. Već od sredine X stoljeća, kada su u te stepske oblasti došli Pečenezi, kopnena se saobraćaj između Istočne Evrope i Grčke mogao obavljati samo uz pratnju jakih vojnih odreda. Potisnuti početkom XI vijeka do Dunava, Pečenezi su postali najopasniji susjedi Vizantije. Poslije 1026. g. njihove se najezde preko Dunava redaju svake godine; oni haraju po Trakiji i Makedoniji, dolaze do Soluna. Poslije pobjeda 1048., 1095. i 1123. g. Vizantinci naseljavaju pojedine potučene horde na sjevernom i srednjem Balkanu. Od sredine XI v. mjesto Pečenega u južnoj Rusiji zauzimaju Kumani, koji kroz 100 godina vode stalnu borbu s ruskim knezovima te često provaljuju

⁹⁸ Vidi: V. Zlatarski, Istorija na B'lgarskata država prez srednite vekove. T. II, 1934, str. 121 i d.

⁹⁹ V. Zlatarski, Georgi Skilica i napisanoto ot nego žitie na sv. Ivana Rilski. (Izvestija na Istor. društvo, knj. XIII, Sofija 1933, str. 49—68); Istorija, II, str. 149—153.

¹⁰⁰ V. Zlatarski, Istorija, II, str. 252—352.

¹⁰¹ Isp. podatke o bugarskom čuvanju svojih granica: I. Dujčev, Slavjano-bolgarskie drevnosti. (Byzantinoslavica, XII, 1951, str. 89).

preko Dunava u Vizantiju. U brizi za održavanje kopnenog puta prema Carigradu Rusi nastoje da sa svoje strane vode brigu o dunavskoj granici te nastoje da održe nekoliko svojih utvrđenih gradova na Dunavu. Preko tih uporišta Galička ruska kneževina postaje neposredan sjeverni susjed Vizantije; ona vjerojatno odanle pomaže i Bugarima u pojedinim momentima njihovih borba za oslobođenje u toku XI i XII vijeka.¹⁰² Međutim, takve su se veze mogle s Bugarima održavati u ratnim prilikama, i u državnompravnom smislu one su bile nelegalne, jer su to bili pobunjeni podanici Vizantijske carevine. Karakterističnu ilustraciju ovoga stanja daju spomenuti podaci o bračnim vezama Rjurikovića u XI i XII v. U tom razdoblju Baumgarten bilježi 10 brakova između Rjurikovića i Vizantinaca, ali nijedan s članovima bugarske i makedonske dinastije ili aristokracije.¹⁰³

U tom razdoblju Kijevska je Rusija doživjela brz i intenzivan razvoj svoje pismenosti i književnosti, osobito u doba Vladimirova sina Jaroslava Mudrog (1019—1054). Nestor veliča ovog kneza-prosvjetitelja zbog njegove brige oko širenja knjige: »knigam prileža i počitaja je često v nošti i v dne. I sobra pisce mnogy, prekladaše ot Grek v Slavenskoje pismo. I spisaše knigi mnogy«. Vrlo je vjerojatno da su u toj prepisivačkoj i prevodilačkoj djelatnosti za vrijeme Jaroslava znatnu ulogu mogli da odigraju mnogobrojni bugarski i makedonski emigranti koji su se poslije 972., 1001., a možda i 1014—1018. g. sklonili u Rusiju. Tada su prevedeni Pseudokalistenova Aleksandrida, Devgenijevo dejanije, pripovijesti o Varlaamu i Joasafu, o Akiru Premudrom, o caru Hadrijanu, Historija Josipa Flavija o Judejskom ratu, kronika Georgija Sinkela, Ničiforov »Ljetopisec vskore«, 'Hristianska topografija' Kosme Indikoplova, Fiziolog, Pčela i dr. (str. 38). U isto vrijeme počinje i samostalna ruska književnost, napose historijska: prema Šahmatovu, prvi Kijevski ljetopisni svod nastao je 1039. g. U daljem razvitku od XI do XIII vijeka Rusija je stvorila bogatu, raznovrsnu po žanrima i visoku po idejnosti i umjetničkoj kvaliteti literaturu, koja je tek posljednjih decenija dobila svoju pravu naučnu i estetsku ocjenu, kao što je to lijepo formulirano u Gudzijevu predavanju (str. 43—45).

Kao što je rečeno, u sklopu ruske pismenosti XI—XII v. vidno mjesto zauzimaju prijepisi južnoslavenskih književnih djela. Međutim treba naglasiti, da sve što se može odrediti hronološki, potječe iz staroslavenske književnosti IX i X stoljeća: djela Jovana Ekzarha,

¹⁰² Isp. E. Frances, *Les relations russo-byzantines au XIIe siècle et la domination de Galicie au Bas-Danube*. (Byzantinoslavica, XX, 1959, str. 50—62).

¹⁰³ N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*. 1927, p. 69.

Grigorija Prezvitara, Klimenta, Nauma, Črnorisca Hrabra, Kozme Prezvitara, cara Petra. Ali pored toga nema nijednog imena bugarskog ili makedonskog pisca iz XI i XII v., nijednog naslova nekih djela koja su mogla postati u tom razdoblju na slavenskom Balkanu. Uz svu helenizaciju i potiskivanje slavenskog življa, tamo ipak nije potpuno prestala sva književna djelatnost, makar u spomenutim manastirima sv. Jovana Rilskog, sv. Nauma i u zletovsko-strumičkim. Tu su u tom razdoblju postala npr. žitija i službe osnivača ovih obitelji, koje su se sačuvala u kasnijim južnoslavenskim prijepisima,¹⁰⁴ ali nijedno od tih djela nije prešlo u staru rusku književnost već se u Rusiji javljaju tek u doba drugog južnoslavenskog utjecaja, počevši od XV vijeka. U punoj suglasnosti s činjenicom odsustva u ruskim rukopisima južnoslavenskih djela iz XI i XII v. stoji i dobro poznata činjenica, da južnoslavenizmi u jeziku, pravopisu i grafiji ruskih tekstova nestaju u početku XII vijeka, što neosporno svjedoči da je prestao prtok bugarskih rukopisa u XI vijeku.

Iznoseći ove činjenice o naglom slabljenju, pa i prestanku rusko-južnoslavenskih književnih veza u XI—XII v., koje se ne slažu s običnim naziranjem, ja ne zatvaram oči pred poteškoćama koje se zbog toga javljaju kod tumačenja jačine bugarskog utjecaja u ruskoj pismenosti i u staroruskom književnom jeziku. Nama se u tom pogledu sugestivno nameće frapantna analogija sa spontanom postankom rusko-srpskog jezika u početku XVIII v., do kojeg je došlo zahvaljujući bukvarima i gramatikama koje je u Karlovce 1724. god. donio Maksim Suvorov. Ako se takva jezična revolucija mogla u toku nekoliko godina odigrati u zemlji koja je imala svoju mnogovjekovnu pismenu tradiciju, mnogo lakše se to moglo izvršiti u Rusiji u momentu rađanja njezine književnosti. Intenzitet procesa zavisio je očevidno od količine rukopisnih predložaka i broja učitelja koji su došli u Rusiju u to vrijeme, odnosno od jačine talasa bugarske emigracije nakon sloma njihove države u posljednjoj četvrti X i prvim godinama XI stoljeća.

Mišljenje o postojanju neprekidnih književnih veza između Rusije i balkanskih Slavena u čitavom predmongolskom razdoblju ima posebno u vidu činjenicu međuslavenskih kulturnih veza na teritoriju Svete Gore Atonske. Tu su, kao što je pokazao Iljinski,¹⁰⁵ nađeni najstariji spomenici slavenske pismenosti — glagoljski potpisi pod

¹⁰⁴ Vidi tekstove: *J. Ivanov*, B'lgarski starini iz Makedonija. 2 izd. Sofija 1931, str. 345—417.

¹⁰⁵ *G. Iljinski*, Značenje Afona v istorii slavjanskoj pis'mennosti. (Zurnal Ministerstva Narod. Prosv., 1908, XI, str. 11 i d.).

grčkim aktom Iverskog manastira 982. god., Zografsko i Marijinsko glagoljsko evanđelje te Hilendarski i Zografski ćirilski listići iz XI vijeka; možda je sa Atosa u Rusiju prenesen i Suprasaljski rukopis (Suprasaljski je manastir u XV vijeku podigao Hodkjevič za svetogorske monahe). Atos je sačuvao i najbolje i najstarije rukopise književnih djela većine najstarijih bugarskih pisaca. To bi govorilo u prilog mišljenju da su bugarski monasi živjeli na Atosu u XI vijeku, pa vjerovatno i u X vijeku, u doba političke moći i ugleda Bugarskog carstva, kako to tvrdi kasniji apokrifni »Svodni zografski hrisovulj«. ¹⁰⁶ U istom razdoblju, u svakom slučaju već u prvoj polovini XI vijeka, postojao je tamo i ruski manastir — najprije u Marijinom manastiriću Ksilurgu, a od sredine XII v. (1169. g.) u manastiru sv. Pantelejmona. Vrlo zanimljivi popis »ruskih« knjiga u grčkom inventaru Ruskog manastira iz 1142. g. svjedoči o tome da je tu postojala jedna prepisivačka radionica, jer je većina knjiga potrebnih za bogosluženje imalo po više primjeraka (5 apostola, dva paraklitika, 5 oktoiha, 5 hirmologija, 4 sinaksara, 2 paterika i 5 časoslova pored 2 ukrašena evanđelja, jednog svećeničkog molitvenika, jednog parimejnika, kompleta od 12 mineja, sv. Jefrema Sirina, žitija sv. Pankratija Tauromenijskog i jednog nomokanona). ¹⁰⁷ Potpuno je očevidno da je ta prepisivačka djelatnost u Ruskom manastiru morala započeti prepisivanjem predložaka koji su se mogli dobiti iz tamošnjeg Bugarskog manastira, i to bi vodilo naravnoj pretpostavci da su se ovi odnosi morali održavati i u idućem razdoblju.

Treba međutim imati u vidu da se vjerovatno i na Atosu u XI i osobito u XII vijeku provodila helenizacija, posebno što se tiče Bugarskog manastira. Ruski se manastir održao zahvaljujući potpori ruskih knezova, ali, kao što se vidi iz njegova arhiva, i on u drugoj polovici XII vijeka nije uživao poseban ugled i nije u tom razdoblju dobivao nikakvih poklona ni od vizantijskih careva ni od svetogorskih crkvenih vlasti. Što se pak tiče bugarskog manastira Zografa, karakteristično je da on uopće nema nijednog akta u kojem se označuje kao »manastir Bugara« do cara Asena II. Taj je nakon svoje pobjede nad carem Teodorom Epirskim 1230. g. zavladao Svetom

¹⁰⁶ A. Stoilov, Svoden hrisovul za istoriata na Zografskija monastyryj. (Sbornik v čest na Vasil N. Zlatarski. Sofija 1925, str. 447—457); A. Soloviev i V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara. Beograd 1936, str. 352—375.

¹⁰⁷ V. Mošin, Russkie na Afone i russko-vizantijskie otnošenija v XI—XII vv. (Byzantinoslavica, IX, 1947, str. 55—85 i XI, 1950, str. 32—60); Akty Ruskogo na Svjatom Afone monastyryja sv. velikomučenika i celitelja Panteleimona. Kiev 1873, str. 50—67.

Gorom i tom prilikom izdao Zografu povelju na slavenskom jeziku.¹⁰⁸ Možda je tek tada Zograf ponovo dobio svoj bugarski karakter. Svakako, treba naglasiti da ni u Zografu, pa i uopće na Atosu, slavenska pismenost nije ostavila neku kontinuiranu cjelinu od X stoljeća, već samo pojedine spomenike ili fragmente iz doba prije XIII stoljeća. Ako je, dakle, u toku XI—XII v. na Atosu postojala bugarsko-ruska suradnja na polju pismenosti, ona je vjerojatno bila vrlo skromna i imala je čisto lokalni karakter.

Još je problematičnija mogućnost da su se rusko-bugarske veze mogle u toku XI i XII v. razvijati u Carigradu. Tamo je zaista postojala ruska kolonija, po kojoj je čak posebna »Ruska ulica« dobila ime, te je potpuno sigurno da su tamo mogli nastati i pojedini prijevodi grčkih djela na ruski jezik. Isto tako poznata je činjenica da je Vasilije II poslije pokorenja Samuilove države doveo mnoge bugarske i makedonske aristokratske obitelji u Carigrad, i da je davao Bugarima različite državne službe i dvorske titule. Nije isključeno da se u nekoj od tih bugarskih obitelji mogao vršiti i poneki rad na književnom ili prepisivačkom polju, ali je vrlo teško nagađati, je li to moglo imati neki širi značaj, pogotovu za pitanje rusko-bugarskih književnih veza. Dokumentiranih podataka o tome nemamo te su se eventualni slučajevi ovakve suradnje morali smatrati kao pojedinačne pojave, vjerojatno bez šireg značenja.

Konačno, mora se voditi računa i o mogućnosti kulturnih veza između južnog Slavenstva i Rusije u XI i XII vijeku i na zapadnom terenu — preko Ugarske, koja je u to doba podržavala ćirilometodsku književnu tradiciju, a bila je u vrlo živim odnosima s Rusima, naročito u XII vijeku. Još je više Ugarska tada bila povezana s Hrvatima i Srbima, te bi se opravdano moglo postaviti pitanje o eventualnim hrvatsko-srpskim književnim vezama s Istočnim Slavenima. Iako se u južnoslavenskoj slavistici, napose na području glagoljske pismenosti, skretala pažnja na pojedine momente koji bi se mogli tumačiti činjenicom kulturnih veza s Rusijom, ipak se to pitanje nije općenito raspravljalo, te u slavistici vlada shvaćanje, koje je izrazio N. K. Gudzij u svojem predavanju: da se ne može govoriti o književnim vezama Kijevske Rusije sa Srbima i Hrvatima, jer je »crkvenoslavenska pismenost u Srbiji i Hrvatskoj nikla znatno kasnije nego u

¹⁰⁸ M. Laskaris, Vatopedskata gramota na car Ivan Asenja II. (B'lgarski starini, knj. XI, Sofija 1930); prvi grčki akt u kojem se Zograf zove »manstir Bugara« je prostagma Nićifora Humna iz 1286. g. — Actes de Zographou publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korabiev (Vizantijskij Vremennik, XIII, 1907, str. 27—29).

Bugarskoj, i to pod njezinim utjecajem, i kasnije nego u Rusiji«.
(str. 4).

Mislim da obje ove opaske zaslužuju ozbiljne prigovore. U svakom slučaju to ne stoji u pogledu pitanja o pojavi književnosti kod Hrvata. Ovi sigurno nisu primili svoju pismenost iz Bugarske, nego neposredno sa Zapada, od moravsko-panonske slavenske crkve, a isto tako odanle je crkvena pismenost već od najstarijeg doba mogla dolaziti i u sjeverne krajeve srpskog područja, kako je to već davno istakao St. Novaković.¹⁰⁹ Pogotovu nema razloga za pretpostavku da je slavenska pismenost u Srbiju trebala doći kasnije nego u Rusiju. Porfirogenet govori o definitivnom pokrštenju Srba još u drugoj polovini IX vijeka, a neposredne veze srpskih knezova s Bugarima, kako političke tako i dinastičke (brakovi), upućuju na zaključak i o kulturnoj povezanosti ovih susjednih plemena. Marijinsko glagoljsko evanđelje XI vijeka, prema Jagiću, potječe sa srpskog područja (zamjena *velikog jusa sa u i jery sa i*); Mihanovićev i Grškovićev odlomak Apostola su također spomenici koji svjedoče o davnoj slavenskoj liturgijskoj tradiciji na granici hrvatsko-srpskog jezičnog područja.

Međutim, kao što je već davno pokazao St. Stojanović u svojoj ocjeni knjige Pavla Popovića »Fregled srpske književnosti« 1909, ne samo liturgijska pismenost, već i srpska književnost mnogo je starija od Nemanjinog doba.¹¹⁰ Predložak Dukljaninova ljetopisa, koji je ovaj pisac morao po želji sugrađana »ex sclavonica littera vertere in latinam«, svakako je postojao prije Nemanje, vjerojatno već u sredini XII vijeka.¹¹¹ Među izvorima koje pisac navodi dolazi život sv. Jovana-Vladimira Dukljanskog, citiran u velikom izvodu. Nema dvojbe da je ovaj morao nastati uskoro poslije smrti svetoga kneza, još u prvoj polovini, a možda i u prvoj četvrtini XI vijeka, te je poslužio kasnijim grčkim preradama. Kao svoj drugi značajan izvor Dukljanin spominje zakonsko djelo »Methodius«, za koje se s pravom misli da je moglo predstavljati Metodijev Nomokanon. U tekstu se više puta spominju ugovori između raznih srpskih oblasnih knezova te se ne može sumnjati da se tu radi o pismenim dokumentima, sličnim ugovorima Nemanjinima i Mirosavljevima s Dubrovnikom, na kojima se nalaze potpisi ovih vladara pisani tadašnjim »poslovnim pismom«.

¹⁰⁹ St. Novaković, Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari. U Beogradu 1893, str. 5—11.

¹¹⁰ Ljetopis Matice srpske, god. 86, knj. 268, N. Sad 1910, str. 55—56.

¹¹¹ Vidi: V. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, Izd. Matica Hrvatska, Zagreb 1950, str. 18—33.

Poseban interes izazivaju pojedini dijelovi Dukljaninova spisa, u kojima se donose rodoslovi pojedinih dinastija (napose Trebinjske), koji upućuju na pretpostavku o postojanju takvih lokalnih ljetopis-rodoslova. Ne zaustavljajući se na pitanju Trebinjske kronike, koju je u sastavu Dukljaninovu nastojao pokazati Medini,¹¹² moramo naročito naglasiti činjenicu o postojanju srpske kronike-rodoslova koja je poslužila Porfirogenetu za poglavlje o Srbima, kako je to pokazao G. Ostrogorski.¹¹³ Postojanje takvog srpskog spisa u sredini X vijeka predstavlja posebnu važnost za historiju slavenskih književnosti uopće. Ono svjedoči o široj pojavi takve vrste historijske književnosti u najstarijem razdoblju staroslavenske pismenosti, pojavi koja daje mnogo veću važnost podacima o mogućem postojanju prvobitnog Moravskog ljetopisa i o prvobitnim bugarskim ljetopisima, a prema tome baca novu svjetlost i na pitanje o specifičnosti ruske analistike koja se pojavljuje još u prvoj polovici XI vijeka.

Naposljetku, treba napomenuti i poznatu činjenicu kaligrafske i iluminatorske vještine Miroslavljeva evanđelja, koja svjedoči da je u zetsko-humskim krajevima u drugoj polovini XIII vijeka postojala visoko razvijena skriptorska škola s izrađenim sistemom pravopisa, posebnim tipom grafije i posebnim stilom ornamentike, formiranim pod neposrednim utjecajem romanske umjetnosti koja je cvala u Južnoj Italiji i u susjednim oblastima Hrvatske Dalmacije. Govorili smo o kulturnoj povezanosti čitavog ovog teritorija kako s preslavsko-ohridskom tradicijom na jugoistoku, tako sa staroslavenskoglagoljskom tradicijom na sjeverozapadu. U XI i XII vijeku, uza sve jaču podvojenost između zapadne i istočne kulturne orijentacije, slavenska je pismenost još u znatnom stepenu morala čuvati vezu s prvobitnom ćirilometodskom tradicijom, predstavljajući lokalne grane zajedničke *općeslavenske* književnosti.

U tim kulturnohistorijskim prilikama ne bi bilo nemoguće da se pronađu i tragovi književnih veza između srpsko-hrvatskog (a možda i makedonskog) živilja s Istočnim Slavenima u XI—XII v. Ako su postojale veze, diplomatske, a možda i crkvene (kako misli Priselkov), između sv. Vladimira i Ohrida u prvim godinama poslije pokrštenja Rusije, sasvim je vjerovatno da je Samuil mogao tražiti novi zapadni put preko Ugarske za nastavak tih veza, kada je Vasilije II 1001. g. potisnuo Samuila sa sjeveroistočnog područja Balkana. Vrlo je vje-

¹¹² M. Medini, Dubrovačke starine, Dubrovnik 1933, str. 29—64 i »Kako je postao ljetopis popa Dukljanina« (Rad, knj. 273, 1942, str. 113—156).

¹¹³ G. Ostrogorski, Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci. (Istorijski časopis SAN, God. I, sv. 1—2, Beograd 1948, str. 3—8).

rojatno da su postojale i rusko-srpske političke veze u prednemanjićko doba, kada se Srbija u borbi s Vizantijom oslanjala na susjednu Ugarsku. Baš iz tog doba postoji podatak o dinastičkim vezama Rjurikovića sa Srbijom. God. 1150. kći Srbina*Bele, koji je bio tada ban Ugarske, udala se za kneza Vladimira Drogobužskoga (sina velikog kneza Mstislava I). Taj je brak sklopljen u okviru rusko-madžarskih političkih veza, ali su te veze dovodile Rusiju i u političke odnose s Južnim Slavenima. Da li je to imalo veze i s odnosima na polju kulture, napose na polju književnosti?

*

Na prijelazu iz XII u XIII stoljeće treba da uočimo jednu vanredno značajnu kulturnohistorijsku činjenicu koja se obično u dovoljnoj mjeri ne uzima u obzir. To je — *na Balkanu* — *potpuni nestanak slavenskih rukopisa do kraja XII vijeka*. Ovo naročito pada u oči ako se to uspoređi sa brojem sačuvanih spomenika ruske pismenosti iz istog razdoblja. Za Rusiju Sreznevski iz XI vijeka navodi više od 20 rukopisa (osim fragmenata), od toga 7 datiranih. Iz XII vijeka on je našao više od 40 spomenika (osim fragmenata), a Volkov ih u svojoj vrlo značajnoj statistici navodi 86!¹¹⁴ Na slavenskom Balkanu iz XI i XII v. nema nijednog. Sve što je od tog doba ostalo, sačuvalo se na dalekoj slavenskoj periferiji: na Atosu, u Jerusolimu, na Sinaju, u Rusiji.

Assemanovo glagoljsko evanđelje iz Makedonije (sada u Vatikanu) nađeno je u Jerusolimu.

Zografsko glagoljsko evanđelje (sada u Lenjingradu) poklonili su kaluđeri svetogorskog manastira Zografa 1860. g. caru Aleksandru II.

Marijinsko glagoljsko evanđelje (sada u Moskvi) našao je Grigorič na Svetoj Gori u »Marijinu skitu« — sigurno nekadašnjoj ruskoj obitelji Ksilurgu, koja se još u početku XIV v. zvala »manastir Marije«.

Sinajski glagoljski psaltir i Sinajski euhologij — oba makedonska teksta iz XI vijeka, nađeni su na Sinaju.

Kločev glagoljski zbornik, koji se smatra za hrvatski prijepis starijeg makedonskog predloška (sada u Tridentu i u Innsbrucku) — jedini glagoljski staroslavenski rukopis koji se spasao u utočištu glagoljske pismenosti na Krku, na krajnjoj zapadnoj periferiji Balkanskog poluotoka.

¹¹⁴ N. V. Volkov, Statističeskie svedenija o sohranivšihsja drevnerusskih knigah XI—XIV vekov i ih ukazatelj. (Pamjatniki drevnerusskoj pis'mennosti, t. CXXII, S.—Peterburg, 1897, str. 24).

Suprasaljski ćirilski rukopis (sada u Ljubljani i u Lenjingradu), kao što je spomenuto, nađen je u Rusiji: možda je prenesen sa Atosa, a možda je došao u Rusiju još u doba rađanja ruske pismenosti za prvih godina XI stoljeća.

Ćirilsko izborno evanđelje, tzv. Savina knjiga, isto tako našlo se u Rusiji, gdje je bilo vjerojatno već u XIV vijeku: Ščepkin je u dodatim dijelovima iz toga doba našao rusizme (po svoj prilici Pskovskog kraja).

Dobromirovo evanđelje s početka XII vijeka, slično Kločevu zborniku, našlo je spas na sjeveroistočnoj periferiji Balkana: iz Nikopolja sa Dunava prenio ga je pop Petar u XVI vijeku na Sinaj.

Jedino što je pronađeno na samom bugarsko-makedonskom terenu — to je okrnjeni glagoljski listić koji je Grigorovič pronašao na Ohridu i jedan rukopis s opranim glagoljskim tekstom, preko kojeg je u XIII vijeku ispisan tekst ćirilskog evanđelja, u selu Bojani blizu Sofije.

Obično se ovaj nestanak staroslavenskih spomenika na Balkanu objašnjava kao posljedica ratnih neprilika, turskog jarma i fanariotskog šovinizma, za koji drastične primjere navode mnogi svjedoci čak iz nedavne prošlosti (iz XIX vijeka). Međutim bilo je takvih neprilika i u Rusiji — međusobni ratovi udjelnih knezova, najezde nomadskih pljačkaša, tatarski jaram, poslije i zvanične mjere za uništavanje starih raskolničkih knjiga — ali je ipak ostalo dosta toga. Pri tome, počevši od spomenutog broja oko 20 rukopisa iz XI stoljeća, broj rukopisa prirodno raste u svakom idućem stoljeću: prema statistici N. V. Volkova iz 1897. g. iz XII v. imamo 86, iz XIII v. — 142, iz XIV — 441 rukopis. Na Balkanu, naprotiv, u XI i XII vijeku imamo potpunu prazninu, što se nalazi u suprotnosti s Gudzijevom tvrdnjom (str. 66), da se u tom pogledu »sudbina nasljeđa ruske književnosti kijevskog razdoblja i drugih najstarijih slavenskih književnosti historijski nekako se izjednačuje«. Što se tiče Balkana, navedena je činjenica tim čudnija što se u bibliotekama starih bugarskih, makedonskih i srpskih manastira čuva (ili se čuvalo, dok nije prešlo u naučne kolekcije i svjetske biblioteke) vrlo mnogo starih rukopisa među kojima nisu malobrojni rukopisi XIII stoljeća, ali prije kraja XII vijeka — nijednog! Potpuno je očito da je baš u tom razdoblju, pred kraj XII vijeka, tu, na tom području, moralo biti poduzeto sistematsko uništavanje slavenske književnosti, kako glagoljske tako i ćirilске.

Karakterističnu ilustraciju za tu činjenicu može da pruži zbirka ostataka starih rukopisnih kolekcija u Ohridu, najstarijem centru južnoslavenske književnosti. Tu je sačuvano 89 grčkih rukopisa,

među kojima ima spomenika iz vrlo velike davnine počev od X i XI vijeka. Što se pak slavenskih tiče — sad ih je ostalo samo pet. Paleografski pregled pergamenskih rukopisa i pregled vodenih znakova kod rukopisa pisanih na papiru pokazali su da sačuvani slavenski rukopisi spadaju u vrlo kratak vremenski razmak (oko 25 godina) u trećoj četvrti XIV vijeka. Tada se Ohrid nalazio (u rukama cara Dušana i tada je bilo uvedeno slavensko bogoslužje. Poslije prestanka srpske vlasti, nakon Maričke bitke 1371. g., grčko se svećenstvo ovdje vratilo grčkoj službi, ali slavenski su rukopisi ostali kao spomenik srpske vlasti u spomenutom razdoblju. Međutim, od prethodnog razdoblja, napose iz slavnog doba sv. Klimenta i Nauma na kraju IX i u početku X stoljeća, kao i iz doba cara Samuila s kraja X i početka XI vijeka, nije ostalo nijedne slavenske uspomene osim nekoliko imena izgrebenih na mramornim stupićima u manastiru sv. Nauma. Ovaj primjer potpunog nestanka slavenskih rukopisa baš u glavnom centru makedonske pismenosti X—XI v. najjasnije govori o zajedničkom uzroku potpunog nestanka spomenika bugarske i makedonske pismenosti na Balkanu do kraja XII vijeka. Ona je u toku XII vijeka morala biti sistematski iskorijenjena.

Nećemo ponavljati podatke o mjerama pomoću kojih je Vizantija provodila »romeizaciju«, t. j. pogrčivanje bugarskog i makedonskog stanovništva u cilju potpunog ekonomskog i kulturnog porobljavanja. Rezultate toga odlično je prikazao Zlatarski u odjeljku koji prethodi ustanku braće Petra i Asena.¹¹⁵ U očima samih Vizantinaca Bugarska je kao nacionalni pojam u ono doba prestala da postoji. U sklopu te romeizatorske politike posebnu je pažnju privlačilo pitanje suzbijanja bogumilstva, koje je tada na Balkanu postalo najjači izraz slavenskog revolta protiv grčkog društvenog, ekonomskog i kulturnog jarma. Mislim da je ovaj momenat odigrao znatnu ulogu u tome da je na južnoslavenskom terenu nestalo staroslavenskih rukopisa.

Nemnogobrojna, ali vrlo značajna po sadržaju, vjerodostojna historijska svjedočanstva iz XI i XII v. dokazuju da je od Kosme Prezvitara u sredini X vijeka do bugarskog Sinodika 1211. g. bogomilstvo na slavenskom Balkanu bilo ne samo u životu nego i u stalnom širenju po prostoru i u organizacionom razvitku. Raznim oblicima svojega učenja — religiozno-filozofskim naziranjem, dogmatikom, odnosom prema formalizmu zvanične crkve i prema narodnim vjerovanjima, pogledima na državni i društveni sistem, etičkim načelima itd. ono je osvajalo duhove u najrazličnijim slojevima društva,

¹¹⁵ V. Zlatarski, *Istorija*, II, str. 399—409; vidi takođe F. Uspenski, *Obrazovanje vtorogo bolgarskogo carstva*, Odessa 1879 str. 57 i d.

prodiralo u manastire, u gradove, u krugove više crkvene hijerarhije i na carski dvor.¹¹⁶ O razmjerima i značenju toga pokreta svjedoče opširna dogmatska djela Jeftimija Zigabena iz početka XI vijeka i monaha Jeftimija iz Perivlepte iz doba prije 1150. godine; žestoke mjere borbe s krivovjercima u doba cara Aleksija Komnena, s masovnim zatvaranjem u tamnicu, mučenjima i lomačama; niz crkvenih sabora za suzbijanje hereze iz doba istoga cara i poslije njega, napose 1140, 1143. i 1156—1157. g.; žitije sv. Ilariona Moglenskog s podacima o suzbijanju bogomilstva u doba cara Manojla; niz zapadnih izvora o vezama zapadnih dualista s balkanskim hereticima.¹¹⁷ Među ovim svjedočanstvima naročito je važna izjava bogomilskog »pape« Nikite, koji je iz Carigrada došao na katarski sabor u St-Félix de Caraman kod Tuluze 1167. g., da je na Balkanskom poluotoku organizirano pet bogomilskih »crkava«: ecclesia Romana, Dragometia (= Dragovitia), Meliniqua (Melnička), Bulgaria i Dalmatia — prvih četiri na bugarskom i makedonskom području istočnog i srednjeg Balkana. U isto doba idu podaci žitija sv. Ilariona Moglenskog o širokim ovlaštenjima koja je ovom episkopu dao car Manojlo za likvidaciju hereze, nakon što ga je samoga svetac odvratio od simpatija prema bogumilstvu: »napisa že k njemu rukopisanije povelevajušteje vsu bogomilskuju eres do konca ot stada očistiti«. Kao sankciju prema onima koji neće da se pokore Manojlo preporučuje »daleče negde otganjati ot pravoslavnih stada«, ali mladi suvremenik tih događaja, kanonista Valsamon, svjedoči da se iskorjenjivanje heretika služilo i mnogo oštrijim mjerama, napose spaljivanjem heretika po odlukama crkvenih sudova. U isto razdoblje, u godine najvećeg ugleda cara Manojla, između 1172. i 1180. g., pada i poznato svjedočanstvo Stefana Prvovjenčanoga o Nemanjinu gonjenju bogumila u Srbiji: s crkveno-državnim saborom, oružanom borbom s hereticima, sudom,

¹¹⁶ D. Angelov, Bogomilstvo v Bolgarii, Moskva 1954, str. 120—132, naročito ističu složenu prirodu bogomilskog učenja, koja je pogodovala njegovu prodiranju u najrazličitije društvene slojeve.

¹¹⁷ Poslije temeljne rasprave Fr. Račkog, Bogomili i patareni, (Rad JAZU 7, 8 i 10, i posebno, 1870; drugo izdanje, Beograd 1931) i talasa negativne kritike u razmaku između prvog i drugog svjetskog rata, svi su izvori za pitanje bogomilstva na Balkanu bili u novije doba ponovo iscrpno analizirani. Glavni su radovi: A. Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve, Zagreb 1949. i u francuskom prijevodu u Bulletin de l'Acad. R. de Belgique, Classe des Lettres, 1948, pp. 481—534; isti, Fundajajiti, patreni i kudugeri. (Zbornik Vizantološkog instituta SAN, I, 1952, str. 121—147); isti, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, V, 1953, str. 1—103); Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima. (Rad JAZU 270, 1949, str. 5—166). Ostalu literaturu vidi u »Istoriju naroda Jugoslavije«, I, 1953, str. 297—299 i 573—575 i u Enciklopediji Jugoslavije, t. I, 1955, str. 640—645.

spaljivanjem krivaca na lomači i drugim kaznama, konfiskacijom imanja i progonstvom, čupanjem jezika »učitelju i načelniku« i spaljivanjem nečastivih knjiga.¹¹⁸

Spaljivanje knjiga sumnjivih zbog krivovjerstva — osnovna metoda inkvizicije — praktikovalo se i u Vizantiji. Tako je to posebno naglašeno u aktima carigradskog sabora 1140. g. koji je kao bogumila osudio propovjednika Konstantina Hrizomala. Nema sumnje da su grčkom svećenstvu toga doba morali biti sumnjivi uopće svi slavenski rukopisi liturgijskog sadržaja, i da je taj momenat morao igrati ulogu važnog argumenta u tadašnjoj vizantijskoj politici pogrčivanja Južnih Slavena. Grčke sumnje što se tiče kanonske ispravnosti prevedenih crkvenih tekstova nisu bile neosnovane. Ono grčko svećenstvo koje je u Ohridu moralo da nauči slavenski i moglo da se, barem u XI vijeku, služi slavenskim knjigama za bogoslužjenje, moglo je u tim slavenskim tekstovima naći vrlo mnogo nejasnih i sumnjivih mjesta, posebno zbog velikih poteškoća kod prevođenja grčkoga teksta uz ropsko čuvanje redosljedna riječi. Evandeoski tekst *Πνεῦμα ἕστι ὁ Θεός* u slavenskom prijevodu s istim redosljedom riječi »Duh jest' Bog« dobiva smisao logičke konverzije. Kod pjevanja hirmosa »V pešti avraamstei otroci persidstei . . .« i sada se rijetko tko domišlja da se »persidstei« odnosi na peć, a da je subjekt »avraamsti otroci«, itd. Veliku sumnju morala je da pobuđuje dvojnost epiteta »jedinočedi« i »inočedi« za osobu Sina Božjeg, koja je razlika, kao što je upozorio Solovjev, mogla da ima i poseban značaj u bogumilskoj dogmatici. Istoga značenja mogla je da bude razlika u izrazima »hljeb nasuštni« i »hljeb inosuštni« u tekstu »Očenaša«, koja je molitva imala naročitu važnost kod bogumila. Ako su se takve razlike pojavljivale i u grčkim tekstovima, to nije moglo da služi za opravdanje kanonske ispravnosti teksta, jer je u to doba bogumilstvo bilo jako rašireno i u Vizantiji, pa su i ondje pojedini elementi mogli da prodiru u kanonske tekstove iz nekanonskih izvora.

Takva mnogobrojna sumnjiva mjesta, koja su se pojavljivala i u tekstovima Svetog pisma i u bogoslužbenim tekstovima, — bilo zbog nejasnoće prijevoda, bilo zbog nesvjesnih grešaka prepisivača ili namjernog mijenjanja smisla, — davala su grčkoj hijerarhiji puni osnov za sumnjičenje svih slavenskih tekstova u smislu kanonske neispravnosti, a prema tome i u smislu opasnosti za čistoću vjere. Jedini radikalni lijek protiv toga bilo je generalno uništenje sve

¹¹⁸ Iscrpnu analizu podataka Ilarionova žitija i svjedočanstva Prvovjenčanog vidi u spomenutom radu *Solovjeva*, Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu, str. 12—24.

slavenske pismenosti na Balkanu. Grčki jezik je bio uveden za bogoslužje na bugarskom i makedonskom terenu već od arhiepiskopa Teofilakta u početku XII vijeka. U vezi s time započeto je i prevođenje slavenske hagiografske književnosti na grčki: žitije sv. Klimenta preveo je sam Teofilakt; u 70-tim godinama XII v. na osnovi prvobitnog žitija sv. Ivana Rilskoga sastavljeno je grčko; vjerojatno je tada nastao i grčki predložak grčkog žitija sv. Ivana — Vladimira Zetskog, koje je poznato po štampanom izdanju iz 1690. g. Kako se u Carigradu u drugoj polovini XII vijeka smatralo da je slavensko pitanje na bugarsko-makedonskom terenu potpuno likvidirano, a osvojenje Bosne, Dalmacije i Hrvatske do Save 1167. g. davalo je nadu da će čitav Balkanski poluotok postati integralna »romejska« zemlja, možemo misliti da je spomenuta Manojlova zapovijed Ilarionu o definitivnoj likvidaciji hereze sadržavala lokalnu primjenu opće državne mjere koja se provodila na čitavom Balkanu, i da su na lomačama koje spominje Valsamon, pored heretika gorjele i sve sumnjive knjige. Samo se time može objasniti da je tada nestala sva slavenska knjiga na čitavom prostoru slavenskog Balkana, uključivši ovamo Duklju, Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju, i da su se ostaci glagoljske pismenosti sačuvali samo na Krku, krajnjem sjeverozapadnom otoku koji je u doba Manojlovih osvajanja ostao pod vrhovnom vlašću Venecije.

VI

Ruski utjecaj kod južnih Slavena pri kraju XII i u poč. XIII v.

Romeizatorski planovi, isto kao i Manojlov san o političkoj restauraciji Justinijanova imperija, nestali su zajedno s njegovom smrću. Već 1183. g. Nemanja u savezu s Ugarskom pustoši vizantijske zemlje oko Niša, Timoka i Sofije. U isto vrijeme počinje vrierenje kod Bugara, koje se 1185. g. razvija u rat za oslobođenje pod vodstvom braće Fedora (Petra) i Asena, uz potporu Rusa iz Prekoduнавlja. God. 1187. se po ugovoru s carem Isakom na oslobođenom teritoriju Podunavske Bugarske, Dobrudže, Zagorja i sjeverne Trakije obnavlja drugo Bugarsko carstvo s prijestolnicom najprije u Preslavu, zatim u Trnovu. Prolaz treće križarske vojske 1188—1189. g. pomaže Bugarima i Srbima da ojačaju svoju političku nezavisnost. Nemanja proširuje svoju oblast na zapad u Zetu i u sjeverne krajeve Makedonije. Zaustavljen od cara Isaka 1190. g. porazom na Moravi, uspije

da se izmiri s Vizantijom uz priznanje političke samostalnosti. Uskoro nakon toga pad Carigrada (1204. g.) i stvaranje Latinskog carstva omogućuju i Srbima i Bugarima da se posvete sređivanju unutarnjih prilika — legalizaciji novih državnopravnih, društvenih i crkvenih odnosa u ovim novim slavenskim državama.

To su bila pitanja odnosa vrhovne vlasti i udjelnih kneževina na teritorijama s različitim narodima i različitim državnopravnim tradicijama, uređenje vladarskog dvora i državne kancelarije, organizacija vojske, sređivanje feudalne hijerarhije u odnosima velike i male vlastele i vlasteličića i njihov odnos prema lokalnim vlastima, određivanje seniorijalnih prava i dužnosti s obzirom na potčinjene mase radnog stanovništva, fiksiranje pravnih norma koje su nastajale simbiozom lokalnih i vanjskih pravnih običaja i ustanova, koje su ulazile u život novih država putem tradicije i recepcije. U sklopu ovih golemih organizacionih problema koji su se sručili na prve vladare Nemanjićke Srbije i Asenove Bugarske jedno je od najprećih i najkompliciranijih pitanja bilo uspostavljanje slavenske crkve i utvrđivanje njezine crkveno-pravne samostalnosti, koja je prema tadašnjim shvaćanjima davala autoritet legalnosti državnim organizacijama.

Doba vizantijske vlasti ostavilo je na tom polju teško nasljeđe: prazninu na mjestu protjeranog grčkog svećenstva, koje je otuđilo slavenske mase od zvanične crkve i pogodovalo širenju bogumilstva; nekoliko manastira, osamljenih u anticrkvenoj i dvovjerskoj sredini; bogumilstvo ustalasano Manojlovim progonstvima; pored toga aspiracije Rima na duhovnu vlast nad balkanskim Slavenstvom, koje su imale jakog temelja u organiziranoj katoličkoj crkvi u romaniziranim oblastima na Jadranu i u novom Latinskom imperiju u Carigradu. U okviru ovih unutarnjih i vanjskih teškoća trebala je da se obnovi samostalna bugarska patrijaršija i da se osnuje autokefalna srpska crkva. Teške političke prilike u kojima je živio grčki narod u rasparčanim dijelovima Vizantijskog carstva poslije 1204. g. olakšale su Srbima i Bugarima na dobiju priznanje svoje crkvene samostalnosti od Carigradske (tada Nikejske) patrijaršije, ali za organizaciju slavenske crkve i uspostavljanje slavenske pravoslavne crkvene književnosti, uništene u doba romeizacije i antibogumilske inkvizicije u XII vijeku, pomoć se mogla u to doba dobiti samo iz Rusije. U vezi s ovim političkim i crkvenim prilikama pri kraju XII i u početku XIII vijeka dobivaju svoje logičko objašnjenje činjenice ruskog utjecaja na južnoslavenske književnosti, na koje je upozorio M. Speranski u odličnoj i po svojim perspektivama dalekosežnoj raspravi o

uzajamnim odnosima ruske književnosti i južnoslavenskih književnosti (1921. g.).¹¹⁹

Na početku svoje univerzitetske karijere, u nastupnom predavanju o periodizaciji ruske literature i o utjecaju ruske književnosti na južnoslavensku (1895.)¹²⁰ M. N. Speranski je, kome je ova tema postala programatska za čitav život, ponovio tadašnje obično mišljenje o posvemašnjem bugarskom utjecaju u prvim vijekovima ruske književnosti. Zapazio je doduše da u XII v. bugarski utjecaj opada i da započinje samostalni »iako neznatni« razvitak domaće ruske književnosti. Međutim, što se pitanja rusko-srpskih književnih veza u najstarije doba tiče, izrazio je mišljenje da »s obzirom na jači utjecaj Bugarske na Srbiju i na Rusiju, kao i s obzirom na slabost ruske literature u poređenju s bugarskom, a prema tome do izvjesne mjere i sa srpskom, o ma kakvom utjecaju ruske književnosti na srpsku ne može biti govora«. (str. 215).

Kasniji duboki sistematski rad na proučavanju kako ruske književnosti tako i južnoslavenske književnosti prisilio je Speranskoga da promijeni gornji sud. U jednu ruku, ruska se književnost starijega doba u svjetlosti novijih ispitivanja pokazala vrlo bogata i po broju pisaca i po sadržaju, i vanredno visoka po umjetničkoj vrijednosti. U drugu ruku, zbirke južnoslavenskih rukopisa u Svetoj Gori i po ostalom svijetu otkrile su velik niz starih ruskih književnih djela očuvanih u starim bugarskim i srpskim prijepisima, a historijsko-komparativna književna analiza otkrila je u raznim južnoslavenskim starim sastavima korištenje ruskih djela, kao na pr. čuvenog Ilarionovog »Slova o zakonu i blagodati« u Domentijanovu biografskom radu. U spomenutom radu iz 1921. g. o uzajamnim rusko-južnoslavenskim književnim odnosima Speranski je naveo 10 originalnih ruskih djela poznatih u južnoslavenskim prijepisima, zatim 8 grčkih djela koja su ušla u južnoslavenske književnosti preko prijevoda nastalih u Rusiji, te nekoliko južnoslavenskih rukopisa od kraja XII pa do XIV v. koji sadrže očite rusizme i koji su, prema tome, nastali na osnovi ruskih predložaka.

Na osnovu toga došao je do zaključka, da ruska književnost u prvim stoljećima svojega postojanja nije samo primala svoje blago

¹¹⁹ M. N. Speranski, K istorii vzaimootnošenij ruskoj i jugoslavjanskih literaturu. (Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. 1921, t. XXVI, Petrograd, 1923, str. 182—190); i isto je preštampano u knjizi M. N. Speranski, Iz istorii ruskoslavjanskih literaturnyh svjazej, Moskva 1960, str. 7—54; vidi takode isti, Istorija drevnej ruskoj literatury. 3. izdanje, Moskva, str. 204—213.

¹²⁰ M. N. Speranski, Delenie istorii ruskoj literatury na periody i vlijanie ruskoj literatury na jugoslavjanskuju. (Russkij Filologičeskij Vestnik, T. XXXVI, Varšava 1896, str. 193—223).

od Bugara, već je i sa svoje strane mnogo od svojega kulturnog bogatstva predavala balkanskim Slavenima.

Što se tiče južnoslavenskog Prologa, u kojem je već Vostokov 1842. g. našao očite rusizme npr. izraz »glazaty«, Speranski se priklonio mišljenju da to djelo nije potpuno ruskoga postanka već da je nastalo kao plod zajedničkog rada nekolicine prevodilaca Slavena, među kojima je bio i jedan Rus. Nastalo je početkom XII vijeka u nekom mjestu gdje su Rusi i Južni Slaveni mogli da rade zajedno, vjerojatno u Carigradu ili u Svetoj Gori.¹²¹ U svojem radu o slavenskoj redakciji Prologa¹²² ja se nisam složio s ovim mišljenjem (koje je sam Speranski nazvao hipotezom), već sam se vratio tezi Sobolevskoga,¹²³ da je prijevod Prologa i njegova dopuna ruskim sastavima izvršena u Rusiji, i da je u takvu obliku prešla pred kraj XII vijeka na Balkan, gdje je dalje nadopunjena domaćim sastavima.¹²⁴

U istom radu o Prologu ja sam pokušao da točnije odredim, što se tiče hronologije, podatke navedene od Speranskog o prijelazu ruskih djela u južnoslavenske književnosti, i da te činjenice vremenski i sadržajno povežem s drugim kulturno-historijskim pojavama na području rusko-balkanskih veza, te da rekonstruiram historijsku okolinu u kojoj se u toku srednjeg vijeka ruski utjecaj mogao u jačoj mjeri ispoljiti kod Bugara i Srba. Takvo razdoblje zaista se ispoljuje u razmaku od oslobađanja balkanskih Slavena ispod vizantijske vlasti pri kraju XII vijeka pa do sredine XIII vijeka, kada u Rusiji nastaje doba tatarskoga jarma, a kulturna se orijentacija Južnih Slavena ponovo okreće prema uspostavljenoj Vizantiji Paleologa. U tom razdoblju doista se ispoljavaju bliže rusko-južnoslavenske veze u čitavom nizu pojava u kulturnom životu južnoslavenskih naroda. To su — pored pojava ruskih sastava u južnoslavenskim rukopisima XIII i XIV v. — znakovi ruskog utjecaja na području jezika, u pravo-

¹²¹ Izvestija Otd. rus. jaz. i slov., XXVI, 182—190; isto — Iz istorii rusko-slavjanskih liter. svjazej, str. 36—42.

¹²² V. Mošin, Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII—XIII vijeka. (Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, t. II, Zagreb 1959, str. 17—68).

¹²³ A. I. Sobolevskij, Materialy i issledovanija v oblasti slavjanskoj filologii i arheologii (Sbornik Otd. rus. jaz. i slov., t. 88, 1910, str. 176); mišljenje Sobolevskog prihvatio je i N. Durnovo, Vvedenie v istoriju russkogo jazyka. Brno 1927, str. 42—43, 78.

¹²⁴ Prilikom izrade ovog članka (osnovne teze kojeg su bile određene već 1954. god. u vezi studija Prologa i rezimirane u predavanju na vizantološkom kongresu u Carigradu 1955 g.) ostao mi je nepoznat rad *Boni Angelova*, Iz istorijata na ruskoto knižovno pronikvane kod nas, XI—XIV v. (Izvestija na Institut za b'lgarska literatura, III, 1955, str. 37—65). U ovom članku pisac, isto tako slijedeći Speranskog, na bazi bugarske građe dolazi do više zaključaka koji su slični mojima.

pisu, grafici i leksiku; pojava posebnog ruskog tipa teratološke ornamentike u iluminaciji rukopisa; pojava ruskih svetaca i praznika u bugarskom i srpskom pravoslavnom kalendaru; pojava ruskog načina datiranja s početkom godine od marta mjeseca.

*

Pojava ruskog utjecaja pri formiranju ortografije srpskih tekstova raške redakcije iscrpno je obrađena u raspavi A. Belića »Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika« (1936. g.).¹²⁵ Tu je u prvom redu dana karakteristika prvobitne srpske redakcije kako se ona razvila iz staroslavenske »možda u drugoj polovini XI v., a možda i nešto docnije«, i to u Zeti i okolnim krajevima. Samo ovdje moglo se pojaviti obilježavanje poluglasa znakom ѡ, koji se na tom terenu, kao i u susjednim makedonskim krajevima, izgovarao kao kratko i neodređeno e, dok se u drugim srpskim oblastima izgovor toga glasa približio izgovoru glasa a, te bi, vjerojatno, bio obilježen znakom tvrdog jera ѡ. U toj zetsko-humskoj redakciji prema sistemu glagoljske abecede uveo se znak h (glagoljski đerv), koji se upotrebljava za đ i za ć; utvrdila se upotreba ѣ za ja; odsutnost jotiranih ja i je (ju u glagoljici postoji). U drugoj polovini XII vijeka tu su postojala paralelno dva načina pisanja koja su se razlikovala pravopisom i grafikom. »Svjetovno« (mi kažemo »poslovno«) pismo vladarevih »dijaka«, koje nalazimo u Kulinovu ugovoru s Dubrovnikom 1189. g. i u Nemanjinoj ktitorskoj povelji Hilandaru, vrlo je rano uprostilo tu ortografiju, izbacivši nosne znakove, tvrdo jer i drugo što nije imalo praktične upotrebe s obzirom na živi jezik. »Crkveno« pismo (mi kažemo »liturgijsko«) mijenjalo je pravopis laganije, te ne samo u Miroslavljevu evanđelju, već i Hilandarskom tipiku nalazimo arhaizme, napose kod upotrebe nazala. Na bazi zetsko-humske redakcije (koja je nastavila svoj život na bosanskom području), izgradila se raška pravopisna škola. Ova je prihvatila uprošteni pravopis svjetovnih zetsko-humskih državnih kancelarija što se tiče zamjene jusova vokalima u i e i upotrebe jednog poluglasa; odbacila je upotrebu glagoljskog đerva kao i upotrebu ѣ za ja; pored ю uvela je sistematsku upotrebu jotiranih vokala љ i њ. Kod posljednjeg pitanja posebnu važnost ima činjenica da Savi ni tekstovi, upotrebljavajući redovno je iza vokala, upotrebljavaju iza suglasnika e i za e (nebo) i za je (nega = njega). Ovo je Sava mo-

¹²⁵ Svetosavski zbornik. Knjiga I. Posebna izdanja SAN. Beograd 1936, str. 129—276.

gao da primi jedino iz ruske ortografije, gdje se *e* iza suglasnika izgovara kao *je*. Iz tog izvora Sava je morao primiti: »1) tačnu upotrebu *io* i iza vokala i suglasnika; 2) upotrebu *ie* pored *e* u početku riječi i iza vokala, a iza suglasnika isključivo *e*; 3) upotrebu *ia* isključivo u početku riječi i iza samoglasnika, i obilježavanje umekšanosti suglasnika ispred *a* kakvim drugim načinom.« (str. 239). Sve se to dosta odražuje u Savinim tekstovima a stoji u očitoj vezi s rusizmima koje nalazimo kako u spomenicima samoga sv. Save, tako i u rukopisima izašlim iz njegove škole, napose u Ilovičkoj krmčiji i u Zborniku popa Dragolja iz XIII vijeka. Izvor toga morao je biti na Atosu, u Ruskom manastiru.

Fredosjećajući mogućnost tretiranja ovog lingvističkog pitanja, formiranja svetosavske pravopisne redakcije u aspektu »kulta ličnosti«, prof. Belić podvlači da sv. Sava sam nije mnogo pisao, da je bio više zauzet uređenjem crkve i udublivanjem pravovjerja nego li književnim radom, i »da sama reforma ortografije nije bio jedan od ciljeva Savina rada uopšte, već je on za sebe i za sve one koji su pod njegovim rukovodstvom radili, utvrdio jednu mogućnu, radnu ortografiju.« (str. 276). Zato ona nije savršena, i zato su se njezini nedostaci i praznine morali popunjavati poslije njega. Belić naglašuje da sv. Sava nije bio sâm onaj koji je formirao novi pravopis, već da je pripadao čitavoj grupi ljudi, koji su svoje dijačko obrazovanje dobivali u Svetoj Gori, gdje je u to doba bilo dosta i ruskih knjiga i ruskih monaha (str. 220). Najznačajnije je da se sve glavne osobine Savinog pravopisa nalaze i u pravopisu dijaka Grigorija koji je učestvovao u izradi Miroslavljeva evanđelja, i koje bi prema tome trebalo da izađe iz iste svetogorske škole, i to vjerojatno približno u vrijeme Savina rada u Svetoj Gori, dakle između god. 1192. i pisanja Karejskog tipika oko g. 1200. (str. 220—221 i 237—239).

Hronologija Savinog »udjelnog« vladanja u Humskoj zemlji, koju je Dinić odredio na osnovu podataka Nemanjinog ugovora sa Splitom, objavljenog prema Luciusovu latiničkom prijepisu,¹²⁶ mnogo pojačava značenje navedenih činjenica. Time što je ova isprava neosporno potvrdila Domentijanov i Teodosijev podatak da je Rastko prije odlaska u Svetu Goru dvije godine upravljao nekom oblašću, određuje se kraj Miroslavljeve vladavine u Humskoj zemlji najkasnije sa 1193. g., a vjerojatnije uskoro iza Miroslavljeva ugovora s Dubrovnikom od 17. juna 1190. g., jer već sadržaj toga dokumenta upućuje na vjerojatnost tadašnjeg sukoba ovoga kneza s Nemanjom.

¹²⁶ M. Dinić, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića. (Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. III. Beograd 1955, str. 69—71 i 74—88).

Prema tome i Mirosavljevo evanđelje nije moglo da nastane kasnije od navedene granice. Time se i postojanje »raškog« pravopisa dijaka Grigorija dokumentira u godinama prije Savinog odlaska u Svetu Goru, pa i prije njegova odlaska na upravu Humske zemlje. Ako postanak evanđelja stavimo u razmak između 1180. i 1190. g. (s obzirom na pravopis i na grafiju Grigorijeva pisma malo je vjerojatno da bi se to datiranje moglo pomaknuti prema prvom deceniju Mirosavljeve vlade iza 1170. g.), to bi značilo da je Sava sa svojim pravopisom tada već bio ušao u tok procesa stvaranja »raške« škole, koji se započeo barem 5 do 10 godina prije njegova odlaska na Atos. Prema tome ne moramo pretpostavljati da je on morao primiti osnove svog pravopisa u Ruskom manastiru na Svetoj Gori; mogao ga je upoznati i kod kuće, pa možda baš i naučiti kod dijaka Grigorija, koji je nakon bijega Mirosavljeva mogao da vodi dvorsku kancelariju novog petnaestgodišnjeg kneza Rastka.

Da li su dijak Grigorije, i možda još netko od njegovih suvremenika, mogli steći svoje filozofsko obrazovanje samo u ruskoj svetogorskoj školi? Svakako je Grigorije bio Srbin, kako o tome svjedoče *ou* = **въ, дѣ** u smislu quia, **възрадоуимы се** (Belić, 221). Visoki položaj dijaka u doba pisanja Mirosavljeva evanđelja svakako on nije mogao zauzimati u mlađim godinama života — vjerojatno godine njegova školovanja padaju u sedmi-osmi decenij XII vijeka. Baš u tom razdoblju Manojlovih ratova na Balkanu, romeizacije i antibogumilske inkvizicije, prilike nisu bile povoljne za održavanje srpskih veza s Atosom, gdje, izgleda, i Ruski manastir tada nije bio u privilegiranom položaju s obzirom na diplomatske i crkvene zategnutosti između Vizantije i Rusije¹²⁷. Međutim, baš u tim godinama postojali su naročito živi, saveznički odnosi između Srba i Ugarske te između Ugarske i Rusije. Do 1162. g. sjedio je na ugarskom prijestolju energični Gejza, oženjen kijevskom knjeginjom Jefrosinijom: doba njegova vladanja bilo je doba najvećeg ruskog utjecaja u Ugarskoj. Poslije njegove smrti Jefrosinija je imala velik utjecaj na sina Stefana III, koga je oženila 1167. g. kćerkom kneza Jaroslava Osmomisla Galičkoga,¹²⁸ a i poslije Stefanove smrti zadržala je politički utjecaj u prvim godinama vlade Bele IV, dok se nije 1176. g. umiješala u pobunu mlađeg sina, Gejze, poslije čega ju je Bela zatvorio, a kasnije poslao u Carigrad. U prilikama ovih stalnih diplomatskih, vojnih i dinastičkih veza između Ugarske, Kijeva i Galiča s jedne strane i

¹²⁷ Isp. V. Mošin, *Russkie na Afone i rusko-vizantijskie otnošenija v XI—XII v.* (Byzantinoslavica, XI, 1950, str. 45—60).

¹²⁸ Nakon dvije godine brak je bio raskinut i knjeginja se vratila u Rusiju.

Ugarske i srpskih zemalja s druge strane treba uzimati u obzir da su Srbi i sami često mogli dolaziti u neposredne veze s Rusima. Zar ne bi mogao baš Grigorije, tada vjerojatno »pripravnik« za diplomatsku službu i za budući položaj šefa dvorske kancelarije, da bude zadužen specijalnim zadatkom da se dobro upozna s ruskim jezikom i ruskim pismom? O takvim vezama u navedenom razdoblju nemamo sačuvanih historijskih podataka (isp. spomenuti brak kn. Vladimira Dorogobušškoga sa kćerkom bana Bele iz 1150. g.), ali iz tih godina nemamo ih ni za odnose sa Svetom Gorom. U svakom slučaju ostala je ruska podloga Grigorijeva pravopisa, a prema mojem uvjerenju, i zavisnost njegovih pisma od ruske grafije.

*

Poznato je da je pismo ruskih rukopisa XI v. daleko »naprednije« nego pismo južnoslavenskih rukopisa iz istoga doba, i to ne samo savršenstvom kaligrafske vještine i visinom umjetničke iluminacije, već i što se tiče stepena razvitka u postupnoj evoluciji oblika. Tako npr. u svim južnoslavenskim spomenicima XI v. nalazimo *a* s malom petljom koja visi u zraku, većinom arhaičkog oštrouglog oblika. Toga nema ni u jednom ruskom rukopisu (osim »poslovnog« potpisa Jaroslavove kćeri, francuske kraljice АНА РЪИНА 1063. g., i pisama na brezovoj kori, gdje su uglatost oblika nametnuli priroda materijala i oruđe pisanja). U svim južnoslavenskim rukopisima nalazi se arhaički oblik slova *u* s repićem u retku (u Suprasaljskom rkp. i u fragmentima Undoljskog redovno, u Savinoj knjizi i u Hilendarskim listićima katkada); na pojedinim mjestima Savine knjige još i *uu* ima neodređeni oblik s repićem koji započinje u retku (v. Lavrov, slika 26). U ruskim rukopisima takvih *u* i *uu* nigdje nema. Slovo *h* u južnoslav. rukopisima uvijek stoji čitavo u retku; tako je i u ruskima, ali u Svjatoslavljevu Izborniku 1073. g. se pored ovoga oblika javlja i oblik s malo podignutim stablom i s prečicom na gornjoj liniji (pored visokog »nadvučenog« oblika pri kraju retka). *Omega* je isto tako i u južnoslavenskim i u ruskim rukopisima starinskog oblika s visokom sredinom; ali u istom Izborniku 1073. g., kao i u Izborniku 1076. g., pojavljuje se ovo slovo katkada i s malo sniženom sredinom, a sasvim se određeno taj oblik javlja na Tmutorokanskom kamenu 1069. g. u kombinaciji sa *τ* iznad njega. *Psi* se u južnoslavenskim spomenicima pojavljuje samo u starom obliku križa; tako i u ruskim rukopisima, uz drugi stari oblik — s polukrugom mjesto prečice.

Sve navedene osobine ruske grafije XI vijeka organski se razvijaju u toku XII stoljeća. Slovo *a* zaobljuje petlju; *h* postepeno izdiže

stablo iznad retka i premješta prečkicu na gornju liniju; *omega* se katkada još javlja u starom obliku s visokom sredinom, ali prema polovici XII vijeka prevladava oblik sa spušenom sredinom i s karakteristično razvučenim lukovima, koji tek pomalo poprimaju pravilan ovalni oblik; *psi* dobiva oblik lijera s laticama koje se izvijaju prema vani. Što se tiče navedene evolucije oblika *omega* i *psi*, Ščepkin upozorava da se u tome odrazuje evolucija grčke grafije X—XI vijeka: visoko *omega* i *psi* u obliku križa jesu grčki oblici X stoljeća, *omega* s niskom sredinom i *psi* kao lijer jesu grčki ustavni tipovi XI v. Značajan je vremenski razmak koji je bio potreban za prijelaz ovih grčkih tipova u slavensko pismo.

Međutim, mnogo je značajnija činjenica što su se te pojave evolucije vizantijskog pisma X i XI vijeka odrazile u razvoju ruskog pisma XI i XII vijeka, a uopće se nisu odrazile u južnoslavenskom pismu istoga razdoblja. Naprotiv, južnoslavensko pismo XII vijeka potpuno stoji na bazi arhaičke južnoslavenske grafije. U Dobromirovu evanđelju, koje Kuljbakin stavlja u prvu polovinu XII vijeka, nalaze se arhaičko **a** s malom petljom koja visi u zraku, arhaičko **u** i **ш** s repićem u retku, a katkada i **д** s nožicama u retku (isp. Samuilov natpis); *jat* je čitavo u retku, s prečkicom sasvim nad petljom; *omega* samo s visokom sredinom. Skoro sve te oblike nalazimo i u bitoljskim fragmentima Oktoiha (*J. Ivanov*, B'lg. starini, 2. izd., str. 448) iz približno istog razdoblja; tu dolazi čak i oblik **y** koje stoji u retku! Arhaički elementi — **a** s visećom petljom, nisko **ѣ**, *omega* s visokom sredinom, **ж** od tri jednostavna poteza, **з** s dugim srednjim potezom koji se spušta ispod retka, *psi* kao krst i *psi* s polukružnom prečkicom — u većoj ili manjoj mjeri dolaze i u svim makedonskim rukopisima s kraja XII i početka XIII vijeka: u Ohridskom apostolu, Slepčenskom apostolu, Grigorovićevo parimejniku, Bitoljskom triodu, Makedonskom evanđelju popa Jovana i Makedonskom triodu JAZU IVd 107, a ponešto i u Bolonjskom psaltiru, koji prema opravdanoj argumentaciji Jagića i Ščepkina treba da se datira između 1230. i 1241. g. S grafijom ovoga tipa treba da se stavi u organsku vezu i grafija osnovnog dijela Mirosavljeva evanđelja (Varsameleonova) i pismo 10. lista Vukanova evanđelja, gdje se pored drugog nalaze i oblici **u** i **ш** s repićem u retku. U makedonskim rukopisima treba pored toga naglasiti i arhaičku tradiciju upotrebe mnogobrojnih oblika *maloga jusa* i okrenutoga **ю** (koje se izuzetno javlja u Izborniku 1073. g., a nikada ne dolazi u ruskim rukopisima XII vijeka).

Mi svijesno u navedenu grupu makedonskih rukopisa nismo stavili Pogodinski psaltir, koji prema Kuljbakinu i Lavrovu ide u prijelazne godine na granici XII i XIII vijeka, a prema Ščepkinu u prvu polovinu XIII vijeka. Prema svom pravopisu on se opravdano stavlja u grupu istočnih, trnovskih tekstova, a prema grafiji stoji u najbližoj vezi s grafijom ruskih rukopisa s kraja XII i poč. XIII v. Sa istom grafijom nešto starijeg razdoblja očito stoji u vezi i pismo dijaka Grigorija u Mirosavljevu evanđelju.

Ne raspolazući većim brojem reprodukcija ruskih rukopisa iz druge polovine XII vijeka nismo u mogućnosti da prema oblicima Grigorijeva pisma navedemo potpune ruske analogije. Međutim, sve njegove oblike nalazimo npr. u pismu Galičkog evanđelja iz 1143. g.: tu dolazi i visoko *omega* s razvedenim lukovima pored drugog oblika s malo sniženom sredinom; i *jat* s prečicom na gornjoj liniji, iznad koje se katkada jedva diže mali vrh stabla, a katkada ga i uopće nema, baš kao kod Grigorija; a s petljom do donje linije, čas zaoštrenog, čas malo zaobljenog oblika; *ч* sa sitnom ali simetrijskom viljuškom; *ж* sa scjecištem poteza u gornjem dijelu slova, ali simetrijskog oblika, itd. Međutim, postoji jedan spomenik koji još više liči na Grigorijevo pismo, a to je povelja kneza Mstislava Novgorodu iz 1130. g. I tu nalazimo slične oblike za *а, и, з, ж, jat, omega* u oba oblika i sl., a glavno je — potpuno isti opći karakter lijepog ustavnog diplomatskog pisma kaligrafski besprijekornog ali bez umjetničkog uljepšavanja, baš kao što i u Grigorijevim aleluarijima na kraju evanđelja. Mislim da je baš to ustavno pismo ruskih državnih kancelarija treće četvrti XII vijeka poslužilo uzorom za oblikovanje grafijskog tipa pisma Mirosavljeva dijaka Grigorija i njegove škole. U svojim osnovnim crtama taj se isti tip javlja kod obiju ruka Vukanova evanđelja u prvim godinama XIII vijeka, dalji njegov razvitak može se lijepo pratiti preko Bratkova mineja iz četvrtog decenija, preko Uroševih povelja iz sredine XIII v., preko Ilovičke krmčije iz 1262. g., Hilendarskog Šestodneva iz 1263. g. i Todorovih listića iz 1277. g. do stilskog kaligrafskog ustava Milutinova doba.

U početku te evolucije, pri kraju XII i poč. XIII v., pismo ruskih i srpskih spomenika vrlo je slično. Ali prema sredini XIII v. njihove se razvojne linije razilaze. U Rusiji se poslije mongolske najezde, u doba feudalne rasparčanosti zemlje gubi zajednički tip ustavnog pisma i stvara se niz posebnih pravaca; oblici gube geometrijski karakter, i to se naročito ispoljava u nabreklijima donjim

petljama i u reduciranim gornjim dijelovima pojedinih slova (napose kod **в** i **ж**), u podizanju prečaka kod **н** i **и** te kod jotiranih slova i u izmjeni vodoravnog položaja prečaka u kosi, u jakom podizanju stabla kod *jata*, u pojavi koso postavljenoga, a kasnije i položenoga **е**, itd., što sve prema kraju XIII v. dovodi do formiranja novog tipa nesimetričkog mlađeg ruskog ustava. U srpskom pismu XIII v. isto se tako diže stablo kod *jata*, reduciraju se vrhovi kod **в** i **ж** i povećavaju se donje petlje, ali oblici ne gube opći karakter geometrijske pravilnosti koji odlikuje i novi tip kaligrafskog srpskog ustava, koji se već formira oko sredine XIII vijeka i koji se drži do pojave polustava u sredini XIV vijeka.

Potpuno analogni proces razvitka ustavnog pisma može se naslućivati i na području Trnovske Bugarske. Kažemo *naslućivati*, jer za to područje ima vrlo malo tačno lokaliziranih i datiranih tekstova iz XIII stoljeća. Ako Pogodinski psaltir zaista ide u prve godine XIII vijeka (a pogotovu, ako potkraj XII v.), to bi značilo da je u Trnovskoj Bugarskoj razvitak preuzete ruske baze ustavnog pisma znatno prestigao Srbiju: *jat* se pojavljuje s vrlo dugačkim stablom, *omega* s niskom sredinom i s potpuno pravilnim lukovima, **н** s prečicom u gornjem dijelu slova, široko **е** za *je* — sve odlike koje se ne pojavljuju u drugim balkanskim tekstovima prije sredine XIII vijeka. Mislim, da bi prema oblicima najstariji spomenik ove grupe mogao da bude izgorjeli Oktoih Beogradske nar. biblioteke 268 (216), od kojega se jedan list čuva u zbirci Sreznevskoga u Lenjingradu (pod imenom »Žeravinskog ustava«): možda bi se mogao staviti u drugi-treći decenij XIII v. Povelje Asena II Dubrovniku i svetogorskom Vatopedu, iako su pisani tadanjim kancelarijskim brzopisom, i Ase-
nov trnovski natpis iz 1230. g., ma da ima monumentalne oblike epigrafskog pisma, ipak dopuštaju da sebi predočimo sliku osnovnih oblika bugarskog ustavnog pisma iz četvrtog decenija, koje ima mnogo sličnosti s pismom Bratkova mineja iz istoga doba. U 1263. g. ide i bugarski dio Hilandarskog šestodneva, u 1263. ili 1273. g. Trnovsko evanđelje, u 1277. g. fragmenti Vase Gramatika, i u posljednju trećinu XIII v. znatan broj nedatiranih rukopisa »Istočno-bugarskih tekstova« koje Lavrov opisuje i reproducira pod brojevima 4, 6—12 (Paleogr. obozrenie, str. 81—98). Ista grafija, koja je gotovo sasvim analogna grafiji srpskih tekstova istoga razdoblja, proširila se i na područje makedonskih tekstova poslije osvajanja Makedonskih krajeva poslije 1230. g., koji su se prije toga, kao što je spomenuto, držali starih lokalnih tradicija. Gotovo potpuna sličnost grafiji srpskih i

bugarskih tekstova u XIII v.¹²⁹ potpuno je shvatljiva s obzirom na vrlo jake političke i kulturne veze između ovih naroda u navedenom dobu, što je inače posvjedočeno velikim brojem bugarskih rukopisa sa srbizimima, kao i srpskih rukopisa s bugarizmima, uz izvjestan broj spomenika oko kojih su se istovremeno trudili bugarski i srpski pisari, kao što je spomenuti Hilendarski šestodnev. Pored drugih grafijskih momenata, koje smo u prethodnom odlomku o grafiji srpskih rukopisa vezali za rusku grafijsku bazu, treba posebno naglasiti pojavu ruskog oblika *psi-lijera* u svim bugarskim rukopisima ovoga razdoblja, počevši od Pogodinskoga psaltira. Jedino u Grigoričevu mineju br. 32 (u Odesi) ovaj se oblik nalazi pored drugog starinskog oblika — križa, koji se u makedonskim rukopisima čuvao još u prvoj polovini XIII v.

Prema običnom naziranju, koje je formulirao V. N. Ščepkin, »počev od XI vijeka do početka XV, tj. tokom četiri stoljeća, ruska grafika prikazuje neprekidnu evoluciju, koja se u mnogome razlikuje od južnoslavenske. Ruski načini pisanja unutar ovog razdoblja treba da se promatraju nezavisno od južnoslavenskih. Samo u početnoj i u završnoj točki ovog puta upoređenje s južnoslavenskom grafikom potrebno je. U XI vijeku u Rusiji se još očituju starobugarski utjecaji srednjobugarski i srpski« (Učebnik ruskoj paleografii, Moskva 1918, str. 97—98). Naš paleografski ekskurs, koji se toliko otegnuo, doveo nas je do drugog zaključka. Putanja organskog razvoja ruskog pisma približava se južnoslavenskoj grafici i na prelomu XII—XIII vijeka, kada se na Balkanu stvaraju nove pravopisne redakcije i to u vezi sa širokom akcijom oko uspostavljanja slavenske pismenosti, koja je bila uništena u XII vijeku, na osnovi ruskih predložaka.

Kao što je zapaženo u pogledu srpskih rukopisa ovoga razdoblja, tako i u bugarskim rukopisima XIII v. pojave ruskoga utjecaja u pravopisu i grafiji stoje u vezi s rusizmima koji često upućuju na neposredno korištenje ruskog predloška. Tako je već Sobolevski 1898. g. upozorio na takvu činjenicu što se tiče evanđelja sofijske Narodne biblioteke br. 19 (199). Lavrov je pored toga naveo palimpsest Lenjingradske publiczne biblioteke Q. n. I. 64 iz zbirke Tišendorfa, i Četvoroevanđelje Akademije Nauka u Lenjingradu br. 11, 9. 3. Speranski je ovoj skupini dodao Minej Hludovske zbirke br. 160 i Zajkovski treb-

¹²⁹ Kao specifična osobitost bugarskih tekstova mogla bi se smatrati vjer-
nost oblika *omega* s visokom sredinom, koje se uz upotrebu niskog oblika drži
kroz čitavo trnovsko razdoblje. U srpskim tekstovima, naprotiv, uz pojedinačnu
upotrebu visokog oblika (npr. kod Nikodima) drži se uglavnom oblik s niskom
sredinom: u prvoj polovini XIII v. s jako razvedenim lukovima, poslije s pra-
vilnim polukružnim lukovima.

nik, svojedobno proučen od Sreznevskoga. Conev je posebno proučio Vračansko evanđelje, gdje je mogao da konstatira postojanje rusizama u čitavom tekstu.¹³⁰ Treba misliti da bi pažljiva analiza s ovoga stajališta mogla da otkrije dosta južnoslavenskih spomenika iz ovoga doba s jasnim tragovima ruskih predložaka, kao što je to nedavno ustanovio B. Angelov u pogledu bugarskog rukopisa Prologa u Bugarskoj Akademiji nauka, broj 17 iz XIV vijeka.¹³¹

*

Velika sličnost južnoslavenskog teratološkog ornamenta s ruskom rukopisnom ornamentikom XIII stoljeća zapažena je vrlo davno, još od Buslaeva i Stasova. To je poseban tip tzv. »teratološkog« ili »čudovišnog« ornamenta koji se karakterizira kao nerazdvojni preplet fantastičnih zvijeri i ptica s pletrom zmijsa i remenja; u inicijalu geometrijska okosnica slova prestaje da služi kao baza za ornamentalu cjelinu već sâm taj splet postaje sadržaj kompozicije koja tek simbolizira poseban inicijal; zastavica razvija isti motiv u prepletu podvostručenih, konfrontiranih inicijala. U svojem specifičnom linearnom tipu, koji nalazimo u Hilandarskom svitku br. 1, u Bolonjskom psaltiru i Hilandarskom šestodnevnu 1263. g., ova se ornamentika bitno odvaja kako od narodno-primitivnog ornamenta staroslavenskih rukopisa, gdje zoomorfni i ornitomorfni motivi samo kite geometrijsku bazu inicijala, tako i od romanske iluminacije Miroslavljeva evanđelja, koja realističkim tretiranjem živopisno koloriranih fantastičnih i prirodnih likova, zapletenih u bujnu biljnu vriježu, pretvara inicijal u minijaturu. Međutim, u svom tipičnom linearnom obliku južnoslavenska se teratološka ornamentika vanredno približava ruskoj. Zato, u skladu s ranijim predodžbama o neprekidnoj zavisnosti ruske književnosti od bugarske u toku čitavog srednjeg vijeka, težilo se da se i ruski teratološki ornamentat genetički izvede iz balkanske teratologije, iako takva koncepcija nailazi na znatne zapreke. U jednu ruku, dok se u Rusiji prve pojave teratološkog ornamenta vide već u prvoj četvrti XII vijeka (u Jurjevskom evanđelju) te njegov organski razvitak ide neprekidno do XV stoljeća, dotle se kod Južnih Slavena taj tip ornamenta javlja tek u početku XIII vijeka i već pri kraju treće četvrti istoga stoljeća ustupa svoje mjesto pre-

¹³⁰ Vidi: A. I. Sobolevskij, Dve zamečateljnje rukopisi XIII veka. Kiev 1898; P. Lavrov, Obozrenie..., str. 134—137; Speranskij, cit. d.; B. Conev, Vračansko evanđelje, srednoblgarski pametnik ot XIII v., Sofija 1904.

¹³¹ B. Angelov, Iz slavjanskite r'kopisi na BAN (Izvestija na Arhivnija Institut, I, Sofija 1957, str. 292—297).

porođenom geometrijsko-biljnom stilu, te se potpuno gubi u sredini XIV vijeka.¹³² U drugu ruku, u Rusiji je taj stil već u svojim počecima pokazao organsku vezu s drugim granama umjetnosti (naročito primijenjene) i visoko umjetničko tretiranje motiva, te je u daljem razvitku stvorio više lokalnih pravaca i škola s bogatom riznicom motiva i s raznolikim koloriranjem. Međutim, na južnoslavenskom terenu u toku svoga kratkotrajnog života teratološki se ornamenat uglavnom ispoljio samo u šematiziranom tipu linearno pletenog inicijala, uz pojedine slučajeve odstupanja bilo u smjeru tradicije narodnofantastičnog stila (kao u Orbeljskom triodu), bilo u smjeru slobodnijeg tretiranja prepleta u duhu romanske kolorističke interpretacije (kao u srpskom Vatikanskom evanđelju br. 4 i u evanđelistaru Hilendarske tipikarnice br. 8). Vremenski prioritet ruske teratologije pred balkanskom dao je osnov W. Bornu (Seminarium Kondakovianum, V—VII, 1932—1934) da postavi tezu o ruskom podrijetlu balkanske teratologije, uz hipotezu o njezinu prvobitno nordičkom izvoru.¹³³ Bez obzira na to, da li ćemo prihvatiti Bornovu hipotezu ili da ostanemo na stanovištu sinhronizma samobitnih sličnih tipova teratologije nordičke i ruske, sama činjenica zavisnosti balkanske »tehničke teratologije« (termin Ščepkina) od ruske, u sklopu pitanja ruskog kulturnog utjecaja na početku XIII vijeka, postaje potpuno očevidna i prirodna.

Na pitanju o prijelazu ruskih praznika u južnoslavenski kalendar zaustavio sam se u spomenutoj radnji o južnoslavenskom Prologu.¹³⁴ Do XII vijeka mi ne nalazimo ruskih praznika u južnoslavenskim mjesecoslovima, iako su neki od tih praznika poznati u Rusiji već u XI vijeku: nema ih ni u Mirosavljevu evanđelju, ni u Slepčenskom apostolu, ni u evanđelju popa Jovana. Međutim odmah od početka XIII vijeka javljaju se na slavenskom Balkanu i ruski praznici: u Ohridskom apostolu, u ćirilskom sinaksaru Assemanova evanđelja, u Zografskom trefolju XIII v., u Trnovskom evanđelju iz 1273. g. i u više drugih bugarskih i srpskih tekstova iz XIII v. i iz poč. XIV vijeka. Podaci o nekima od tih praznika mogli su da uđu u južnoslavenske mjesecoslove tako reći nesvijesno, prilikom prepisivanja ruskoga predloška, kada se radilo o prazniku posvećenom

¹³² O tome: V. Mošin, Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka. (Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, VI, Sarajevo 1957, str. 40—79), gdje je navedena ostala stručna literatura. Noviji pregled pitanja o teratološkom ornamentu u Rusiji vidi u priručniku L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija. Moskva 1956, str. 166—170 i 267—280.

¹³³ W. Born, Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei (Seminarium Kondakovianum, V—VII, 1932—1934).

¹³⁴ Zbornik Hist. inst. JAZU u Zagrebu, I, 1959, str. 56—60.

Bogorodici ili nekom opće kršćanskom velikom svetitelju. Vjerojatno su na takav način ušla dva ruska praznika u Ohridski apostol. Prvi je 8. novembra »Bogorodica«: to je praznovanje uspomene posvete hrama sv. Sofije u Kijevu u sredini XI vijeka — u Mstislavovu evanđelju iz drugog decenija XII vijeka označeno je »sveštenije sv. Sofije iže est' v Kijeve«. Drugi je praznik 26. novembra »sveštenije sv. Georgiju«: to je isto tako praznovanje uspomene posvećenja hrama sv. Georgija u Kijevu u doba Jaroslava Mudroga, koje se tako navodi u ruskom mineju iz 1097. g. i u Jurjevskom evanđelju oko 1220. g.; isti je praznik ušao i u ćirilski sinaksar Assemanova evanđelja. Ruski je praznik i 9. maja — prijenos moći sv. Nikole iz Likijskih Mira u talijanski Bari: događaj se desio 1087. g. i nije uzet u grčkoj crkvi kao praznik, pošto je svetinja odnesena iz njihove zemlje u Italiju; međutim u Rusiji je praznovanje toga događaja bilo ustanovljeno već 3 godine iza njegova uvođenja 1090/91. g., vjerojatno posredovanjem kćeri velikoga kneza Vsevoloda Eupraksije-Adelhajde, supruge cara Henrika IV, koja je prisustvovala događaju. Podatke o tom prazniku kod Južnih Slavena našao sam u Slepčenskom evanđelju JAZU III d 3, u Lesnovskom ev. JAZU IV d 12, u Rajkovu ev. JAZU III b 23 i u evanđeljima SAN br. 3 i 5.

Značajniji su podaci o *ruskim* svecima koji su ušli u južnoslavenske mjeseceslove: o sv. knezovima Borisu i Gljebu (ubijeni 1015. g.) i o sv. Teodosiju, osnivaču Pečerskog manastira u Kijevu (umro 1074. g., otkrivanje moći 1089., kanonizacija 1108. g.). Podaci o knezovima Borisu i Gljebu pojavljuju se u mjesecoslovima Trnovskog evanđelja, Slepčenskog ev. JAZU III d 3, Zografskog ev. 1305. g., srp. Bogdanova ev. JAZU III c 20, srp. Rajkova ev. JAZU III b 23, evanđelja SAN br. 5. Podaci o sv. Teodosiju — u Trnovskom ev., Lesnovskom ev. JAZU IV d 12, Slepčenskom ev. JAZU III d 3, u evanđeljima SAN br. 3 i 5, u Dečanskom ev. br. 1, Rajkovom ev. JAZU III b 23. Ovi se podaci ne mogu odvojiti od podataka u južnoslavenskom Prologu, gdje se oni javljaju već od početka XIII v. zajedno s podatkom o sv. knezu Mstislavu, a malo poslije i o sv. knjeginji Olgi, kuda se u isto vrijeme unose podaci o južnoslavenskim svecima — o sv. Petki, sv. Jovanu Rilskom, Petru caru bugarskom, sv. Simeunu, sv. Savi, i dr. Istodobna pojava njihovih zasebnih žitija i služba u minejima i drugim liturgijskim tekstovima protivi se hipotezi o »nesvijesnom« prenošenju ovih praznika u bugarske i srpske mjeseceslove te upućuje na pretpostavu o jednoj većoj kanonskoj akciji koja je u početku

XIII vijeka morala da provede redigiranje službenih, crkvenih južno-slavenskih kalendara u vezi s obnavljanjem bugarske patrijaršije i stvaranjem autokefalne srpske crkve.

Baš u takvoj crkveno-kanonskoj akciji u Bugarskoj u početku XIII vijeka nailazimo na primjenu datiranja jednog zvaničnoga akta martovskim početkom godine. To je datum Borilova sabora protiv bogumila u bugarskom Sinodiku pravoslavlja: 6718. g., 14 indikt, krug mjeseca 11, krug sunca 15, na 11. dan februara, u petak siropusne nedjelje. J. Todorov, koji je potvrdio elemente ovog datuma na bazi martovskog datiranja, tumači tu činjenicu kao izraz zapadnog utjecaja, koji je ostao poslije Kalojanove unije s Rimom.¹³⁵ U vezi s prethodnim podacima o ruskom utjecaju u navedenom razdoblju, pa još uzimajući u obzir vjerojatnost da je pri izradi ovog dokumenta bio iskorišten neki stari tekst prvobitnog slavenskog Sinodika koji se mogao vratiti u Bugarsku u ruskom prijepisu,¹³⁶ sasvim je vjerojatno da se u Borilovu Sinodiku ispoljio tadašnji ruski način datiranja dokumenata. Potpuno je prirodno da se kraj neprestanih diplomatskih veza sa susjednom Vizantijom morao u Bugarskoj praktimirati i vizantijski način datiranja sa septembarskim početkom godine, ali ipak pojedine slučajeve martovskog datiranja nalazimo u Bugarskoj i poslije, npr. u zapisu na bugarskom evanđelju iz 1359. g.¹³⁷ To se moglo dogoditi samo uz saznanje da je martovski početak godine opravdan i da se on prema tome može upotrebljavati paralelno s vizantijskim septembarskim sistemom, kao što se ta dva godišnja ciklusa — uskršnji i godina indikta — istovremeno održavaju u bogoslužbenom životu.

Ovo se saznanje osnivalo na bogoslovskoj i astronomskoj argumentaciji vizantijskih komputista, te se širilo i preko pashalističkih traktata, kao što je onaj koji je unesen u Vlastarevu Sintagmu, i preko hronografije, napose preko prijevoda Hamartolove kronike i preko hagiografske literature (napose Prologa), gdje dotičan sastav nalazimo kod 1. marta, i preko homiletičke književnosti kao što je slovo Maksima Ispovjednika na Blagovijest, pa i preko narodne apokrifne literature »zodija«, lunovnika, gromovnika, priče o 12

¹³⁵ Janko Todorov, Tablici za opredeljanje i proverjavane na dati ot b'lgarskata i vizantijska istorija. Sofija 1943, str. 12—13 i 32—34.

¹³⁶ Vidi V. Mošin, Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavija. (Vizantijskij Vremennik, XVI, Moskva 1959, str. 317—394).

¹³⁷ A. I. Sobolevskij, Slavjano-russkaja paleografija. 2 izd. S.—Peterburg 1908, str. 104—105.

petaka itd.¹³⁸ To je saznanje monumentalno ovjekovječio kralj Milutin u živopisu svoje zadužbine Starog Nagoričana, podignute 1317—1318. g.: tu su freske ciklusa praznika raspoređene po martovskoj godini — počinju s martom i svršavaju s februarom.¹³⁹ Upozoravajući na ovaj slučaj upotrebe martovskog sistema u računanju početka godine, St. Stanojević ga je karakterizirao kao kuriozitet koji bi se mogao protumačiti mletačkim utjecajem.¹⁴⁰ Mnogo se prirodnije ova pojava može objasniti organskom povezanošću sa slavenskom pashalističkom tradicijom koju je popularizirala i crkvena praksa i čitava književnost od Biblije do folklornih apokrifa. U Rusiji je ova »teoretska baza« bila živo povezana s praktičnom primjenom martovskog datiranja u dokumentima i u hronografiji.¹³⁸ Nesumnjive slučajeve ovakve prakse nalazimo i kod južnih Slavena u toku XIII i XIV vijeka.

Treba istaknuti da i kod Srba početak godine u martu kod datiranja zvaničnih akata nije morao biti neobičan, jer se taj način upotrebljavao u raznim gradovima Dalmacije s kojima su srpski vladari bili u redovnim diplomatskim vezama, pa su se katkada i sami služili tim načinom datiranja. Tako su prvi sačuvani ugovori Nemanjini i Mirosavljevi s Dubrovnikom iz 1186. i 1190. g. datirani »anno incarnationis«, isto tako kao i ugovor dukljanskog kralja Đorđa Vukanovića s Venecijom iz 1208. g. Što se tiče datuma s godinom koja je navedena po eri od stvaranja svijeta — u većini slučajeva vrlo je teško odrediti po kojem se kalkulusu ta godina računala, jer se septembarska godina za svoju drugu polovicu (mart-august) podudara s prvom polovicom martovske godine po mletačkom ili firentinskom računu, a za prvu polovicu (septembar-februar) — s drugom polovicom martovske godine po pizanskom računu. Zato bi se čak i za Radoslavljev ugovor s Dubrovnikom od 4. febr. 6742. g. s netačnim 4 indiktom, uza svu vjerojatnost septembarskog računanja, mogla dopustiti primjena martovskog-pizanskog sistema, s prijenosom datuma na februar 1234. g. Prema tome potrebno je da bude ili neslaganje u elementima datuma, ili neslaganje datuma s unutarnjim podacima, koje bi zahtijevalo izlaz iz septembarske godine na jednu ili drugu stranu, da bi se mogla tražiti primjena martovskog sistema datiranja. Takav primjer imamo npr. u datumu Domentijanova zapisa

¹³⁸ V. Mošin, Martovsko datiranje. (Istoriski glasnik, 1951, Br. 1—2, Beograd, str. 19—57).

¹³⁹ V. Petković, Kalendar u starom živopisu srpskom. (Starinar, Treća serija, t. I, 1922, str. 4—5)

¹⁴⁰ St. Stanojević, Studije o srpskoj diplomaciji, XVII. Datiranje. (Glas SAN CXXXII, 1928, str. 47).

na njegovu Savinu žitiju — 6762. g., XI indikt, za vlade cara Jovana Vataca (umro 3. nov. 1254).¹⁴¹ Septembarska 6762. g. — od sept. 1253. do aug. 1254. — ne poklapa se s XI indiktom — sept. 1252. — aug. 1253, ali taj indikt svojom zimskom polovicom ulazi u martovsku godinu po pizanskom računu — mart-august 1253. g. Kako je baš kod Domentijana konstantirano korištenje ruskih književnih djela, napose Ilarionova »Slova o zakonu i blagodati«, sasvim je vjerojatno da je on i u navedenom datumu primijenio ruski način datiranja s početkom godine u martu.

Međutim, potpuno sigurno upotrebu martovskog datiranja nalazimo u nekoliko srpskih spomenika iz prve trećine XIV vijeka. To je u prvom redu datum smrti kralja Milutina koji se u nizu ljetopisa i zapisa stavlja u 29. okt. 6829. g.¹⁴² (6825 mjesto 6829, koji se podatak nalazi u nekoliko zapisa, vjerojatno je nastao zbog nejasnog slova *θ* u predlošku). Kod septembarskog računanja to bi ispalo 29. X 1320 g., što se potpuno sigurno obara nizom vizantijskih povelja koje svjedoče da je Milutin ljeti 1321. g. bio još živ. Međutim oktobar 6829. g. ulazi u 1321. godinu samo kod martovskog računa po mletačkom ili firentinskom sistemu.

Drugi se datum nalazi u Dečanskoj povelji iz 1330. godine, gdje Stefan Dečanski sam govori o svojem krunisanju zajedno sa sinom Dušanom 6829. g., januara 6, indikta V.¹⁴³ Septembarsko računanje nailazi ovdje na dva protuslovlja: 1) 6829. g. ne poklapa se sa V indiktom, već bi zahtijevala IV indikt — sept. 1319. — aug. 1320.; 2) ta godina, kao što smo vidjeli i u prethodnom slučaju, išla bi još u doba Milutinova života. Naprotiv svi se ovi elementi slažu kod martovskog datiranja po mletačkom sistemu = 6. januara 1322. g., dva i po mjeseca poslije Milutinove smrti.

Ali je osobito očevidan treći slučaj upotrebe martovskog datiranja u dvije povelje Stefana Dečanskog Hilandararu — od 9. jula 6835. g. i od 8. februara 6835. g. U obje se povelje među kraljevim poklonima navodi selo Dobrodoljani, od kojega je prije polovica pripadala manastiru Studenici (prema poklonu Milutinovu). U povelji od jula kralj navodi kako mu je došao iguman Gervasije i zamolio ga da se učini neka zamjena sa Studenicom, da bi čitavo selo prešlo u vlasništvo Hilandara. Kralj je pristao te je dao Studenici za nje-

¹⁴¹ U rukopisu Publiczne biblioteke u Leningradu: *Lj. Stojanović*, Stari srpski zapisi i natpisi, III, br. 4932.

¹⁴² *Lj. Stojanović*, Zapisi, br. 5138; isti, Stari srpski rodoslovi i ljetopisi, 1927, str. 78, 79, 103, 110, 172 (god. 6825: str. 121, 174, 180, 183, 189, 196, 198).

¹⁴³ *Miklosich*, Mon. Serb. br. 80; *St. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, 1912, str. 646.

zinu polovicu Dobrodoljana selo Jarinje na Ibru, a studeničku polovicu Dobrodoljana poklonio je Hilandaru. Nakon toga opisuje se proces određivanja novih međa toga hilendarskog posjeda. U drugoj povelji od februara opisuje se proces određivanja međa hotačke metohije kod Prizrena, pa se tom prilikom spominju i druga hilendarska imanja, među njima i obje polovice Dobrodoljana — novopoklonjena i ona koja je prije pripadala Hilandaru. Navedeni sadržaj potpuno očito pokazuje da je julska povelja izdana prije februarske, a kako obje idu u istu 6835. godinu, to znači da se godina nesumnjivo računala po martovskom mletačkom sistemu — od marta 1327. do februara 1328. Prva je povelja izdana prema tome 9. jula 1327., a druga 8. februara 1328. (Novaković, Zakonski spomenici, 1912, str. 396 i 398—399 s netačnim datiranjem prve isprave po septembarskom sistemu).¹⁴⁴

Ako ovim nesumnjivim dokazima upotrebe martovskog datiranja u doba Stefana Dečanskog dodamo spomenute kompozicije martovskog ciklusa u Starom Nagoričinu baš iz ovog razdoblja, ne može biti nikakve sumnje da je u to doba takav način počimanja godine bio najobičniji. Nije bez značenja da i jedina datirana povelja Dečanskog Dubrovniku navodi datum »marta 25 dan, na Blagoveštenije, a od vaplištenija Hristova 1326 leto.«¹⁴⁵ Makar se u zapadnim ispravama katkada utjelovljenje Kristovo poistovjećuje i s Božićem, ovdje ono sigurno znači Blagovijest, kao što se to pjeva i u crkvenim stihirama na taj praznik — »Bog bo istoštevajet se, i voploštajet se, i ziždet se«.

Potpuno je očito da martovski način datiranja nije mogao biti uzet u to doba iz Vizantije, nego je samo mogao prijeći iz ranije tradicije, tj. iz XIII vijeka, kada je njegova upotreba posvjedočena Borilovim Sinodikom iz 1211. godine. Nama se čini da je najprirodnije vezati pojavu ovog sistema na slavenskom Balkanu za ruski utjecaj, koji se u početku XIII vijeka ispoljio i na drugim kulturnim područjima. Kao što je rečeno u mojem radu o martovskom datiranju, mislim da je praksa datiranja zvaničnih akata septembarskim načinom bila uvedena u Srbiji tek u doba stvaranja Dušanova carstva (»carstva Srba i Grka«), ali se i nakon toga martovsko datiranje katkada javlja i u zapisima i u zvaničnim aktima.

¹⁴⁴ U izdanju *Korableva* (Actes de Chilandar. Deuxième partie. Actes slaves. Vizantijskij Vremennik XIX, 1915, Priloženie, br. 21 i 22) i u izdanju St. Novakovića, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Beograd 1912, str. 396 i 398, obje su povelje objavljene s datumom izračunatim prema septembarskoj godini.

¹⁴⁵ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, 1929, br. 47; Miklosich, Monum. serb., br. 81, str. 85.

Veliki obujam koji je poprimio ovaj rad, kao i odsustvo prethodnih specijalnih komparativnih istraživanja općeg značenja na području historije umjetnosti ne dopušta mi da se zaustavim na pitanju analognih pojava ruskog utjecaja u balkanskom slikarstvu i arhitekturi XIII vijeka. Na području arhitekture neke je činjenice zapazio N. Okunev, ali nije ih stavio u širi kulturno-historijski okvir. Na području slikarstva mogu samo da se pozovem na moje lične utiske o vanredno bliskim analogijama između pojedinih ruskih i južnoslavenskih ikona ovog doba, napose između nekoliko spomenika koji su objavljeni u skorom izdanju Tretjakovske galerije u Moskvi i srpskim i makedonskim ikonama koje su bile izložene na posljednjoj izložbi za vrijeme XII Međunarodnog vizantološkog kongresa u Ohridu i reproducirane u katalogu izložbe.

Ukazujući na pojave ruskog utjecaja na raznim područjima južnoslavenskog kulturnog života, koje su se pokazale na prijelazu iz XII u XIII vijek — u formiranju novog pravopisa, grafike, književne ornamentike, u sadržaju mjesecoslova i u sistemu datiranja — nama se čini da u takvim okolnostima postaju razumljivije i hronološki određenije činjenice prijelaza ruskih književnih djela k balkanskim Slavenima. Među tim djelima — pored ruskih rukopisa Svetog pisma i liturgijskih knjiga — nalazimo: *kanonsku literaturu* — krmčiju (koja je uskoro bila dopunjena i prerađena u skladu s novijom grčkom redakcijom); Sinodik u nedjelju pravoslavlja, vjerojatno u ruskoj preradi negdašnjeg bugarskog Sinodika iz doba Kozme prezvitera, koji je trebao da posluži za izradu novog bugarskog i srpskog Sinodika; »Knjige zakonije«; ruske prijevode grčkih manastirskih tipika; »kanonske odgovore« ruskog mitropolita Jovana II (1080—1089); ruski prijevod negdašnjeg bugarskog prijevoda spisa »od apostolskih ustav kako podobajet žiti hristianinu«; spomenike *crkvenog govorništva*, kao Ilarionovo »Slovo o zakonu i blagodati« s pohvalom kaganu Vladimiru; *polemičke spise*, kao Teodosijevo »Slovo o vjeri varjaškoj«; *poučno-asketsku literaturu*, kao Ilarionovo »Nakazanije k otrekšimsja ot mira ili poslanije k bratu stolpniku«, »Priče« Kirila Turovskog i, vjerojatno, različiti homiletički zbornici koji su nekoć prešli u Rusiju preko bugarskih prijevoda; *hagiografska djela* — Nestorovo žitije sv. Teodosija, skazanija o sv. Nikoli, Prolog s ruskim žitijima i vezane uz to »*službe*«, kao što je služba sv. Borisu i Gljebu sastavljena od ruskog mitropolita Jovana I; *didaktičke zbornike*, kao što je »Pčela«; *povijesnu književnost*, kao što je »Istoričeskaja Paleja«; *svjetovna književna djela* kao što su Povijest o Akiru Premudrom, »monostihovi« Menandra, i, vjerojatno, još mnogo dru-

gog od onoga što je nekoć prešlo u Rusiju iz bugarskog književnog bogatstva Simeunova doba. Nisu zasada nađena svjedočanstva da je slavenski Balkan poznavao ruske ljetopise, poučenije Vladimira Monomaha ili Slovo o polku Igorevu. Analognu činjenicu, što se tiče svjetovne književnosti, zabilježili smo u odjeljku o prijelazu bugarskih djela u rusku pismenost XI v. Vjerojatno je izbor predložaka za prepisivanje bio diktiran praktičnim potrebama bugarske i srpske crkve u godinama uređivanja njihove samostalnosti. Međutim, nije isključeno da će se jednom pronaći neki trag poznavanja i tih djela u srpskoj i bugarskoj književnosti. U tim pitanjima uvijek ostaje kao najznačajnija činjenica da se i u Rusiji Slovo o polku Igorovu sačuvalo samo u novijim prijepisima jednog jedinog starog rukopisa, koji je nestao u požaru Moskve 1812. g. Treba misliti da su, za razliku od crkvenih knjiga koje su se čuvale u manastirima, svjetovna djela punila biblioteke vladara i vlastele, pa su nestajala zajedno s uništenjem srednjovjekovnih kraljevskih palača i feudalnih dvorova. U svakom slučaju, ono rusko gradivo koje je ostavilo tragove u južnoslavenskim književnostima XIII—XIV v. daje nam pravo nagađati, da je u tom razdoblju Rusija vratila slavenskom Balkanu skoro sve što je od njega primila u doba rađanja svoje književnosti, i dodala veći dio onoga što je sama izgradila u toku XI i XII vijeka. Drugim riječima, treba misliti da su u *prvoj polovici XIII vijeka južnoslavenske književnosti mogle da posjeduju većinu književnog blaga koje je sačinjavalo tadašnju opću pravoslavno-slavensku književnu riznicu.*

Kao što je to bilo kod rađanja ruske književnosti u prvoj polovici XI vijeka, tako se i proces obnavljanja južnoslavenskih književnosti nakon dvjestagodišnjeg mrtvila vizantijske »romeizacije« i inkvizitorskog iskorjenjivanja odigrao u vrlo kratkom vremenskom razmaku — u prvim decenijama XIII stoljeća. Treba i jedno i drugo da protumačimo bujnim buđenjem narodnog duha — u Rusiji XI v. u vezi s kulturnim preokretom koji je donijela nova religija; kod Južnih Slavena XIII v. — kao posljedica rađanja narodne i državne samosvijesti i buđenja duha kulturne slobode i samobitnosti nakon dvjestagodišnjeg političkog i kulturnog ropstva. Značajno je da je i spontano rađanje bugarske književnosti nastalo u doba slavnog carstva Simeuna Velikog, a i rađanje novog književnog pokreta u Rusiji, koji se vezao s »drugim južnoslavenskim utjecajem« izbilo je u danima buđenja narodnog duha nakon prve pobjede nad Tatarima 1380. g.

VII

Književni pokret kod Srba i Bugara u XIII—XIV v.

Kao što je to bilo u Bugarskoj Simeunova doba i u Rusiji u XI stoljeću, tako je i preporod pismenosti kod Južnih Slavena u XIII vijeku bio spojen sa živim radom na samostalnom prevođenju grčkih djela. To se pokazuje već u radu samog sv. Save. Ako knjižnica Ruskog manastira u Svetoj Gori nije mnogo porasla od spomenutog popisa iz 1169. g. do Savinog dolaska, Sava je u toku prvih mjeseci svojeg svetogorskog života lako mogao svladati paterik, Jefrema Sirina i žitije Pankratija Tauromenijskog, koji su se tamo nalazili pored liturgijskih knjiga i nomokanona. Mislim da njegov brzi prijelaz u grčki manastir Vatoped nije bio prouzrokovan samo željama grčkog monaštva da u svoju sredinu dovede sina srpskog vladara, nego i potrebom koju je sv. Sava sâm osjetio u Svetoj Gori: da potpuno svlada grčki jezik i da u velikoj vatopedskoj biblioteci bude na izvoru pravoslavne prosvjete i kulture. Možda su i njegova dobroćinstva prema Vatopedu, gdje je on podigao tri hrama i pokrio olomvom veliku crkvu, bila izraz zahvalnosti za ono kulturno blago koje je ondje crpio. Njegova su prva djela — tipici i Služba s pohvalom sv. Simeunu — vezana za grčke izvore. Arhijerejski služabnik i rukovodstvo za čitanje psaltira su prijevodi. Pri izradi srpske krmčije, pored korištenja ranije bugarske redakcije u ruskom prijepisu, vršen je prijevod nove grčke redakcije nomokanona s tumačenjima Aristina i Zonare. Kad se srpsko monaštvo u Svetoj Gori okupilo u svom Hilandararu, tamo se prepisivački rad morao razvijati usporedno s prevodilačkim, a odande je prenesen i u Srbiju, kuda je Sava nastojao da prenese »svaki obraz Svete Gore«.

Mali broj sačuvanih srpskih rukopisa iz XIII vijeka, sa još manjim brojem datiranih zapisa u njima, ne daje nam mogućnosti da odredimo koliko je srpskih prijevoda vizantijskih djela bilo u toku toga stoljeća, ali ne može biti sumnje da su kasniji napori arhiepiskopa Nikodima i Danila u tom pravcu predstavljali samo nastavak i razvoj ranije započete kulturne akcije o izgrađivanju srpske prosvjete na bazi grčke kulture. God. 1319. arhiepiskop Nikodim, slijedeći primjer sv. Save koji je »porodio svu srpsku zemlju, jako nekajaja časna pčela od svih krasnih cvjetića sakupivši«, pošalje u Carigrad po Jerusalimski tipik i »preloži ga u naš jezik od pismena grčkog

jezika«. ¹⁴⁶ Njegov nasljednik Danilo, podigavši Bogorodičinu crkvu u Pečkoj patrijaršiji, »postavi ustav u njoj da ga drže dobrorazumni monasi grčkoga naroda, da se sve vrši po zakonu u toj crkvi, da po njihovu ustavu vrše božanstvenu službu i sve ostalo«; ¹⁴⁷ u to »sve ostalo« sigurno je pripadalo i učešće u prevodilačkoj djelatnosti. Ali glavni centar srpskog prevodilačkog rada svakako je bio u samoj Svetoj Gori: u Hilandaru i njegovoj Karejskoj ćeliji, kasnije i u ruskom sv. Pantelejmonu, kada je taj manastir u Dušanovo doba prešao Srbima, te u sv. Pavlu. Na Atosu je starac Janičije 1347. g. »prelagao« za caricu Jелenu Teofilaktova tumačenja Evandjelja, a 1371. g. je starac Isaija »ot mnogopremudrago i hudožnago, zelo skupago ellinskago jazika va naš jazik« prelagao djela Dionizija Areopagita.

Karakteristično je i značajno mišljenje tog Isaije o odnosu priprostog slavenskog jezika prema logički suptilnom i umjetnički savršenom grčkom jeziku, te o teškoćama prevođenja. »Grečeski bo jazik ovo ubo ot Boga isprva hudožen i prostran bist, ovo že i ot različnih po vremenah ljubomudrec uhištren bist; naš že slovenski jazik ot Boga dobre stvoren bist, poneže vsja jelika stvori Bog zelo dobra, no ulišeniem ljuboučeniija ljubočastivih slova mužej hitrosti jakože on ne udostoisja. I ubo, koliko ljubo ašte ot onogo navikoh, ne hoteh kosnutisja suštih pače mene, rekše prelagati ot grečeskago jazika v naš, po rečennomu: visočajših tebe ne išti i glubočajših tebe ne ispituuj, bojasja i onoga, ježe postradaša v Vethom i Novem Pisanii, iže preobidjašte derzostne smejaše božanstvenih prikosnutisja«. ¹⁴⁸ Misli koje su ovdje izražene, potpuno odgovaraju kasnijem naziranju Konstantina Kostenečkog o savršenstvu grčkoga jezika, o teškoćama oko prevođenja grčkih tekstova na slavenski i o opasnosti heretičkih pojava uslijed netačnog prevođenja bogoslovskih pojmova.

U zapisima na srpskim rukopisima svetogorskog podrijetla često se spominje ime Karejske ćelije, kao mjesta za koje je vezan, ili gdje je vršen prepisivački ili književni rad. Ovu je ćeliju osnovao sv. Sava

¹⁴⁶ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, I, br. 52.

¹⁴⁷ Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao Danilo i drugi. Izdao Đ. Daničić, Zagreb 1866, str. 369; navodim po prijevodu L. Mirkovića u izdanju Srp. knjiž. zadruge, 1935, str. 281.

¹⁴⁸ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, br. 4944, s malo uproštenom ortografijom kod zamjene ъ sa і, izostavljanja poluglasa i transliteracije и sa št. Isaijin zapis iz kojeg je uzet ovaj citat, kao što se i ovdje vidi, obiluje rusizmima, što je potpuno prirodno s obzirom na njegovo dugogodišnje upravljanje Ruskim manastirom. Isp. V. Mošin, Žitie starca Isaii, igumena Russkogo monastyrja na Afone (Sbornik Russkogo Arheologičeskogo Obščestva v Koroľevstve Jugoslavii, t. III. Belgrad 1940.

za podvižnike-pustinjake, »isihaste«, kako ih zove već Atanasijev tipik Svetogorske Lavre iz X vijeka. Uredivši ovo »mjesto bezmlviju« najprije lično za svoje asketske podvige, a poslije »v žilište dvema ili trem« iskusnim podvižnicima, Sava je pravno osigurao tu ćeliju od ma kakve ingerencije Svetogorskog prota i hilendarskog igumana, te je odredio stalan doprinos kako od srpske arhiepiskopije, tako i od Hilandara za materijalno osiguranje »isihastirije«, da bi tamošnji starac bio oslobođen od svih materijalnih briga i mogao da nesmetano vrši propisana stroga pravila bogoslužjenja i askeze. U okviru tih dužnosti, a u toku svih propisanih crkvenih služaba (polunošnice, jutrenje, časova, večernje itd.) bezuslovno se zahtijevalo da se svakog dana »pripijeva« čitav psaltir kroz dan i noć. Savin Karejski tipik ne govori o dužnostima prepisivačkog ili prevodilačkog rada za »starca« (nastojatelja) u ćeliji, ali hilendarski rukopisi svjedoče da je baš u toj »isihastiriji« najviše cvao književni rad: baš imena nadstojnika te ćelije — samog sv. Save, Domentijana, Danila, Nikodima i Teodila — najviše su proslavljena u povijesti srpske pismenosti. Historija spana Teodora koji je u drugoj sličnoj Hilendarskoj ćeliji »Vaznesenija« pisao pod rukovodstvom Domentijana 1262/3. g. Hilendarski šestodnev, svjedoči da su se starci Karejske ćelije brinuli za prikupljanje mladih pisara, među kojima se našao i takav kaligraf kao spomenuti Teodor.¹⁴⁹ Uslovi života u tim »mučalnicama«, gdje se prepisivački i književni rad prekidaao samo crkvenim službama i bezuslovnim »pročitavanjem« čitavog psaltira u toku svakog dana, u mnogome nam objašnjava kako idejnu bazu, tako i osobine tadašnjeg srpskog književnog stila, napose kod »svetago knjigoljubca« Domentijana, arhiepiskopa Nikodima i Danila, koji su sami isticali činjenicu svojega isposničkog podvizanja u Kareji. Vrlo instruktivna statistika koju je izvršio St. Stanojević što se tiče citata iz Sv. pisma upotrebljenih u starim srpskim spomenicima svjedoči da su baš citati iz psaltira najmnogobrojniji (739 prema 569 citata iz evanđelja, dok od drugih djela samo Solomonove priče malo prelaze broj 50), i da su ti citati najbrojniji baš kod Domentijana (215), Danila (226) i Teodosija (73), dok kod drugih pisaca ne prelaze broj 30. Baš te brojke, uz niz jasnih dokaza da su ti tekstovi citirani napamet, pokazuju tačnost Stanojevićeve konstatacije da ti pisci »gotovo stalno citiraju one delove Sv. pisma koji se upotrebljavaju svakodnevno u crkvi, na službi, večernji, časovima itd. Na te su stavove iz Sv. pisma oni bili svikli i morali su ih znati napamet, jer su ih svaki dan govorili, pojali ili slušali, i u crkvi i van nje. Usled stalne upotrebe ti su delovi

¹⁴⁹ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, I, br. 20.

Sv. pisma bili našim starim piscima toliko poznati, da su se oni njima vrlo lako služili i mogli su ih, kadgod im zatreba, napamet citirati.¹⁵⁰

Baš posebno mjesto koje među tim citatima zauzima psaltir, privlači naročito pažnju prema ulozi ovog vječno-genijalnog djela svjetskog pjesništva kod formiranja srpskog književnog stila XIII—XIV v. Kod svakodnevnog čitanja čitavog psaltira ovo djelo ne može da se ne zna napamet, kao što ga i sada na Atosu znaju napamet mnogi monasi. Grandioznost religioznih i kosmogonijskih vizija, čuvstvo neposredne, intimne veze čovjeka s božanstvom, dubina introspektivnih psiholoških posmatranja i umjetnička ekspresivnost književnog jezika morale su da potpuno prožmu kako filozofsko-religiozno, tako i umjetničko saznanje ovih karejskih podvižnika. Oni su se ne samo u svom književnom radu koristili vizionalnim likovima, psihološkim slikama i umjetničko-stilskim figurama psaltira, već su i u običnom životu mislili u okviru ovih predstava i ovim se figurama izražavali u običnu govoru. Čovjek koji se odvojio od grupe, podsjeća na psaltirsko upoređenje »jako ptica osobjaštaja se na zdje«; prozaička činjenica prisutnosti buha i stjenica izaziva šaljivu asocijaciju sa psalamskim »životnaja malaja s velikimi«. Psaltirski epiteti — srce čisto, srce skrušeno, plamen ognjeni, ovča pogibšeje — poprimaju karakter stalnih epiteta narodnog pjesništva. Sinonimi — *usnu i počiju, vozveselet se — vrazdujet se, čto dobro ili čto krasno, kogo uboju se — kogo ustrašu se, opolčit se polk — vstanet branj* — vežu se u stalne komplekse. Jezik i po leksici i po rečeničkim formulama postaje »psaltirski«.

Odavle je pisac apsorbirao sve bogatstvo stilskih figura raznolikih sredstava za pojačavanje emfatičnosti književnog jezika, kojima se karakterizira svečano-panegirički stil južnoslavenske hagiografije XIII—XIV v. Čitav je Psaltir neprekidan bujni potok pjesničkih *perifraza* i *poređenja*, jakih i impresivnih. Tu je predstava oholog nečastivca »prevoznosešta se i visešta se jako kedri livanjski«, slika neprijateljskih četa koje »obš'dše obidoše me jako pčely s't i razgoreše se jako ogn' v tr'nii«, pobjeđenih protivnika koji »biše jako gnoj zemljnij« ili koji »razvejani biše jako prah pred licem vjetru«; asocijacija oslobođenja od neprijatelja sa spasenjem iz lovačke zamke — »sjet sokruši se i mi izbavljeni bihom«; upoređenje pravednika »drevu plodovitomu, vsaždenomu pri ishodištih vod', iže plod svoj obrete v vreme svoje«; »nadejuštei se na Gospoda — jako gora Sion«; psihološko stanje duševne potištenosti izražava se u poređenju duše

¹⁵⁰ St. Stojanović i D. Glumac, Sv. pismo u našim starim spomenicima, Beograd 1932, str. XXIII i tablica statističkog pregleda.

sa »zemljom bezvodnom«, srca s travom koja usahne; apstraktni pojam prolaznosti personificira se u danima koji »iščežoša jako i dim«; naprotiv, junost se obnavlja »jako orli«; pravda se izvodi »jako svjet«; odstranjivanje od grijehova izaziva prostornu predstavu »jakože daleče odstoajat v'stoci od zapada«. Poređenja često idu u umjetničkoj *gradaciji*, kao kod opisa »blaženog muža« u psalmu I, u nabrajanju sredstava božanske pomoći u borbi s neprijateljima od oružja i štita do andeoskih vojskâ (Ps. 34), gradacije stanja inertnosti u pasusu o traženju »mjesta Gospodevi« (Ps. 131). Poređenja se redaju sa slikovitim *kontrastima*: groznim neprijateljima s oružjem, konjima i bojnim kolima suprotstavlja se nada u Boga; grješnik škrguće zubima na pravednika, ali nad njim će se Bog nasmijati; ostaci nečestivih uništavaju se — pravednika spasava Bog. U sažetoj formi *antiteze* snaga suprotstavljenih likova katkada daje misli karakter poslovične formulacije — »ne dast gospod ž'zla grešnih na ždrebij pravednago«. Isti karakter imaju i mnoge *metafore*, kao što su »sejuštei sl'zami radostiju požnut«, »trudi plodov tvojih snjesi«, »izvedi iz t'mnice dušu moju«, »položi ustom mojim hranilo« i sl. Posebnu slikovitost daju stalne *personifikacije*, kao zemlja koja treba da se pokloni i da pjeva, vapaj srca koji ide k Bogu, srce koje se veseli ili se smete itd.; *metonimije*, kao izražavanje pojma vojne snage konjskom silom ili mužeskim listovima; *sinekdohe*, kao »silno na zemlji budet sjeme ih« ili »zube grješnika sokruši«; *hiperbole*, kao »položu na morje ruku jego i na rekah desnicu jego« itd.

Psaltir sadrži i bezbrojne primjere upotrebe tehničkih sredstava za koncentraciju pažnje na pojedinim mislima i za povećanje emfatičnosti i ekspresivnosti, koja odlikuju i južnoslavensku hagiografiju. Što se tiče sadržajne strane, pojačavanje pažnje prema jednoj predstavi ili misli vrši se najčešće redanjem niza sinonima ili bliskih pojmova i slika, kao što su: »da *postidet se i posramet se*«, »čto dobro ili čto *krasno* ježe žiti bratii vkupje«, »vidjeh nečestivago *prev'zno-sešta se i visešta se*«, »na te utvrdih se ot *utrobi, ot čreva* matere mojeje ti jesi moj pokrovitelj«, »Gospod prosvještenije i *spasitelj* moj, ot kogo se uboju? Gospod *zaštititelj* životu mojemu, ot kogo se *ustrahu?*«, »ne dast s'na svojima očima ni br'vama svoima *dremanija*«, »Sudi, gospodi *obideštium* me i v'zbrani *boruštium* se s mnoju« itd.; »m'ni bjeħ v bratii mojej i *junej* v domu otca mojega«, »svezati care ih *puti* i slavnije ih *ručnimi okovi železnimi*«, »s'kruši vrata mjednaja i vereje željeznije *s'lomi*«, »v'skliknete Bogu vsa zemlja, *poite* že imeni jego, *dadite slavu* hvale jego«, »blaženi, im že otpuštena

sut bezakonija i im že prikriše se *gresi ih*«, »ne *jarostiju* tvojeju obliču nas, ni *gnjevom* tvojim pokaži nas«, »*milost i istina* sretosta se, *pravda i mir* oblobizasta se« itd. Vanjsko, akustičko sredstvo — upotreba *tautologije*, riječi istog korijena, *aliteracije* i *konsonans*, kao što su: »Gospodi, v pomošt moju v'nmi, gospodi na pomošt moju pot'šti se«, »ubojase se straha, ide že ne bje straha«, »nenavidenijem nepravednim v'znenavideše me«, »ob'sedše obidoše me«, »predzreh Gospoda pred mnoju«, »čto v'zdam Gospodevi za vsa jaže v'zdast mi«, »hvalite Gospoda vsi jezici, pohvalite jago vsi ljudiye«, »pohoti im prinese i ne lišise se od pohotej svoih« itd. U psaltiru dolaze i takva specifički pjesnička sredstva ekspresivnosti, kao *anafora* — »Hvalite« u psalmima 248 i 150, ili »od straže utrenija do nošti, od straže utrenije da upovajet Izrail na Gospoda«, — i *refren*, kao »jako vo vjek milost jago« u psalmu 135. Tu se nalaze i primjeri *retoričkog pitanja* — »kako vospoju pjesn' gospodnju na zemlji čuždej?«, i *unutarnji monolog*, kao »vskuju priskrbna jesi duše moja i vskuju smušta-ješi me?«

Naveli smo gornje primjere stilskih figura iz psaltira, jer su oni uzeti iz citata kod Domentijana, te istodobno reprezentiraju i njegov vlastiti književni stil. Prema istom tipu psalamskih figura i on sam gradi svoje perifraze i poređenja, kontraste i antiteze, kao »pomošt bespomoštnim, nadežda nenadejušt看 se«, »o zemljnih peki se, nebesnaja predzrejaše«; reda sinonime i pojmove i slike bliskog smisla — »duhom smirenim, srcem skrušenim«, »prošenija podavaje, nagije odjevaje, alčnije pitaje itd.«; umeće dugačke automonologe i retorička pitanja — »Koji li plač načneve o razlučeniji?«, »Kuju pohvalu vozmožem prinesti tebe, o bogonose?« itd.; služi se tautologijama i asonansima — »nenudimoje milosrdije ponudivši«, »radostiju raduje se«, bogoljubiva Ana . . . rodi po volji božijoj sina ot blagago korene, ostraslj bogoprozeb'nu, o njem že bogosvjetluju radost prijemša . . . blagodarista blagodjetelja svojego«, itd. Voli da upotrebljava epitete od starih i novih složenica sa »blago« i »bog« — bogoposlani savjet, bogoumni brat, bogoljubiva duša, bogohvalne pjesme, bogomudri, bogoljepni itd., i uopće rado se služi složenicama kao *neboparni* oraó, *zloslavni* jeretici, *mnogosl'znije* istočnici od kojih mnoge vjerojatno sam formira prema grčkim uzorima. Ugledanje na stil Sv. pisma najvidljivije se ispoljava u polisindetima — »v mire i v svetinji i v velikom v'zdržanii i v prevelikom s'merenii i strase božii . . .« i sl.

Sve ove osobine književnog jezika i tehnička sredstva za postizavanje emocionalnosti i ekspresije kod Domentijana potpuno se

uklapaju u opću koncepciju karaktera hagiografskog stila XIV—XV v., koju je majstorski ocrtao D. S. Lihačev u sjajnom predavanju na moskovskom slavističkom kongresu o »nekim zadacima proučavanja drugog južnoslavenskog utjecaja u Rusiji«. ¹⁵¹ On stavlja pojavu tog stila u organsku vezu s naziranjem patrijarha Jeftimija na metodu prevođenja s grčkoga i s njegovom reformom književnog jezika, pravopisa i grafike, koje su išle za što većom i prisnijom vezom s grčkim jezikom i preko njega s grčkom kulturom — jedinim nepogrešivim čuvarom vječne Istine. U književnosti, kao i u ostalim granama kulturnog života tog doba — u likovnim umjetnostima, crkvenom životu, idejnim strujanjima — odrazuje se opće mističko-filozofsko naziranje epohe: »u tvarnom tijelu nositi netvarno«, kako je to formulirano u žitiju osnivača isihazma, sv. Grigorija Sinaita. Riječ treba da predstavlja suštinu pojave, da se identificira s bitnošću stvari koju označuje. Riječi kojima se opisuje sveti pojam treba same da budu svete — »podobne« za prikazivanje svetosti. »Žitije« treba da u peripetijama zemaljskog života svetitelja ugleda njegovu nadzemaljsku suštinu, da priča postane ikonom, koja će apstrahirati svetost podvižnika. Za razliku od savremenog shvaćanja zadataka književnosti, koja prema Karlajlu treba da zadovoljava »žedu za konkretnošću«, »umjetnost Srednjega vijeka u svojim crkvenim žanrovima nastoji da razruši fenomenalnu konkretnost, ona se karakterizira težnjom prema apstraktnom prikazivanju, prema umjetničkoj apstrakciji« (str. 30). Iz tog naziranja na zadatak hagiografskog djela proizlaze stalne sumnje pisca da li će biti u stanju da izvrši preuzeti ogromni zadatak, i njegove žalbe na ograničenu izražajnost riječi i nedovoljnu snagu govornih sredstava; obilje citata iz Sv. pisma i kompleksni izrazi, likova i stilskih figura preuzetih iz liturgijskog rječnika, koji treba da izazivaju asocijacije s uobičajenim religioznim predstavama i bogoslovskim pojmovima; kod prikazivanja građe — namjerno zaobilazanje konkretnih podataka koji mogu da odvlače pažnju od glavnog detalja iz života, politike, vojne i ekonomske terminologije, geografskih podataka i historijskih detalja. U ruskoj hagiografiji XV stoljeća književni talent Epifanija spaja ovo apstrahiranje bogoslovske misli s apstrahiranjem osjećajnosti, koje se ispoljava u povećanju emocionalnosti do stanja ekzaltacije.

Navedena karakteristika općeg karaktera hagiografske književnosti u doba drugog južnoslavenskog utjecaja može se u potpunosti

¹⁵⁴ D. S. Lihačev, Nekotorye zadači izučeniya vtorogo južnoslavjanskogo vlijanija v Rossii. (IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Moskva 1958).

primijeniti i na književni stil Domentijanovih žitija. Pored onog što je rečeno o Domentijanovom književnom jeziku, baziranom na leksici, frazeologiji i stilskim figurama psaltira, treba naglasiti da i Domentijanovo opće naziranje na smisao i zadatak njegova književnog rada potpuno odgovara gornjoj karakteristici te vrste književnosti. I on zamišlja životopis sv. Simeuna kao »djelo velikoje i preslavnoje«; divi se i nedoumijeva, »otkuda će početi prveje glagolati«. Osjeća nemoć svojih misli i riječi te kao »neključimi rab sv. Trojice« moli da mu »otvrze usta razumna«, da »dâ slovo« na otvrzenije ustom našim i razum dobar, da bi mogao »glagolati, jako dovlit tajna, smotrenije sv. Duha«. Domentijan iskreno vjeruje u svetost svojih heroja i nastoji da ulije ovo uvjerenje čitaocima svim raspoloživim sredstvima intelektualnog i emocionalnog uvjeravanja. Opisuje isposničke podvige sveca, koji nadilaze maštu običnog čovjeka i dovode do toga da tijelo svečevo pocrni i probavni organi izgube sposobnost funkcioniranja — psalamska predstava »koljena moja iznemogosta od posta, i pl'tь moja izmjeni se jeleja radi«. Ističe čudesne okolnosti kojima Providenje neprekidno prati svaki važan korak u životu svetitelja. Dinamički prikazuje psihološka stanja podvižnika, uz »žalostan plač«, prolijevanje »mnogosl'znih istočnika«, molitvenu ekstazu, dugačke automonologe u stilskim figurama psaltira, koji toliko razvlače pripovijedanje. Navodi historijske ili psihološke paralele iz Biblije ili Novozavjetnih knjiga, koje izdvajaju junaka iz konkretne historijske i geografske okoline i služe apstrahiranju njegova lika za ubrajanje u izvjesnu kategoriju svetačkih predstava. Kao učenik sv. Save i kao nastavljatelj hagiografskih djela svog učitelja i Stevana Prvovjenčanog, Domentijan dobro poznaje i geografiju i historiju svojega vremena. Onda kad osjeća svoju dužnost da kao svjedok daje točne podatke (kao što kod opisa puta sv. Save po svetim mjestima), Domentijan to čini, ali većinom i s poznatim stvarima postupa kao s nepoznatima: »na reci rekomoj Studenici«, »gradu rekomu Zvečanu«; koristi i geografske podatke za biblijske paralele — »oni ubo na Jendore, a si na Pan'tine«. Međutim, kada ne osjeća direktnu potrebu za navođenje konkretnog podatka, rado ispušta te konkretne detalje koji odvlače pažnju od ličnosti heroja: svetogorski starac šalje »brata jėdnog bogoumnoga«; Bog upućuje k Savi »nekojego črn'ca znajuštago Svetu Goru«; vladar šalje kao poslanike »nekoliko od sveštenih«; čak i »neki vsta car ljut i krvoprolitelj«; Sava moli roditelje »povelita mi iti na onu stranu zemlje, ime narek jej«.

Posebnu pažnju prema sebi pobuđuje spomenuti elemenat psihologizma, koji hagiografskoj književnosti ovog doba daje specifičku

unutarnju notu u poređenju s historijsko-narativnim karakterom ranijih slavenskih žitija. Lihačev naglašuje značaj ovog elementa u ruskoj hagiografiji XIV—XV v., dovodeći ga u vezu sa svetogorskim isihazmom XIV v. i nalazeći u njemu izraz »svoje vrsti mističkog individualizma«, koji čini zajedničku suštinu svih intelektualnih i religioznih strujanja toga doba. Interes prema psihologiji čovjeka, prema »unutarnjem čovjeku« (po izrazu Grigorija Sinaita), prema njegovim individualnim proživljavanjima, prema mogućnosti ličnog općenja s Bogom, traženja intimnog u religiji — zajednička su i hagiografskoj književnosti i temama »Paleologovskog stila« u slikarstvu. Mjesto uobičajenog termina »Paleologovske renesanse« Lihačev predlaže za ovaj pokret naziv »istočnoevropska Pred-Renesansa«. »Ovo još nije Preporod, jer ovaj pokret još nosi u znatnoj mjeri religiozni karakter, vezan je s kasno-gotskim misticizmom, s kasno-gotskom emocionalnošću i ekspresivnošću. Ovaj se pokret još ne protustavlja srednjovjekovlju. Religiozno načelo još nije potisnuto u drugi plan, kao što je to bilo u zapadnoevropskom Preporodu. Naprotiv, on se razvija u okviru religiozne misli i religiozne kulture«. ¹⁵²

Ova idejno-sadržajna veza istočnoslavenske hagiografije sa slikarstvom Pred-Renesanse upućuje pažnju prema činjenici sinhronizma Domentijanovog književnog rada s pojavom novog stila u srpskom slikarstvu XIII v. počev od Mileševa, a i uopće u čitavoj srpskoj umjetnosti. Tu se, prema Okunevu, tada od romanskih, vizantijskih i istočnokršćanskih elemenata formira originalni stil, kojemu se analogije mogu naći jedino u stilu talijanske umjetnosti pre-Giottova razdoblja. ¹⁵³ Tada se — po mojem mišljenju — a ne u drugoj polovici XIV v., stvara i novi književni stil na slavenskom Balkanu. Rađa se u okviru općeg duhovnog vrijenja u doba uspostavljanja političke i kulturne samostalnosti poslije dvjestagodišnjeg vizantijskog jarma, u unutarnjoj vezi s rađanjem novih prilika u društvenom, ekonomskom, političkom i crkvenom životu. Formira se na bazi

¹⁵² Lihačev, str. 51. Meni se čini da termin »Obnova slavenskog pravoslavlja« koji predlaže R. Picchio za karakteristiku općeg kulturnog pokreta Istočne Evrope XIV i XV v., teško bi se mogao smatrati točnijim i zgodnijim od termina »Pred-Renesanse« (Vidi: Ricerche Slavistiche, t. VI, 1958, str. 103—119). U jednu ruku »obnova« pretpostavlja neko prethodno razdoblje »obamrlosti«, što bi se teško dalo primijeniti na pravoslavlje XIII vijeka. U drugu ruku, religiozna strana pokreta, pored ogromnog značenja tog pitanja za razumijevanje kulture dotičnog doba, ipak ne obuhvaća problem u cjelini, napose u njegovom odnosu prema problemu zapadnoevropske Renesanse.

¹⁵³ N. L. Okunev, Mileševo, pamjatnik serbskogo iskusstva XIII. v. (Byzantinoslavica, VII, 1937—1938, str. 69); takođe istog pisca, Nekotorye čerty vostočnyh vlijanij v srednevekovom iskusstve južnyh Slavjan. (Sbornik v čest na Vasil N. Zlatarskij, Sofija 1925, 229—251).

obnovljene pravoslavno-slavenske pismenosti Ćirilometodskog, Pre-slavsko-Ohridskog i Kijevskog doba, uz moćan utjecaj prevedene vizantijske asketske literature i uz druge utjecaje koje je na Balkan dovodila međunarodna politika Nemanjića i Asjenovića.

Ovi su novi utjecaji donijeli i novi duh, koji se u XII vijeku budio i na Zapadu i na Istoku, pokrenut stihijskim migracijama krstaškog doba, taj duh »mističkog individualizma«, koji se s naročitom snagom ispoljio u svetogorskom isihazmu. Žitije sv. Grigorija Sinaita naglašava, da prije ovog podvižnika nitko na Atosu nije poznao njegovu metodu »umnog djelanija«, međutim sam je Grigorije svjedočio da su svetogorski monasi i prije njegova dolaska bili na visini praktičkog ostvarivanja asketskog ideala. Čitava asketska i mistička literatura počev od sv. Vasilija Velikog, Dionisija Areopagita, Jefrema Sirina, Isaka Sirina, Ilariona Velikog, Jovana Ljestvičnika, Maksima Ispovjednika, pisca Dioptre inoka Filipa do Simeuna Novog Bogoslova, koja kao osnovu duhovnog samoodgoja postavlja metodu psihološke introspekcije, i iz koje se rodio i mističko-vizionarski sistem Grigorija Sinaita, bila je potpuno poznata na Atosu prije njegove pojave, i samo se time može objasniti uspjeh njegova pokreta. Bez obzira na specifičnu asketsko-ekstatičnu metodu, koja je dala povoda Varlaamo-Palamitskoj kontroverzi, u kojoj se u sredini XIV v. formulirala i dogmatski fiksirala filozofska baza isihast-ske mistike, samo je naziranje na mogućnost neposredne veze duše s božanstvom živjelo u čitavoj pravoslavnoj asketskoj književnosti, i samo je ono davalo smisao pustinjačkom monaštvu uopće, a svetogorskom posebno. Ako se traži sadržajno-filozofska veza isihastskog vizionarstva s Platonovim »realizmom« ideja, moglo bi se nagađati da se interes prema tom pitanju mogao javiti na Atosu pod eventualnim utjecajem zapadnog »realizma« u prvoj trećini XIII vijeka, kad je Sveta Gora u okviru Latinskog carstva došla pod crkvenu vlast Inocentija III. Ali i nezavisno od toga — kraj XII i poč. XIII v. bio je doba najjačeg bujanja misticizma, i srpska hagiografska književnost toga doba svjedoči da je Sveta Gora tada živjela u istoj duhovnoj atmosferi, koja je opredijelila i idejnu sadržinu južnoslavenske hagiografije.

Slijedeći naziranje ruskih filologa, u prvom redu Sirku-a i Radčenka, koji su u proučavanju južnoslavenske književnosti XIV—XV v. polazili od književne i filološko-reformatorske djelatnosti patrijarha Jevtimija, Lihačev stavlja činjenicu rađanja novog južnoslavenskog hagiografskog stila u Bugarsku, u doba tog patrijarha. »Bugarska je u XIV v. u cijelosti bila onaj ogromni centar, kroz koji

je prolazio vizantijski utjecaj u Srbiju i u Rusiju, centar u kojem je taj vizantijski uticaj poprimao svoj slavenski kolorit, fiksirao se u mnogobrojnim prijevodima koji su bili osvećeni reformom pismenosti patrijarha Jevtimija«. (str. 15—16).

Nama se ovo shvaćanje u dovoljnoj mjeri čini preusko i jednostrano. Prije svega po tome, što baš za XIII i XIV stoljeće naročito značajnu činjenicu na području južnoslavenske pismenosti čini vanredna povezanost srpskog i bugarskog kulturnog života. O tome u prvom redu govori vrlo veliki broj bugarskih rukopisa sa srbizmima, kao i srpskih s bugarizmima, koji svjedoče o stalnom i neprekidnom izmjenjivanju predložaka za prepisivanje. Kod pojedinih djela, kao što je više puta spomenuti Hilendarski šestodnev, srpski se dijelovi redaju s bugarskim, što upućuje na zajednički prepisivački rad srpskih i bugarskih pisara. Kod takvih okolnosti vrlo je teško reći što je prvobitno pripadalo Srbima a što Bugarima, ako se ne radi o čisto narodnoj građi, kao što je kod žitija vladara i crkvenih podvižnika. Sami su osnivači bugarske filološko-reformatorske škole, patrijarh Jevtimije i njegov učitelj Teodosije Trnovski, bili po svom odgoju Svetogorci te su živjeli i radili u istom krugu filozofskih i religioznih ideja, a sigurno i knježevnih koncepcija, kao i ostalo svetogorsko monaštvo, posebno kao hilendarska književna škola toga doba, koje nam je rad uostalom poznat mnogo bolje nego književni rad u bugarskom Zografu.

Posrednička uloga Bugarske prema Srbiji i Rusiji, što se tiče prenošenja vizantijske književnosti u XIV vijeku, nije dokumentovana. Što se tiče Rusije — ako bi Bugarska po svom geografskom položaju mogla da to bude — do kraja XIV vijeka južnoslavenski se utjecaj na tom području još ne osjeća toliko da bi se moglo diferencirati bugarski utjecaj od srpskog. Od kraja XIV vijeka, poslije pada Bugarske 1393. g., ne u manjoj mjeri nego rusko-bugarske osjećaju se rusko-srpske veze. U XV vijeku pored Kiprijana i Grigorija Camblaka (pitanje o bugarskom ili srpskom podrijetlu kojih još ne možemo smatrati jednodušno riješenim), rade na ruskoj pismenosti Pahomije Srbin i njegovi sunarodnjaci. Njihov je broj bio tako velik, da se u XVI vijeku oznaka Srbina nameće svim Južnim Slavenima (napose i Kiprijanu: Nikita Kurljatev 1552. god., onda Stepenaja Knjiga i Nikonovski ljetopis). Ako su izbjeglice Bugari bili naročito mnogobrojni u Vlaškoj, gdje je neposredan bugarski utjecaj odredio karakter redakcije vlaških rukopisa, to je paralelni široki val srpske emigracije išao preko Madžarske u Moldavsku (ovdje se rukopisi karakterišu mješavinu srpskih i ukrajinskih elemenata), a odatle na

Ukrajinu, gdje su njihovi potomci zajedno s novim došljacima iz Mađarske u XVIII vijeku načinili stanovništvo vojnih okružja Nove Srbije i Slaveno-Srbije.

Što se tiče Srbije — u toku čitavog XIV vijeka posrednička uloga Bugarske u procesu kulturnih veza s Vizantijom nije bila potrebna. Srbi su u XIII i u XIV vijeku bili i politički i dinastički u većoj mjeri povezani s Vizantijom nego Bugari, a nisu bili manje povezani ni kulturno, budući da su sami imali svoje manastire u Carigradu i u Solunu, a prema Svetoj Gori Atonskoj u XIV vijeku bili su mnogo bliži susjedi nego Bugari. Kod činjenice žive kulturne povezanosti čitavog Balkana u to doba, prirodno je da je i Parorijski isihastički manastir mogao da u izvjesnom razdoblju vrši neki utjecaj na religiozni život srpskog naroda, ali je neizmjereno veća uloga u tom pogledu pripadala Svetoj Gori. Kad je Atonska gora u sredini XIV v. ušla u granice Dušanova »carstva Srba i Grka«, srpsko-grčki kulturni odnosi postali su još prisniji. Ilustracijom jačine srpsko-grčkih i bugarsko-grčkih veza na Atosu može da posluži statistika broja objavljenih grčkih isprava u Zografu i u Hilandaru iz XIII i XIV v.: na 49 grčkih akata bugarskog manastira dolazi 155 isprava u Hilandaru.

Izgleda da bi statistika o broju bugarskih i srpskih rukopisa koji se čuvaju u velikim kolekcijama na Balkanu i po svijetu mogla pružiti značajne podatke i za zaključivanje o intenzivnosti prepisivačkog i književnog rada kod Bugara i kod Srba. Ja sam uzeo samo dvije najveće zbirke na Balkanu — bivše Narodne biblioteke u Beogradu prema katalogu Stojanovića i Sofijske Narodne biblioteke prema opisu Coneva. Odvojivši mlađe rukopise XVIII—XX v. i rukopise ruske i vlaško-moldavske redakcije, dobivamo ove brojke. U Beogradskoj biblioteci na 542 srpska rukopisa dolazi 55 bugarskih; u Sofiji na 379 srpskih — 137 bugarskih (uz 30 miješanih redakcija). U oba slučaja u bugarske rukopise ubrojani su i makedonski: da se ovi izdvoje u posebnu grupu, kontrast bi bio mnogo jači, pogotovo za starije razdoblje.

Međutim, ono što osobito odlikuje srpsku književnost XIII—XIV v., to je znatan broj podataka o srpskim književnicima iz tog razdoblja, što dopušta da se na njihovim djelima proučava postupni razvoj književnosti i evolucija tadašnjeg književnog jezika i stila. Od sv. Save i Stefana Prvovjenčanog ta linija preko Domentijana ide na jednu stranu prema »slatkom pripovjedačkom« stilu »romansijera« Teodosija i realistički-živopisnom stilu Danilovih nastavljača; na drugoj strani prema Danilu koji prihvaća i razvija asketsko-panegi-

rički stil Karejske ćelije. Danilovo je doba — doba hilendarskog literarnog kružoka u kojem se svojim prevodilačkim radom ističe arhiepiskop Nikodim, čiji se istančani književni stil lijepo vidi iz dugačkog zapisa na prijevodu Jerusalimskog tipika. U isto doba ide i jedna književna vrsta koja se dosada nije dovoljno uzimala u obzir — arenge vladalačkih povelja. One baš u Milutinovim aktima daju primjer originalnog stvaralaštva, u kojem se dubina religioznog osjećanja spaja sa skladnošću kompozicije i profinjnim književnim jezikom. Tu se, po uzoru na beskonačne periode vizantijskih carskih arena, sve više pribjegava složenim dugim rečenicama, u kojima se katkada dosta osjeća »pletenije slovesa«.

U idućem razdoblju srpskog carstva, u trećoj četvrti XIV v., srpska književnost istupa s nizom anonimnih pisaca kao što su autori ljetopisa, pojedinih Pohvala i dr., i s više imena talentiranih književnika i odličnih stilista. Među njima nalazimo popa Jovana sa Sinaja — autora »Slovesa dušepoleznih«, »srpsku utjehu, svetnika blagodati«; Hilandarca Jakova — prevodioca Olimpiodorovih tumačenja na knjigu Jova; Davida — pisca sastava »o patrijarsima zemlje srpskije«; episkopa Marka — autora biografije patrijarha Jefrema, i druge koji su ostavili svoja imena u zapisima na rukopisima. Među majstore stila treba da ubrojimo i spomenutog starca Isaiju, koji se proslavio prijevodom Dionisija Areopagita i čuvenim zapisom o Maričkoj bitci 1371. g. Prema podacima kod Vostokova o rukopisu Rumjancevskog muzeja i prema pravopisu u berlinskom prijepisu, držalo se da je Isaija bio Bugarin. Međutim, kao što sam i ranije pokazao, njegov zapis ne sadrži nijednog bugarizma već vrvi od rusizama koji su potpuno razumljivi s obzirom na njegovo dvadesetgodišnje upravljanje Ruskim manastirom na Atosu. Što se pak samog prijevoda Areopagita tiče — najstariji se primjerak toga nalazi u Giljferdingovoj zbirci u Lenjingradu, donesen je iz Kolašina, a predstavlja čistu srpsku redakciju; kako prema vodenim znakovima ide baš oko 1370. godine, sva je vjerojatnost, da baš taj predstavlja ili autograf Isajinog rada ili njegov istodobni prijepis. Jezik njegova zapisa, potresnog po snazi opisa nevolja koje su zadesile srpsku zemlju poslije Maričke katastrofe, predstavlja primjer profinjenog hagiografskog stila sa svima osobinama koje se ističu u književnosti »drugog južnoslavenskog utjecaja« — isticanje svoje slabosti i neiskusnosti, citati iz Sv. pisma i trafaretni izrazi, stilske figure psaltirskog tipa — sinonimi, poređenja, kontrasti, metonimije itd., ljubav prema sastavljenim riječima i kopijama grčkih riječi, te sve one nijanse na glasovnoj strani riječi, u etimologiji i seman-

tici, koje karakteriziraju stil »pletenija slovesa«. Analognu finoću stila možemo vidjeti i u zapisu o Kosovskoj bitci (Stojanović, Zap. 4946) i drugim, a posebno u pohvali knezu Lazaru od Jeftimije, koja je po riječima P. Popovića »odista zaslužila da bude zlatom izvezena na pokrovu Lazarevu u Ravanici«. Bugarska stilistika izrađena u školi patrijarha Jeftimija, po svoj prilici u prevodilačkim radovima njegovih prethodnika, napose na području hagiografske i historijske književnosti, kao u Prijevodu Manasijine kronike iz 1340. g.¹⁵⁴, predstavljala je i po sadržaju i po karakteru potpuno istu pojavu, rezultat analognog razvoja književnog stila u susjednoj oblasti koja je živjela potpuno istim kulturnim interesima kao i Nemanjićka Srbija.

Konačno, i sama pravopisna reforma patrijarha Jeftimija nije se rodila samo u Bugarskoj nego je predstavljala rezultat dužeg razvoja i pravopisa i grafije. Za četvrt vijeka do Jeftimijeva povratka iz Grčke u Bugarsku i početka akcije na ispravljanju crkvenih knjiga, i u bugarskim i u srpskim rukopisima u sredini XIV v. jasno se ispoljavaju znakovi težnje za reformom grafije i pravopisa u pravcu približavanja grčkom pismu. Pojavljuju se akcenti i spiritusi, nova interpunkcija sa zarezmom, u grafiji — grčko alfa i dr.; u bugarskim rukopisima dosljednost kod upotrebe debelog i tankog jera u vezi s glasovnom funkcijom itd. Grafija srpskih i bugarskih rukopisa u toku čitavog XIV vijeka toliko je slična, da samo prisustvo nazala i debelog jera dopuštaju da stavimo tekst u bugarsku ili srpsku redakciju.

Ideološka baza tog procesa evolucije pravopisa i u Bugarskoj i u Srbiji bila je ista: potreba da se što više približi grčkom jeziku, jedinom čuvaru čistoće vjere, da bi se izbjegle greške koje mogu da posluže povodom herezi. »Pervii prevoditele — ili za ježe Ellinjskogo jazyka že i učenija ne v konec vedeti, ili i svojego jazyka debelosti služiti — jaže izdaša knigi ne složny v rečeh javišasja i razumeniju grečeskich pisanii ne soglasny, debelstvom že svjazany i negladii k tečeniju glagolnomu, i t'kmo ot eže imenovatisja blagočestivyh knigi vernoe imehu. Mnog že vred v nih kryjašesja istinnym dogmatom sprotivlenie; tem' že i mnogy eresi ot nih proizydoša« — tumači Grigorij Camblak pobude koje su rukovodile patrijarha Eftimija za ispravljanje knjiga. Ali ista je pobuda rukovodila i arhiepiskopa Danila, kada je u manastiru Dečanima naselio grčke monahe s odredbom da tačno ispunjavaju grčki tipik, a isto tako i

¹⁵⁴ Vidi: M. Weingart, Byzantinské kroniký v literaturě cirkevne slovanské. Bratislava, 1922, str. 191—215

njegova prethodnika Nikodima, koji je preduzeo zadatak izrade prevoda Jerusalimskog tipika. Potreba ispravljanja crkvenih knjiga svakako je na slavenskom Balkanu bila potpuno shvaćena već pri kraju XIII vijeka, u dobi preokreta kulturne orijentacije prema Vizantiji, a rezultatom njezinim javila se, pored drugog, i redakcija Sv. pisma, po svoj prilici izvedena na granici XIII i XIV vijeka.

Lingvistički talenat dao je patrijarhu Jeftimiju mogućnost za sistematsko oformljavanje tih pravopisnih načela, koja su već ušla u praksu južnoslavenske pismenosti, isto tako kao i novi književni stil. Lični literarni talenat omogućio mu je uspješnu primjenu tih teoretskih naziranja u književnom i, posebno, u hagiografskom radu. Sugestivnost jake ličnosti uz autoritet glave bugarske crkve pogodovali su sprovođenju njegovih reforma u crkvi i širenju u društvu. Popularnosti i uspjehu Jeftimijevih reforma u mnogome je potpomogla pregalačka odanost njegova sljedbenika Konstantina Kostenečkog, koga je politički slom Bugarske doveo na dvor despota Stefana Lazarevića, »Srbijem i okolnim zemljama cara, pače že i ritora«. Baš je ta katastrofa, koja je prisilila prosvjeđene i talentirane učenike patrijarha Jeftimija poslije 1393. godine da bježe od Turaka u Srpsku zemlju, bila neposredan povod za stvaranje nove škole srpskog pravopisa na osnovu sistema patr. Jeftimija, sa bugarizmima koji karakterišu književne radove prvog razdoblja te »resavske škole«.

VIII

Rusko-južnoslavenske veze u XIII i XIV vijeku

Ruski utjecaj, koji je u južnoslavenske književnosti ušao početkom XIII v. u doba obnavljanja slavenske književnosti kod Srba i Bugara, u vezi s uspostavljanjem državne i crkvene samostalnosti, kao što je rečeno, poslužio je kao moćan poticaj za buđenje domaćih literarnih snaga i kao jedan od niza kulturno-historijskih faktora koji su djelovali pri stvaranju novog južnoslavenskog književnog stila. Historijske okolnosti, napose tatarska invazija 1240. g. i nakon toga nastali dvjestagodišnji mongolski jaram u Istočnoj Evropi, prekinuli su življe političke i kulturne veze između Rusije i balkanskih Slavena. Uskoro nakon toga obnovljeno Vizantijsko carstvo opet je privuklo kulturnu orijentaciju Srba i Bugara prema Carigradu i Atosu. Vidljivim znakom ovih promjena u orijentaciji mogu poslu-

žiti arhivi u Zografu i Hilandaru. Iz doba Latinskog carstva oba manastira nemaju nijedne grčke isprave (osim Savinog ugovora s Protatom o kupovanju vinograda iz 1228. g.), ali od 1265. g. Zograf i Hilandar obiluju grčkim aktima kako privatnopravnog sadržaja o kupovanju imanja, tako i carskim hrisovuljama o poklonima posjeda i podjeljivanju imuniteta. Malo poslije, oko 1300. g., vizantijski utjecaj u Srbiji postaje vanredno jak: vidi se u državnopravnim shvaćanjima, uređenju dvora s novim činovima i titulama, u sistemu lokalnih vlasti, u sudstvu, u poreskom sistemu s uvođenjem vizantijskih danaka, u uređenju kancelarije itd.¹⁵⁵

Međutim, uza sve te historijske okolnosti veze s Istočnom Evropom nisu potpuno prestale. N. M. Tihomirov je u više puta citiranom radu o historijskim vezama ruskog naroda s južnim Slavenima lijepo prikazao uslove pod kojima su se te veze mogle i dalje održavati, a upozorio je i na pojedine historijske činjenice koje svjedoče o trajanju tih odnosa u XIII i XIV v. Tatarska je invazija izazvala jako pomjeranje ruskog stanovništva na Zapad prema Ugarskoj, otkuda Bela IV piše o toj činjenici papi, i prema Dunavu, gdje se u XIII vijeku pojavljuje nova politička vlaško-ruska formacija — Moldavskovlaška vojvodina pod vrhovnom vlašću Ugarske. Sin kijevskog i černigovskog kneza Mihaila Rostislav, oženjen kćerkom Bele IV Anom, postaje banom Mačve u neposrednom susjedstvu Srpske i Bugarske države. Udajom kćeri za bugarskog cara Mihaila Asena Rostislav dobiva mogućnost da utječe na politički život Bugarske. God. 1252. posreduje kod sklapanja mira između Bugara i Mihaila Paleologa. Poslije smrti Mihaila Asena miješa se u unutarnji nered, zauzima Trnovo i sam se proglašuje bugarskim carem, ali mora da ustupi to mjesto Konstantinu Tihu. Poslije Rostislava ugarski kralj postavlja u Vidinu drugog ruskog kneza, vjerojatno iste černigovske linije, Jakova Svjatoslava, koji pomoću Madžara 1263. g. ratuje protiv Mihaila Paleologa; poslije se diže protiv Konstantina Tiha i 1271. g. proglašuje se za cara; dovodi Tatare, ali 1272. g. pogine. Na njega se 1262. g. obratio kijevski mitropolit Kiril s molbom da mu pošalje novu (Svetosavsku) redakciju slavenske krmčije. Poslani bugarski prijepis, koji je »veliki gospodin Jakov Svjatoslav despot Bolgarom« dobio od bugarskog patrijarha, bio je 1284. g. prepisan u Kijevu za Rjazanskog episkopa; taj se rukopis čuva u Lenjingradskoj Publicnoj biblioteci. U popratnom pismu mitropolitu Kirilu Jakov Svjatoslav sam kaže o sebi da je »vseja

¹⁵⁵ Vidi V. Mošin, Vizantijski uticaj u Srbiji u XIV veku. (Jugosl. Istorijski časopis, III, 1937, str. 147—160).

Russkija zemlji blagoderžavnogo roda mojego ih že otrasli korenz az bih svjatih otec moih«.

Iz toga razdoblja sačuvan je vrlo zanimljivi podatak o srpsko-ruskim vezama. Žitije kralja Dragutina (koji je inače naslijedio mačvanske posjede svog rodaka Rostislava) u okviru pričanja o njegovim diplomatskim vezama s drugim zemljama kaže da »u rusku zemlju mnogo puta šiljaše poslanike svoje sa dragocjenim darovima ka božastvenim crkvama i manastirima, i milostinje ka ništima i malomoćnima. Jer je u toj ruskoj zemlji imao veoma ljubljenoga svoga prijatelja kneza Vasilija, i njemu po dostojanju dužnu čast odavaše, šiljući mu slatke reči sa velikolepnim carskim darovima«. ¹⁵⁶ To je knez Vasilije Jaroslavič Kostromskoj, koji je bio veliki knez od 1271. do januara 1277., a koji je inače poznat po vrlo dobrim odnosima s Tatarima, čijom je pomoću Vasilije ratovao protiv nepokornih knezova i Velikog Novgoroda. Nije isključeno da je i razlog Dragutinovih odnosa s Vasilijem bio u nekoj vezi s Tatarima, koji su baš u tim godinama pustošili susjedne oblasti, pa su zauzeli i Vidin. Ali bez obzira na razlog tih veza, važno je da su dvadeset do trideset godina poslije potpunog razorenja Kijeva i opustošenja čitave Rusije po Batiju mogle da se održavaju diplomatske i kulturne veze između Rusije i Balkanskih zemalja, posebno veze takvog značenja kao što je odašiljanje u Rusiju Svetosavske redakcije Nomokanona.

Ta činjenica, koja svjedoči da je i u doba tatarskog jarma u Rusiji živjelo saznanje kanonskog jedinstva s pravoslavnim slavenskim zemljama na Balkanu, baca izvjesnu svjetlost na jedan čudan događaj koji se desio 90 godina poslije toga. God. 1352. u decembru moskovski mitropolit Teognost, u očekivanju smrti, odredio je za svog nasljednika Aleksija, koga je tada postavio episkopom u Vladimiru, te su odmah nakon toga bili upućeni kneževi i mitropolitovi poslanici u Carigrad s molbom za suglasnost. 1. marta iduće godine Teognost je umro, a iz Carigrada je stigla suglasnost za posvećenje Aleksijevo i poziv da on radi toga dođe u Carigrad, što se tada i zbilo. Međutim prije toga, još za života Teognostova, *Trnovski je patrijarh* postavio za ruskog mitropolita nekog monaha Teodorita, koji je s trnovskom poveljom stigao u Kijev. Tu ga nisu primili i njegova dalja sudbina nije poznata. Međutim navedena je činjenica zanimljiva stoga što je baš u to doba izbilo raskol između Carigrada te bugarske i srpske crkve u vezi s osnivanjem srpske patrijaršije.

¹⁵⁶ Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, izd. Đ. Daničić, str. 39—04; prijevod L. Mirkovića, str. 33.

Bugarski patrijarh, koji je 1346. g. vršio glavnu ulogu kod postavljanja srpskog patrijarha, očevidno je htio da proširi svoju jurisdikciju i na Rusiju, koristeći se nastalim raskolom s Carigradom i predviđajući skoru smrt mitrop. Teognosta. Potpuno je očevidno da Trnovski patrijarh nije mogao takav akt učiniti bez ikakvog povoda i bez nade, da će njegov kandidat biti primljen u Rusiji. Iako ruski izvori ništa ne govore o tadašnjim vezama s Balkanom, gdje se u to doba odigravao takav zamašit fakt kao što je stvaranje Dušanova »carstva Srba i Grka«, treba misliti da Rusija nije mogla a da ne zna za te događaje. Posve je vjerojatno da je i sam car Dušan nakon proglašenja carstva i stvaranja srpske patrijaršije nastojao da o tome pored drugih država obavijesti i Moskovskog velikog kneza i rusku crkvu. Isto tako i kod crkvenog raskola s Vizantijom, koji je izbio nakon proglašenja srpske patrijaršije, nije moguće da Dušan ne bi tražio moralnu potporu kod ruske crkve. Vjerojatno se u okviru tih pregovora postavljalo pitanje solidarnosti ruske crkve sa srpskom i bugarskom, pa i eventualno istupanje ruske crkve iz vizantijske jurisdikcije: postavljanje spomenutog Teodorita po bugarskom patrijarhu desilo se baš te godine kada je izbio definitivni prekid crkvenih odnosa između Srbije i Carigrada.¹⁵⁷ Možemo nagadati da je to bilo učinjeno u vezi s nekim sugestijama iz Rusije, samo što te sugestije nisu išle iz Moskve i zato nisu bile mjerodavne za velikog kneza, čime se objašnjava neuspjeh Teodoritove akcije.

Vrlo je značajno da se baš od tog doba u ruskim izvorima javljaju podaci o dolasku u Rusiju sa Balkana raznih majstora i umjetnika, među kojima su sigurno bili i južni Slaveni. Oko 1338. g. Grk Isaija je sa svojom družinom oslikao novgorodsku crkvu Hristova ulaska u Jerusalim. God. 1344. grčki su zografi oslikali u Moskvi ArhangelSKU i Uspensku sabornu crkvu. U isto vrijeme, god. 1346, lijevao je crkvena zvana neki majstor »Rimljanin« Boris, čije ime sugerira misao o njegovu slavenskom, vjerojatno južnoslavenskom podrijetlu. U posljednjoj četvrti XIV i u početku XV v. kitio je svojim divnim slikama novgorodske i moskovske hramove Teofan Grk. Ti su balkanski umjetnici donijeli u Rusiju novi slikarski stil »Paleologove Renesanse«. On se u ruskom slikarstvu javlja već u početku XIV vijeka: u freskama novgorodskog Snetnogorskog manastira iz 1313. g., zatim u Mihailo-Skovorodskom manastiru iz sredine XIV vijeka. U pojedinim se spomenicima opaža vanredno velika

¹⁵⁷ V. Mošin, Sv. patrijarh Kalist i srpska crkva. (Spomenica »Šesta stogodišnjica Srpske patrijaršije« — Glasnik srp. prav. crkve, 1946, IX, str. 192—206).

sličnost sa srpskim slikarstvom XIV vijeka, posebno u freskama novgorodske crkve sv. Spasa u Kovalevu iz 1380. i u Ravanici iz 1381. g., tako da bi se moglo pomišljati na rad istih majstora.¹⁵⁸ Srbin je bio onaj majstor časovničar koji je 1404. g. zadivio Moskvu izradom umjetničkog sata — »časomjerja« s čovječjom figurom koja je »samozvon'no i preuhištren'no« udarala svaki sat mlatom o zvono: »master že i hudožnik semu bejaše nekotorij černeck iže ot Svjatija Gori prišedij, rodom Serbin, imenem Lazar«. Novi umjetnički stil koji u jednu ruku velikom ekspresivnošću, emocionalnošću i dramatismom umije da prikazuje jaka duševna uzbuđenja, ekstatički poriv i žive pokrete i da tvori komplicirane kompozicije sa mnogo figura, a u drugu ruku pun je misticizma i srednjovjekovne apstrakcije, — kao što je pokazao Lihačev, — prožet je istim duhom »apstraktnog psihologizma« kao i književnost u doba drugog južnoslavenskog utjecaja. Izraz istog duha nalazi Lihačev i u karakteru sastava prijevodne literature toga doba, a i u misticizmu heretičkih pokreta, napose u herezi »strigolnika«, koja se pojavila u to doba u Novgorodu u vezi s balkanskim bogumilstvom.

Tim povodom Lihačev primjećuje da se navedena veza između ruskog slikarstva i ruske književnosti u XIV v. može konstatirati tek u najopćenitijem smislu: ondje gdje se književnost i slikarstvo međusobno dodiruju u oblasti umjetničkog gledanja svijeta i ideologije. Inače, novi se duh u ruskom slikarstvu osjeća već u početku XIV v., dok se u književnosti znakovi novog južnoslavenskog stila javljaju tek pri kraju XIV v. (str. 43). Ja mislim da bi se značaj navedene rezerve trebao u dovoljnoj mjeri oslabiti. Specifično južnoslavenske karakteristike novog književnog stila zajedno s novom grafijom i novim pravopisom zaista se u ruskoj pismenosti očituju u posljednjoj četvrti XIV v.; ali duh te književnosti morao je da prodre u Rusiju ranije, vjerojatno u isto doba kada se on pokazuje u umjetnosti, a i u religioznom životu, napose u pojavi novog tipa pustinjačkog monaštva. Ovo je u ličnosti prepod. Sergija (1314—1392) dalo povod najmarkantnijem i najsajnijem očitovanju novog hagiografsko-panegiričkog stila u peru Sergijeva učenika, Epifanija Premudrog (um. oko 1419.). Suvremenik patrijarha Jeftimija i mitropolita Kiprijana, on nije mogao na njihovim djelima izobraziti svoj umjetnički ukus i formirati svoj književni stil. Pa i sam Lihačev

¹⁵⁸ Lihačev, str. 8—11 i 40—45, gdje posebno citira radove D. V. Ajnalova, Vizantiskaja živopis' XIV. stoletija, Petrograd 1917. i V. N. Lazareva, O svjazjah novgorodskoj živopisi s serbskoj. (Ežegodnik Instituta istorii iskusstv AN SSSR, I, 1947).

konstatira da se Epifanijev stil ne može izvesti iz stila bugarske hagiografije XIV v., napose ne iz žitija prepod. Romila, nego da ima više sličnosti s panegiričkim stilom Grigorija Camblaka. Treba i jedan i drugi pažljivije uporediti sa stilom srpske hagiografije u XIII—XIV v. i s panegirično-asketskim pravcem Domentijana i Danila.

Spomenuta činjenica postojanja saznanja o kanonskom jedinstvu ruske crkve s pravoslavnim slavenskim crkvama na Balkanu u doba tatarskog jarma upućuje na pretpostavku da u tom razdoblju nije samo ruski mjesecoslov s odgovarajućom hagiografijom utjecao na sadržaj južnoslavenskog crkvenog kalendara, nego da se morao vršiti i obrnuti prijelaz južnoslavenskih svetačkih kultova u Istočnu Evropu. Mi doduše nemamo žitija južnoslavenskih svetaca sv. Jovana Rilskog, sv. Joakima Osogovskog i prepod. Petke u ruskim rukopisima prije XV v., te samo možemo nagađati da su ti specifički bugarski kultovi preneseni u Rusiju u doba drugog južnoslavenskog utjecaja, možda baš u vrijeme mitropolita Kiprijana pri kraju XIV vijeka. Treba ipak imati u vidu da »pamet« sv. Jovana Rilskog dolazi već u galickom evanđelju 1143. god. Isto tako tradicija o kultu sv. Save, koja istovremeno s pojavom njegovog žitija dolazi do izražaja u spomenicima srpske diplomatike i u zapisima, morala vrlo rano prijeći u Rusiju. Ruski Svetogorski manastir, po svojoj posebnoj povezanosti s uspomenom na sv. Savu, morao je prihvatiti njegov kult odmah kada se on fiksirao i u Hilandaru. Iz »Rusika« morao je taj kult doći i u Rusiju, gdje se odrazio u minejima i u velikom broju rukopisa Savinih žitija. Savina su žitija donosila sa sobom tadašnju svetogorsku koncepciju o pustinjačkom monaštvu za kojom je težio i prepod. Sergije — «božestvenija sladosti bezmlvija». Ona su donosila i srpski hagiografsko-panegirički stil, koji je po našem mišljenju, utjecao na izradu književnog stila drugog-južnoslavenskog utjecaja.

Pored Svete Gore, gdje su se u okviru stalnih religioznih i poslovnih odnosa između Rusika, Hilandara i Zografa morali u XIII i XIV vijeku vršiti uzajamni rusko-južnoslavenski književni utjecaji, znatnu je ulogu mogao imati u XIV v. i Carigrad. Tamo je u početku XIV v. kralj Milutin osnovao srpsku bolnicu koja je imala šire djelovanje — vjerojatno s djelokrugom diplomatskog predstavništva, kada su tamo boravili srpski poslanici koji su u to doba vrlo često odlazili u Carigrad.¹⁵⁹ U tom se manastiru nalazila i biblioteka, kojoj

¹⁵⁹ Vidi: V. Mošin i M. Purković, Hilendarski igumani srednjega veka. Skoplje 1940; V. Mošin, Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka. (Istorijsko-pravni zbornik, I, Sarajevo 1949, str. 117—132).

je među drugim knjigama pripadao čuveni bečki iluminirani grčki kodeks Botanike Dioskorida, isto tako kao i grčki Triod s važnim historijskim zapisima, prenesen poslije 1453. g. u Ohrid.¹⁶⁰ Ta se srpska bolnica nalazila kod manastira Prodrroma, u istom mjestu gdje je otprije boravila ruska carigradska kolonija koja je imala i posebnu »Rusku ulicu«. Tu su odsjedali ruski kneževski i crkveni poslanici, koji su često upućivani u Vizantiju, i hodočasnici kao novgorodski arhiepiskop Antonije koji je ostavio opis Carigrada iz godina Latinskog osvajanja, i ruski mitropolit kada su tražili da budu postavljeni od patrijarha. God. 1389. putovao je u Carigrad ruski mitropolit Pimin s pratiocima od kojih je jedan ostavio vrlo zanimljive bilješke o tom putovanju. Kad su došli u Carigrad, kaže on »poidohom v monastir sv. Ivana, ježe glagoletsja grečeskim jazikom Prodrrom, ruskim že Predteča, i tu poklonihomsja, i upokoiša nas dobrê tamo živuštaja Rus'« (Nikonovski ljetopis, IV, 158). Među ostalim, prilikom putovanja vjetar je otjerao njihov brod na maloazijsku obalu; tu su čuli i zabilježili nove vijesti o Kosovskoj bitci, o junaštvu Miloša Obilića, Muratovoj smrti i smrti kneza Lazara. Iz tog ruskog centra u Carigradu potječe nekoliko sačuvanih rukopisa sa zapisima pisara, među kojima se posebno ističe Rus Jefrem, koji je kasnije prešao na Atos. Neposredno susjedstvo Rusa i Srba kod carigradskog Prodrroma u XIV vijeku moglo je da se odrazi i na rusko-srpskim književnim vezama.

Vrlo je vjerojatno da se baš u tom carigradskom rusko-srpskom centru izvršio izvod »Skazanija o postroenii hrama Sofije carigradske« iz ruske redakcije helenskog (jelinskog) ljetopisca. Prvobitna grčka redakcija ovog spisa, vjerojatno iz IX v., bila je nekoliko puta prerađivana te je na osnovi prerade iz doba Aleksija Komnena bio u prvoj polovici XIII vijeka izrađen ruski spis koji je popunio Skazanije o gradnji i o obnavljanju sv. Sofije sa podacima o njezinoj pljački od strane križara 1204. g. Ti su podaci preuzeti iz »Povësti o vzjatii Carigrada Latinjanami« koja je unijeta u Novgorodski ljetopis. Kao što je pokazao Speranski, južnoslavenski spis u cjelini je izvađen iz ruskog Jelinskog ljetopisca. Ime cara Andronika u bilješci s hronološkim podacima (netočnim) o trajanju Latinskog carstva sugerira pretpostavku o tome da je navedeni izvod Skazanija iz Jelinskog ljetopisca izvršen u vrijeme tog cara, koji je, kao tast kralja Milutina, bio vrlo popularan kod Srba te se citira u mnogim zapisima i drugim spomenicima iz prve četvrti XIV v. Ukazujući

¹⁶⁰ V. Mošin, *Les manuscrits du Musée National d' Ohrid* (Naroden Muzej vo Ohrid. Zbornik na trudove, 1961, str. 211).

na pojedine podatke koji navode na pretpostavku o vjerojatnom bugarskom predlošku sačuvanog srpskog teksta, Speranski je ukazivao na mogućnost da je ovaj spis došao u Srbiju preko Bugarske. Imajući u vidu vrlo veliku vjerojatnost pojave »bugarizama« tek u resavskom prijepisu spisa, a i nezavisno od toga više puta spomenutu činjenicu prisne kulturne povezanosti Srba i Bugara u XIII i XIV v., možemo s punim pravom braniti vjerojatnost srpskog podrijetla spisa, i to možda baš u okviru carigradskih srpsko-ruskih veza.¹⁶¹

Ova posljednja činjenica sa područja rusko-južnoslavenskih književnih odnosa, koja se po svojoj prilici odnosi na XIV stoljeće, i to najvjerojatnije na njegovu prvu četvrt, svjedoči da su se kulturni odnosi Rusije s balkanskim Slavenima održavali i u najteže doba tatarskog jarma. U tom razdoblju išla je i knjiga sa Balkana u Rusiju. U dugačkom popisu novijih prijevoda grčkih djela koja su prešla u Rusiju preko Južnih Slavena i javljaju se u ruskim prijepisima XIV i XV vijeka, Sobolevski u svom radu o drugom južnoslavenskom utjecaju ¹⁶² navodi znatan broj takvih koji su sačuvani u ruskim rukopisima XIV vijeka, i za koje se može pretpostaviti da su prešli u Rusiju prije Kiprijana. Karakteristično je, da najznačajnije mjesto zauzimanju među tim spisima djela asketske i bogoslovsko-mistične književnosti. To su: sv. Vasilija Velikog o posničestvu, djela Dionisija Areopagita s tumačenjima Maksima Ispovjednika, Zlatoustov Margarit i njegovo Poslanije episkopu Kirijaku, Epiktita Filozofa Glavizny s tumačenjima Maksima Ispovjednika, Maksima Ispovjednika Glave o ljubavi i dr., Diadoha Fotijskog Slova o duhovnom savršenstvu, patrijarha Germana »Stisi dobregi k vine sleznej«, djela Simeona Novog Bogoslova, Slova Ave Doroteja, Slova Isaka Sirina, Dioptra inoka Filipa, Petra Damaskina »Vospominanie o

¹⁶¹ M. N. Speranskij, Jugoslavjanske i russkie teksty »Skazanija o postroenii hrama Sofii caregradskoj« (Sbornik v čest na V. N. Zlatarski, Sofija 1925, 413—422); *istog*, Russkie pamjatniki pis'mennosti v jugoslavjanskijh literaturah XIV—XV vv. (Iz istorii rusko-slavjanskijh svjazej, Moskva 1960, str. 64—67). U ovom značajnom radu raspravljeno je pitanje i niza drugih spomenika koji su prešli iz Rusije na Balkan u ovom razdoblju: Tumačenja Nikite Iraklijskog na djela Grigorija Bogoslova, apokrifnog žitija Mojsija, Istorijske Paleje, grupe eshatoloških legenda, žitija Andreja Jurodivog i nekih čudesa sv. Nikole (str. 55—103).

¹⁶² A. I. Sobolevskij, Južnoslavjanskoe vlijanie na russkuju pis'mennost v XIV—XV vekah (Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV—XVII vekov: Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti, t. 74, Spb. 1903, br. 1, str. 1—37). Isp. *Boni Sp. Angelov*, Iz istorijata na ruskoto kulturno vlijanie v Bolgarija, XV—XVIII v. (Izvestija na Institut za b'lgarska istorija, VI, 1956, str. 291—327); *istog*, Iz starata b'lgarska, ruska i sr'bska literatura. Sofija 1958, gdje su navedeni novi podaci sa područja rusko-južnoslavenskih književnih veza. Vidi također radove I. Snegarova, Duhovno-kulturni vr'zki između B'lgarija i Rusija prez srednite vekove (X—XV s.). Sofija 1950, i dr.

svojoj duši«, »Glavi dobrodetelnija« Teodora Edeskog, Talasijeve »Glave k Pavlu prezviteru«, Isihijeva »Slovesa dušepolezna k Teodulu«, Zosimine »Besjede dušepolezne o jarosti«, Kasijana Rimljanina o osam pomisli, razna djela Nila Filozofa, Ilariona »o otvrženii mira« i dr., slova Teodora Studita, patrijarha Filoteja »Predanije k svojemu učeniku«, »Glavi trezvitelnije« Filoteja Sinaita, »Glave« Nikite Stifata, Pselovo Tumačenje na »Ljestvicu«, Taktikon Nikona Crnogorca, Silvestra i Antonija pitanja i odgovori (»Voprosy Kesarija«), Slova Grigorija Sinaita, Kalista Ksantopula »Ispovjedanije k Tvorcu«; Šestodnev Severijana Gevalskog, Teofilakta Ohridskog Tumačenja evanđelja i Učiteljnoje evanđelje patrijarha Kalista; Nikodimovo evanđelje. Značajna su hagiografska djela, koja prvenstveno obrađuju žitija pustinjaka-asketa — žitije sv. Eutimija Velikog, Grigorija Omiritskog, sv. Grigorija Sinaita (Kalistovo), povijest ob ubijenih otacah (Amonija mniha), žitije sv. Teodora Edeskog. Ističu se spisi koji se neposredno odnose na Svetu Goru — Nikole patrijarha Poslanica protu Svete Gore. Čudo arhistratiga Mihaila na Svetoj Gori, Vospominanije od časti Svjatija Gori; polemička literatura u vezi s aktuelnim problemima koji su naročito zanimali Svetu Goru — patrijarha Germana spisi protiv Latinjana, Nikite Stifata o »opresnocima«, spisi Grigorija Palame i Nila Kavasila protiv Latinjana, Davidov spis protiv Varlaama i Akindina, Nikifora Kalista »Povest o večerjah Hristovih«; Grigorija Palame besjede s Jevrejima i Turcima. U vezi s tadašnjim filološkim studijama značajni su prijevodi Damaskinove Gramatike i Damaskinove Dialektike. U poređenju s ovom književnošću vrlo su malobrojni spisi historijskog sadržaja, kao što je kratka Vizantijska Hronika i svjetovna literatura kao Stefanit i Ihnilat. Treba naglasiti da za pojedine od tih spisa postoje zapisi prevodilaca Srba; niz drugih ima svoje paralele u najstarijim srpskim rukopisima, koji ne nose tragove bugarskog utjecaja. Među takvim ističe se »Stišni Prolog«, poznat u srpskim rukopisima iz sredine XIV vijeka, koji očevidno predstavlja plod srpskog prevodilačkog rada.

Tadašnji književni odnosi moraju se promatrati baš na platformi uzajamnih utjecaja, olakšanih istim religiozno-filozofskim naziranjima i istim umjetničkim shvaćanjima na čitavom području pravoslavnog Slavenstva. Time se potpuno potvrđuje misao Lihačeva da su se ti »utjecaji i uzajamni utjecaji ostvarivali na širokom frontu u najrazličitijim oblastima kulture, i da su to pojave jednog intelektualnog pokreta, dovoljno jakog da bi obuhvatio razne zemlje, i dovoljno dubokog da bi se mogao istovremeno ispoljiti u književnosti

i pismenosti u cjelini, u slikarstvu i u religiji«. (str. 16). Samo je to kulturno jedinstvo moglo da predstavlja ono plodno tlo na kojem se mogao u relativno vrlo kratkom razdoblju moćno razviti tako značajan kulturni fenomen kao što je »drugi južnoslavenski utjecaj« u ruskoj književnosti. Mi mislimo, da se taj novi književni stil rodio na slavenskom Atosu u toku XIII vijeka na području mističko-asketske hagiografije; XIV vijek unio je u sadržaj te književnosti poneke nove elemente iz kruga religioznih i filozofskih ideja koje su se s naročitom intenzivnošću iskristalizirale u borbama oko isihastskog problema; u drugoj polovini XIV v. novi spoljašni oblik dali su tim tekstovima novi arhaizirani pravopis i nova grafika »poluustava«. U tom obliku došao je u Rusiju u posljednjoj četvrti XIV v. talas južnoslavenskih tekstova koji su poslužili uzorom za rusku pismenost XV stoljeća.

A. I. Sobolevski u svojem radu o južnoslavenskom utjecaju na rusku pismenost u XIV—XV v. (1894) pokazao je, da se taj utjecaj, koji je u rusku pismenost unio velik broj djela južnoslavenske (uglavnom prijevodne) književnosti i zajedno s njima novi književni stil »pletenija slovesa«, ispoljio u posljednjoj četvrti XIV v. kao »revolucionarna« pojava, koja je bez prijelaznih momenata najednom izbila u čitavom nizu pojava: u obliku pisma, gdje je »mlađi« južnoslavenski poluustav zamijenio »stariji« ruski poluustav koji se u XIV vijeku organski razvio iz ruskog ustavnog pisma; u iluminaciji rukopisa, gdje je ruski tip teratološkog ornamenta ustupio mjesto balkanskom geometrijsko-biljnom stilu; u pravopisu, gdje se očituje tadašnja bugarska i srpska tendencija prema odvajanju književnog jezika od narodnog, arhaizacija pravopisa i približavanje jezika i ortografije »materinjem« grčkom jeziku. »Revolucionarnost« te pojave opravdano postavlja problem razloga nastalih promjena, tj. pitanje o preduvjetima u okviru ruske pismenosti koji su omogućili kalemljenje navedenih južnoslavenskih osobitosti na ruskom terenu, te pitanje posebnih historijskih okolnosti koje su u danom historijskom momentu dovele u Rusiju moćan talas južnoslavenskog utjecaja. Odgovor na prvo pitanje dalo je prethodno razlaganje o činjenici uzajamnih književnih veza između Rusije i slavenskog Balkana u toku čitavog XIII i XIV vijeka i o činjenici jedinstvenog intelektualnog pokreta balkansko-istočnoevropske Pred-Renesanse koja se u XIV vijeku ispoljila na čitavom nizu kulturnih područja. Odgovor na drugo pitanje, čini se, nije još dovoljno preciziran.

Obično se pojava drugog južnoslavenskog utjecaja u ruskoj pismenosti veže sa činjenicom južnoslavenske emigracije u Istočnu

Evropu u doba turskog osvajanja Balkana. U izvjesnoj mjeri ova je teza opravdana, ukoliko je brzo osvojenje srpskih i bugarskih zemalja poslije Kosova zaista izazvalo jači pokret preseljavanja južnih Slavena u Rusiju. U to doba došli su u Rusiju najmarkantniji predstavnici tog književnog pokreta Grigorije Camblak — koji 1409. g. dolazi u Moskvu, i Pahomije Logotet — koji 1438. g. dolazi u Novgorod. Međutim početak ovog kulturnog pokreta nije bio izazvan turskom invazijom. Drug patrijarha Jeftimija, Kiprijan, koji je kao ruski mitropolit bio prvi pokretač novog stila i pravopisa u ruskoj književnosti, bio je prvi put poslan u Kijev još 1373., a mitropolitom Kijevskim postao 1375. godine, kada (i pored Maričke pogibije) nitko na Balkanu još nije mogao slutiti skorou propast Srbije i Bugarske. Genijalni Teofan Grk, čije je »pred-renesansno« slikarstvo odigralo presudnu ulogu kod stvaranja ruskog ikonopisnog stila, radio je u Novgorodu već u 70. godinama XIV stoljeća. Te godine — a to je treća četvrt XIV v. — bile su razdoblje najveće političke moći i slave Srbije i Bugarske. Dušanovo carstvo Srba i Grka, u čijem je okviru bio tada i najveći kulturni centar pravoslavnog Balkana, Sveta Gora, težilo je za osvojenjem Carigrada i preuzimanjem političke i kulturne misije Vizantijske imperije. Bugarska pod vlašću Dušanova šurjaka Jovana Aleksandra (1331—1371), »cara svih Bugara i Grka«, pogotovu poslije Dušanove smrti, gojila je iste pretenzije te mašta o Trnovu kao o »Trećem Rimu«. Za Rusiju, koja se u to doba još nalazila u procesu državnog ujedinjavanja sa dva centra koncentracije u Litvi i u Moskvi, i tek se spremala na borbu za oslobođenje od Tatara, predstave o slavenskim carstvima na Balkanu, uz Vizantiju, morale su biti ovijene aureolom političke moći, profinjene civilizacije i visoke kulture. Na drugoj strani, same su balkanske carevine oslabljene razvijenim feudalizmom, u saznanju svojih dosta ograničenih vojnih snaga i ekonomskih mogućnosti kako jedna prema drugoj, tako i prema vanjskim neprijateljima, napose prema stihijskom nadiranju Osmanlija, morale voditi računa o realnim mogućnostima koje su stajale pred Istočnim Slavenstvom i o njihovoj materijalnoj bazi, napose o ekonomskim izvorima i osnovama Moskve, koji su uostalom činili vrlo važnu rubriku u budžetu Carigradskog patrijarha. Južnoslavenski utjecaj u Rusiji javio se kao rezultat kulturne ekspanzije balkanskih carevina gordih svojim političkim usponom i kulturnim autoritetom. Ekspanzija je naišla na lijep prijem u Rusiji, koja je u doba rasta svojih vojnih i materijalnih snaga i sama težila za kulturnim uzdizanjem, ugledajući se na Carigrad, Bugarsku i Srbiju sa Atonskom Gorom.

Nesumnjivo, značajnu je ulogu u tom pitanju odigrao lični faktor — djelatnost mitropolite Kiprijana. Spomenuli smo karakterističnu činjenicu iz 1352. g., kada je u doba raskola s Carigradom bugarski patrijarh postavio za Rusiju mitropolita Teodorita. Moskva, koja je imala svojega kandidata, predstavnika stare boljarske aristokracije, vrlo mudrog i prosvijećnog čovjeka, Aleksija, nije primila bugarskog »stavljenika«, te je na položaj mitropolita došao Aleksije (iako ne bez zapreka, pošto je u Carigradu uspio novcem dobiti isto postavljenje i neki Roman, koji se na povratku u Rusiju morao skloniti u Novgorod). Mitropolit Aleksije, koji je prvih godina vlade mladog kneza Dimitrija stajao na čelu regencije, a poslije je zadužio Moskvu mnogobrojnim diplomatskim uslugama u odnosima s udjelnim knezovima, Litvom, Tatarima i Carigradom, kuda je lično putovao dva puta (1353—1354 i 1356), bio je kulturno potpuno orijentiran prema Vizantiji. Sam je mnogo prevodio sa grčkoga i na svojim se poslanicama katkad potpisivao grčki. U decembru 1375. god. u očekivanju njegove smrti patrijarh Filotej postavio je za ruskog mitropolita svetogorskog monaha Kiprijana, kojega kasniji spomenici nazivaju Srbinom, ali kojega, s obzirom na njegov jezik i njegove veze s patrijarhom Jeftimijem, smatraju Bugarinom. Svakako, u to vrijeme taj Kiprijan nije bio u redovima Hilendarskog bratstva — njegova imena ne nalazimo u spiskovima bratskih sabora iz 1347/48. i 1359/60. g., a Kiprijan iz spiskova 1316. i 1318. g. nije mogao da doživi do 1406. g.¹⁶³ Ali ma tko on bio, njegovo je postavljenje za ruskog mitropolita izvršeno krajem 1375. god., tj. iste godine kada je provedeno izmirenje srpske i grčke crkve,¹⁶⁴ te bi moglo da od strane patrijarha Filoteja predstavlja znak pažnje prema Srbiji. Možda je pri tome djelovao i politički razlog — pojačanje diplomatske akcije u Rusiji uoči sve veće opasnosti od Turaka poslije Maričke bitke 1371. g.

Moskva ga tada nije primila. Nije ga primio ni Novgorod, te se Kiprijan sklonio u Kijev koji je od 60. godina XIV v. bio pod vlašću Olgerda Litavskoga. Međutim, kada je poslije smrti mitropolita Aleksija 1378. g. knežev kandidat Mitjaj umro na putu u Carigrad, a Mitjajeva je pratnja bez kneževa odobrenja uspjela da mitom isposluje u Patrijaršiji postavljanje nekog Pimina, knez je Pimina nakon njegova povratka iz Grčke 1381. g. dao zatvoriti i pozvao iz

¹⁶³ Vidi: V. Mošin, Akti bratskog sabora iz Hilandara (Godišnjak Skopskog Filozofskog fakulteta, IV, 1940, str. 173—200) i istog, Akti bratskog sabora o adrfatima iz XIV—XV veka (Bogoslovlje, XIV, Beograd 1939, str. 215—238).

¹⁶⁴ Vidi: V. Mošin, Sv. patrijarh Kalist i srpska crkva, str. 192—205.

Kijeva Kiprijana. Ponovo otjeran u Kijev 1382. g., Kiprijan se definitivno vratio u Moskvu 1392. g., gdje je umro 1406. g. Za vrijeme boravka u Rusiji Kiprijan je podržavao stalne veze s carigradskim patrijarhom i s bugarskim patrijarhom Jeftimijem. S ovim je bio u prepisci još za svojega života u Svetoj Gori i poslije ga je lično posjetio prilikom puta u Carigrad 1379. g. U Rusiji »mnogija svjatija knjigi so grečeskago jazika na ruski jazik preloži i dovoljna spisanija k poljeze nam ostavi«, kako svjedoči »Stepennaja knjiga«. Pored njegovih poslanica o raznim crkvenim pitanjima (napose protiv manastirskih imanja) i njegova oproštajnog pisma napisanoga 4 dana pred smrt, Kiprijanovu peru pripada žitije sv. Petra mitropolita moskovskog, u kojem se s punom jasnošću ispoljio apstraktno-panegirički stil južnoslavenske hagiografije sa svim osobitostima te književne škole. Novi stil uz novi pravopis i južnoslavensku grafiku širili su mnogobrojni srpski rukopisi doneseni tada u Rusiju, koji su po njemu dobili naziv »Kiprijanovski«.

Mislim da bi se s Kiprijanovim književnim radom u Rusiji mogla u izvjesnoj mjeri staviti u vezu pravopisna reforma njegova druga, patrijarha Jeftimija. Niti taj pravopis, niti apstraktno-panegirički stil nije mogao Jeftimije izraditi u školi Teodosija Trnovskog, čiji jezik i stil pripadaju prethodnom dobu te se samom Jeftimiju čine kao grubi i neumjetni. Hagiografski je Jeftimijev stil izrađen u doba njegova boravka u Grčkoj oko 1363—1373. g., među »bogomudrim muževima« — isihastima u Carigradu i na Atosu. Što se tiče pravopisne reforme, ona je sigurno morala biti smišljena i sistematizirana u vezi sa širokim radom na ispravljanju crkvenih knjiga, koji se provodio u doba Jeftimijeve uprave bugarskom crkvom, tj. poslije 1375. godine. Dok se o Jeftimijevu književnom stilu može suditi po njegovim djelima, — o njegovoj pravopisnoj reformi znamo samo po saopćenju Konstantina Kostenečkog, da je patrijarh Jeftimije dao »neka izjavljenija« što se tiče ispravljanja prethodnog pravopisnog nereda, i da je »naučivši i položivši osnov učeniju, zlobu iskorjenio«. Potpuno je vjerovatno da je osnovna ideja Jeftimijeve reforme — arhaizacija pravopisa i jezika u smislu povratka prvobitnom »općeslavenskom« sistemu Ćirilo-Methodske ortografije — pripadala samom Jeftimiju. Ona je nalazila potpuno opravdanje u tadašnjoj bugarsko-srpsko-ruskoj književnoj uzajamnosti koja se ostvarivala u slavenskoj pismenosti na Svetoj Gori. Međutim, u okviru te reforme ističe se posebna pažnja prema ruskom jeziku, koju Konstantin Kostenečki iznosi kao prema »tončajšemu i prekrasnejšemu«: njega

su »dobri i divni muži« — prevodioci starih knjiga izabrali kao osnov književnom jeziku na koji su nadodani elementi drugih slavenskih jezika — bugarskog, srpskog, bosanskog, slovenskog, hrvatskog i češkog. Nije isključeno da se razlog te posebne pažnje, koja je u okviru Jeftimijeve reforme bila posvećena ruskom jeziku, nalazio u pitanju pogodnosti nove ortografije i za tadašnju rusku pismenost. To pitanje mogao je najprirodnije patrijarhu Jeftimiju sugerirati njegov svetogorski drug Kiprijan, koji je godinu dana nakon Jeftimijeva postavljenja za bugarskog patrijarha postao ruski mitropolit, i koji je svoju misiju u Rusiji opravdano shvatio u prvom redu kao prosvjetiteljsku.

Upravo iduće godine nakon Kiprijanova dolaska u Moskvu, 1382. tatarski se kan Tohtamiš divljački osvetio Rusiji za Dimitrijevu pobjedu na Kulikovu polju 1380. g. Prijevarom prodrijevši u moskovski Kremlj, Tataři su poklali ili otjerali u ropstvo čitavo stanovništvo i spalili i razorili sve što su mogli. Napose su spalili i crkve koje su do stropa bile napunjene knjigama, koje su onamo ispred Tatara sklonili iz čitavog grada, okoline i susjednih mjesta. Zato su u Moskvi najveća rijetkost rukopisi pisani prije kraja XIV vijeka. Slična su divljaštva činili Tataři svuda gdje su prolazili, a mnogo su pridonosili uništavanju kulturnih spomenika i stalni međusobni ratovi udjelnih knezova, kako to drastički podvlači pskovski ljetopisac: »jakože i vsegda bivajet knjazem meždu njimi brani mnogi i krvoprolitija o sujetnjem carstviju sveta sego«. Nisu bolje prilike bile ni u Južnoj Rusiji, koja je isto tako trpjela i od Tatara i kneževskih »usobica«. Ali je razorenje Moskve bilo za historiju ruske knjige najsudbonosnije: po svojim posljedicama podstiče misao na analogiju s uništenjem staroslavenske pismenosti u doba vizantijske helenizacije i antibogumilske inkvizicije i s pojavom ruskog utjecaja na Balkanu u vezi s uspostavljanjem književnosti na bazi ruskih rukopisa. Odmah nakon odlaska Tatara pristupilo se obnavljanju Moskve i podizanju novih sabornih hramova, pri čemu su sudjelovali najbolji ruski i balkanski umjetnici, kao Andrej Rublev i Teofan Grk. Baš tada se pojavljuju i mnogobrojni južnoslavenski »Kiprijanovski« rukopisi, koji su se, sigurno na Kiprijanovu intervenciju, prepisivali za Rusiju sa starih predložaka u Bugarskoj, Srbiji i na Atosu. Vrlo je vjerojatno da je u vezi s tom širokom akcijom, za koju je Kiprijan morao zainteresirati južnoslavenske crkve, morala sazreti misao o prilagođavanju novog opće-slavenskog pravopisa posebnim potrebama u vezi s uspostavljanjem ruske

pismenosti. U svakom slučaju, riječi Konstantina Kostenečkog o ruskom jeziku nisu bazirane na nekoj legendarnoj tradiciji ili na praznom domišljanju, već na stvarnom poznavanju ruskog jezika, što se jasno vidi iz više primjera koje on navodi.¹⁶⁵

IX

Ruski utjecaj kod Južnih Slavena u XVI—XVII vijeku

Kao što se zna, nije Jeftimijev umjetni pravopis naišao na potpuno odobravanje ni u Rusiji, ni u Srbiji, ni u samoj Bugarskoj. Nije se u Rusiji potpuno istisnula ni stara grafička tradicija, koja se još dosta dugo drži u provinciji paralelno s južnoslavenskim poluustavom. Nije ni književni stil »pletenja slovesa« (koji se, vjerojatno, stvorio znatno prije patrijarha Jeftimija) potpuno zavladao u ruskoj književnosti.¹⁶⁶ Kao što je dobro pokazao Lihačev, paralelno s tim »visokim stilom« hagiografije razvijao se »srednji stil« u ljetopisima, historijskim povijestima, putopisima i drugim književnim žanrovima koji su bliski »poslovnoj« pismenosti, a isto tako živio je i »niski stil« s govornim jezikom u narodnim umotvorinama i kasnije u satiričkoj pismenosti (str. 26—27). Pa i na području književnosti »visokog stila« — kao što talas ruskog utjecaja na južnoslavenskom području u XIII vijeku, tako je i u Rusiji XV vijeka pojava drugog južnoslavenskog utjecaja poslužila kao moćan poticaj za buđenje domaćih stvaralačkih snaga. Već u prvim hagiografskim radovima novog stila, kod Epifanija Premudrog, javljaju se osobine stila koje se dijelom naslanjaju na staru književnu tradiciju Ilariona, a dijelom predstavljaju originalan, samobitan način umjetničkog oblikovanja južnoslavenskog ili grčkog književnog trafareta. Još mnogo više ispoljilo se samostalno načelo u daljoj evoluciji drugih književnih vrsta u XVI i XVII stoljeću, kada su nove unutarnje prilike državnog i društvenog razvoja i novi kompleks kulturnih problema i filozofskih i religioznih ideja postavili pred književnost nove

¹⁶⁵ O mitropolitu Kiprijanu: *Jord. Ivanov*, B'lgarskoto knižovno vlijanie v Rusija pri mitropolit Kiprian, 1375—1406. (Izvestija na Institut za b'lgarska literatura, VI, 1958, str. 25—79); *I. Snegarov*, K istorii kulturnyh svjazej meždu Bolgarij i Rossiej v konce XIV — načale XV v. (Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Moskva 1961, str. 257—277)

¹⁶⁶ *Isp. M. N. Speranskij*, Iz nabljudenij nad složnymi slovami (composita) v stile literaturnoj ruskog škole XV—XVI v. (Iz istorii rusko-slavjanskih literaturnyh svjazej, 1960, str. 160—197).

sadržajne i stilističke zadatke. Ovo je doba otvorilo i novu stranu u historiji rusko-južnoslavenskih književnih veza.

Resavska književna škola u prvoj polovini XV v. bila je u punoj mjeri očitovanjem srpsko-bugarske kulturne uzajamnosti na bazi zajedničkog Jeftimijevog opće-slavenskog pravopisa. Uveden je u srpsku despotovinu po Konstantinu Kostenečkom, koga je gostoprinstvo despota Stefana Lazarevića spaslo »od rikajuštago zvêra« — Turaka. Pod pokroviteljstvom srpskih despota-mecena, u uskoj vezi s prosvjetiteljskim radom srpske crkve, ta je književna zajednica s centrom u manastiru Manasiji jednako mogla da služi i duhovnim potrebama Bugara, koji su u posljednjem deceniju XIV v. izgubili državu i svoju slavensku samostalnu crkvu. U toku prve polovine XV v. intenzivan prevodilački i stvaralački književni rad u okviru srpske despotovine stvorio je toliko jaki temelj, da u toku idućeg stoljeća, koje je proteklo od propasti političke i crkvene samostalnosti Srbije (1459) do obnavljanja srpske patrijaršije (1557), pismenost u srpskom narodu nije usahnula. Nastavila je svoj razvoj kako prepisivanjem starih književnih djela tako i originalnim stvaralačkim radom, napose na polju fiksiranja narodne prošlosti u žitijima, pohvalama, rodoslovima, ljetopisima i hronografima do »Slaveno--srpske hronike« Đorđa Brankovića (1645—1711). Međutim, s nestankom resavskog književnog centra brzo se počela gubiti umjetno-uniformna ukalupljenost Jeftimijeva pravopisa te se u daljem razvoju srpske pismenosti opet jasno izdvajaju posebne južnoslavenske redakcije pisma s većim ili manjim tragovima resavskog pravopisa.

Prva polovica XV v., doba cvjetanja prijevodne i originalne književnosti u okviru »resavskog« pokreta, bila je doba najživljih književnih veza Rusije s južnoslavenskim zemljama; tada su u Rusiji radili najveći predstavnici drugog južnoslavenskog utjecaja, Grigorije Camblak i Pahomije Logotet. Ali i poslije pada Smedereva 1459. g. te veze nisu prestale, jer su Brankovići i Jakšići nastavili državne i kulturne tradicije srpske despotovine na teritoriju srpske Vojvodine pod vlašću Ugarske. Te su se veze u jednu ruku podržavale srpskim migracijama prema sjeveroistoku, preko Vlaške i Moldavske u ukrajinske zemlje, te kulturnim i prosvjetnim radom srpskog i bugarskog svećenstva koje je ulazilo u crkvenu hijerarhiju Vlaške i Moldavske i sačinjavalo glavni slavenski sloj bratstva u tamošnjim manastirima. U drugu ruku Moskva, pošto se konačno otrešla tatarskog jarma i ujedinila ruske zemlje, doskora je počela da smatra sebe prirodnom pokroviteljicom svih pravoslavnih naroda

pod turskom vlašću. Taj je zadatak ostvarivala kako intervencijama kod sultana (npr. u pitanju oslobođenja Ruskog svetogorskog manastira od poreza), tako i materijalnom i moralnom potporom pravoslavnog svećenstvu i manastirima u Turskoj. U okviru ovih odnosa između Rusije i Balkanskih naroda (koji su dobro osvjetljeni velikom objavljenom arhivskom građom i nizom odličnih istraživanja Muravjeva, Kaptereva, V. A. Uljanickog, St. Dimitrijevića, R. Grujića, J. Radonića i drugih ruskih i jugoslavenskih učenjaka) primile su novi karakter i novo značenje i rusko-južnoslavenske književne veze u XVI—XVII v.

Problem ovog posebnog razdoblja u periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih odnosa postavio je M. N. Speranski u spomenutoj raspravi iz 1896. g.¹⁶⁷ Tu on između srednjovjekovnog razdoblja bugarskog utjecaja na Rusiju i kasnijeg razdoblja ruskog utjecaja na Južne Slavene u XVIII v. stavlja ruski utjecaj kod balkanskih Slavena u XVI i XVII vijek, kad je Moskva — taj »Treći Rim« — pružala Bugarima i Srbima materijalnu i moralnu potporu u danima turskog jarma. U Bugarsku pored materijalne pomoći crkvama i narodnom svećenstvu išla je iz Rusije crkvena, u prvom redu bogoslužbena knjiga, koja je do narodnog preporoda služila kao jedino sredstvo za kulturno i nacionalno samoodržanje u borbi s grčkim šovinizmom fanariotske crkvene hijerarhije. U Srbiji, zahvaljujući uspostavljenoj crkvenoj samostalnosti, kulturni se život naroda odvijao slobodnije i življe, što se očituje i u osnivanju niza srpskih štamparija u XVI i XVII v. i u neprekinutom prepisivačkom, prevodilačkom i originalnom stvaralačkom književnom radu.

U okviru te književne djelatnosti značajno mjesto uzima prepisivanje i prerada ruskih književnih djela koja su dolazila među Srbe zajedno s crkvenim knjigama iz Kijevskih i moskovskih štamparija. Speranski se posebno zadržao na sudbini ruskog Hronografa redakcije 1512. g., koji je očuvan u više srpskih rukopisa XVII i XVIII v. sa značajnim dopunama, napose s Historijom židovskog rata od Josipa Flavija, kao i na drugoj redakciji Hronografa 1617. g. s dodatkom iz svjetske zapadne hronike Martina Bjelskog.¹⁶⁸ Drugi dodaci, kao što su »Cveti darovanij« — talijanski Florilegij koji je preko rumunjskog prijevoda došao k Rusima i od njih prešao u

¹⁶⁷ M. N. Speranski, Delenie istorii russkoj literatury na periody i vlijanie russkoj literatury na jugoslavjanskuju. (Russkij filol. vestnik, XXXVI, 1896, 193—223).

¹⁶⁸ Vidi novi rad Đ. Sp. Radojičića, Srpski rukopisi hronografa zapadnoruske redakcije. (Pitanja književnosti i jezika, Knj. IV, sv. 1, Sarajevo 1958, str. 187—190).

Srbiju, »Povest o sozdanii i padenii Carigrada«, »Tolkovanie neudob' poznavаемih veščaj« i dr. svjedoče da su Srbima bili poznati čitavi ruski zbornici iz kojih su preuzeti navedeni sastavi. Navodeći ova i još neka druga ruska djela očuvana u srpskim prijepisima ili pre-radama (među njima djela Kirila Turovskog, »Pčelu« i »Istoričeskuju Paleju«, u pogledu kojih je pisac poslije došao do drugih zaključaka) i upozoravajući na njihov mali broj, Speranski ipak zaključuje da bi ovi spomenici, zajedno s nizom ruskih štampanih knjiga koje su rasijane po srpskim crkvama, bili dovoljni za tvrdnju da je ruski utjecaj na srpsku književnost postojao. »Započeo se on u književnosti, vjerovatno, još u XVI vijeku, kad se kod srpskog kaluđera pojavila želja da prepíše s ruskog Historiju Josipa Flavija; donio je u XVII v. u srpsku književnost kronike i ruska historijska djela, i didaktičke sastave starog doba; i trajao u XVIII v. kada u srpskim rukopisima pored ukaza Petra Velikog nalazimo silabičke Kantakuzenove verše Bogorodici, ispise iz djela Galjatovskog, kada se sam književni srpski jezik stvara po ugledu na ruski.« (str. 222).

Kasnija su historijsko-književna istraživanja popunila popis ruskih djela u srpskim prijepisima kod Speranskoga novim podacima. Posebno zanimanje pobuđuju rukopisi koje su srpski svećenici prepisivali s ruskih predložaka za vrijeme svojih putovanja u Moskvu. Takav je na pr. Zbornik Kopitareve zbirke u Ljubljanskoj Sveučilišnoj biblioteci br. 32, koji su Srbi Jovan Zlokruhović i starac Danilo pisali u Moskvi između 1610. i 1612. g.¹⁶⁹

Problem rusko-južnoslavenskih književnih uzajamnih veza u ovom razdoblju u čitavoj svojoj složenosti, koliko mi se čini, još nije ni razrađen ni jasno određen. Ako je u jednu ruku ruski utjecaj nosio na Balkan novi književni sadržaj, koji se u Rusiji rađao u prilikama ukrštavanja tradicija stare ruske književnosti s novim strujanjima sa savremenog Zapada, s novim svijetom filozofskih i religioznih pojmova i umjetničkih shvaćanja, to u drugu ruku ni balkansko Slavenstvo u ovom razdoblju nije moglo da prema ruskoj kulturi bude samo pasivnom stranom, koja je samo primala. Pored tradicije panegiričkog stila, koji je donio u Rusiju val »drugog južnoslavenskog utjecaja« i koja se razvijala u ruskoj »toržestvenoj« literaturi do panegiričkog žitija sv. Aleksandra Nevskog, koje je 1591. g.

¹⁶⁹ Vidi: G. A. *Il'inskij*, Rukopisi Kopitara v Ljubljanskoj licejskoj biblioteke. (Izvestija Otdelenija rus. jaz. i slov. AN. t. IX, kn. 1, 1914, str. 260—262); A. I. *Jacimirskij*, Opisanie južno-slavjanskih i russkih rukopisej zagraničnyh bibliotek... (Sbornik Otd. rus. jaz. i slov. AN, t. 98, 1921, str. 301—307); Đ. *Sp. Radojičić*, Iz stare srpske podunavske književnosti i pismenosti. (Godišnjak Filozof. fakult. u Novom Sadu. III, 1958, str. 170—176).

sastavio arhiepiskop Iona Dumin,¹⁷⁰ u toku ovog dvjestogodišnjeg razdoblja nisu mogle da se ne odraze u ruskoj književnosti nove ideje i problemi koji su u to doba zanimali južne Slavene. Napose, neposredno susjedstvo srpskog naroda s humanističkom, i kasnije baroknom Dalmacijom, isto tako kao i političke i crkvene veze srpske crkve s Rimskom Kurijom, unosile su u kulturni život balkanskih naroda XVII vijeka jedan poseban, specifički zapadni elemenat, koji se razlikovao od onog, s kojim se Rusija upoznavala preko Poljske. Srpski jerarsi, koji su u svojoj domovini živjeli u prilikama stalnih i živih veza kako s episkopatom Rimske crkve, tako i s katoličkim slavenskim stanovništvom¹⁷¹, dolazili su u Rusiju ne samo zbog poklona. Patrijarh Gavriilo, koji je došao u Moskvu 1653. godine, živio je tamo do 1656., uživajući veliko povjerenje cara i patrijarha Nikona, koga je izvjesno vrijeme i zamjenjivao za vrijeme njegovog odsustva, a pomišljao je i uopće da ostane u Rusiji.¹⁷² Patrijarh Arsenije IV Jovanović (1725—1748) pored svojih mnogobrojnih ćirilskih zapisa u rukopisima, ostavio je i nekoliko latinskih zapisa, a i nekoliko slavenskih zapisa latinicom, odličnim rukopisom, koji svjedoči, da je za njega latinska prosvjeta bila isto toliko »svoja« kao i pravoslavno-slavenska.

U vezu s time treba postaviti i pitanje rusko-hrvatskih književnih veza u XVII v. u vezi s misionarskim pothvatima Propagande: pitanje vezano za imena Jurja Križanića, Rafaela Levakovića, kasnije Matije Karamana, i za problem ruskog jezika i pravopisa kao sve-slavenskog, »ilirskog« jezika u glagoljskoj i ćirilskoj katoličkoj književnosti.¹⁷³ Teško je vjerovati da bi putovanja Hrvata u Moskviju u tom razdoblju imala kao jedini kulturno-historijski rezultat samo spomenute lingvističke — pravopisne i leksičke — studije. Nije isključeno, da su ona i sa svoje strane odigrala neku, do sada još nerasvijetljenu ulogu u prodiranju na pravoslavni Istok onih zapadnih utjecaja koji se sve više zapažaju u književnosti i publicistici

¹⁷⁰ Vidi *Speranskij*, Istorija rusko-slavjanskih literaturnyh svjazej, str. 160—197.

¹⁷¹ Vidi: *J. Radonić*, Rimski Kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd 1950.

¹⁷² *Radonić*, str. 301—333; isp. *V. Mošin*, Iz istorii snošenij Rimskoj Kurii, Rossii i južnyh Slavjan v seredine XVII v. (Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Moskva, 1961, str. 491—151).

¹⁷³ Najbolji pregled problematike dao je *M. Murko*, Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. (Slavia IV—V, i posebno — Prag und Heidelberg, 1927). Pored obimne literature koja je uzeta u obzir u navedenom Murkovu radu, treba da navedemo novije djelo *J. Radonića*, Stamparije i škole Rimske Kurije u Italiji i južnoslavenskim zemljama u XVII veku. Posebno izdanje SAN, Beograd 1949.

stare Rusije. Treba napomenuti, da je već S. M. Solovjev isticao vjerojatnost izvjesnog utjecaja Križanićevih ideja na formiranje novih političkih i kulturnih naziranja koja su se ispoljila u reformatorskom radu Petra Velikog.¹⁷⁴

Pitanje ruskog utjecaja u XVI—XVII v. kao posebnog razdoblja u periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza izlazi iz hronološkog okvira postavljenog predavanjima N. K. Gudzija i D. S. Lihačeva. Izlazi iz tog okvira i pitanje idućeg razdoblja ruskog utjecaja u XVIII v. Došao je kao rezultat prosvjetnog rada ruskih učitelja i ruske svjetovne knjige epohe Petra Velikog i njegovih nasljednika, najprije na području vojvodanskih Srba, a onda u Karađorđevoj i Miloševoj Srbiji, te se očitovao u rusko-slavenskom književnom jeziku koji je od druge četvrti XVIII v. vladao u srpskoj pismenosti do Vuka Karadžića.¹⁷⁵ Oba se ova susjedna razdoblja ruskog utjecaja na Srbiju u XVI—XVII i u XVIII v., uza svu raznolikost njihova karaktera, spajaju u jedan neprekidni period, i to ne samo hronološki već i sadržajno. U jednu ruku niti je XVII vijek nosio Srbima samo rusku crkvenu književnost; u drugu ruku niti je XVIII vijek zatvorio vrata prodiranju ruske crkvene knjige, posebno s obzirom na življe veze srpske crkve i škole s centrom ruske crkvene prosvjete, s Duhovnom Akademijom u Kijevu. Smatrali smo za potrebno da se letimično osvrnemo i na ovaj period u historiji rusko-južnoslavenskih književnih veza s obzirom na opće značenje teme postavljene u naslovu ovog članka. Ne možemo se osvrnati na problematiku kasnijih veza iz epohe romantizma i realizma pa do problema iz naše stvarnosti: te teme, koje su se posebno tretirale u predavanjima na slavističkom kongresu u Moskvi, prenose problem rusko-južnoslavenskih književnih veza sa područja slavenske uzajamnosti na širi teren mjesta i uloge slavenskih literatura u okviru svjetske civilizacije.

¹⁷⁴ Isp. Jos. Badalić, u Uvodu njegovu zborniku »Hrvatska svjedočanstva o Rusiji«, Zagreb 1945, str. 8—9.

¹⁷⁵ Kao glavna djela ostaju: P. A. Kulakovskij, Načalo ruskoj školy u Serbov v XVIII veke. S. - Peterburg 1903; P. A. Zabolotskij, Očerki ruskogo vlijanija v slavjanskih literaturah novogo vremeni. I/1, Russkaja struja v literature serbskogo vrozhođenija. Varšava 1908; Jov. Skerlić, Srpska književnost u XVIII veku. Beograd 1909.

R É S U M É

Еще недавно проблема русско-южнославянских литературных связей рассматривалась прямолинейно: как непрерывный процесс южнославянского влияния на Русь, начавшегося перенесением из Болгарии переводной и оригинальной письменности в эпоху крещения Руси, и после известного ослабления связей в эпоху татарского ига, с новой силой разлившегося в XV веке и дожившего до Петровского времени. В конце прошлого века М. Н. Сперанский ввел в эту схему новый период обратного русского влияния на балканских славян в XVI—XVII вв., когда Россия снабжала болгар и сербов рукописями и книгами в эпоху турецкого ига. Позднее Сперанский внес в прежнюю схему еще одну чрезвычайно важную поправку: показал, что в древнем периоде параллельно с болгарским влиянием на Русь шло и обратное проникновение русских памятников на Балканы. Мои занятия над историей славянского Пролога привели меня к заключению, что эти факты хронологически относятся к определенному периоду, к концу XII и к XIII в. и отражают явление русского влияния на славянском Балкане в данном периоде. Настоящая статья является ответом на ряд вопросов в данной области, вызванных докладами Н. К. Гудзия и Д. С. Лихачева на последнем съезде славистов в Москве в 1958. г.

Мощное южнославянское влияние на русскую письменность в эпоху ее возникновения проявилось прежде всего в формировании русского литературного языка. Исследования последнего периода показали наличие в нем двух особых типов — церковно-старославянского и древнерусского, возникновение которых связывается с вопросом их функциональной роли в создании на Руси «деловой» письменности и литературы. Мне кажется, что на Руси, где возникновение деловой письменности хронологически совпало с перенесением на Русь кирилло-мефодиевской литературы в начальном периоде христианизации, формирование литературного типа языка на основе старославянских текстов должно было идти параллельно с письменным оформлением народной речи в деловых памятниках. Сближение и взаимовлияние между структурами старославянского и восточнославянского языков — как показал доклад В. В. Виноградова — в течение двух первых столетий развивались с такой интенсивностью, что уже в применении к древнейшим русским памятникам приходится говорить не о двух литературных языках, а лишь о двух типах русского литературного языка с общими грамматическими и лексическо-семантическими свойствами.

Сколько сложным по своим племенным элементам был старославянский литературный язык в эпоху своего проникновения на Русь, столь сложным вырисовывается и состав древнерусской литературы. Исследования последнего времени все шире ставят проблему культурных связей древней Руси с Западом, показателем которых является статистика брачных союзов Рюриковичей в XI и XII веках. В рамках западных влияний, отразившихся в формировании правовых институтов, в усвоении мартовской системы в хронологии, в различных областях искусства и т. д., существенное место занимают литературные влияния со стороны западного славянства, шедшие на Русь одновременно с болгарскими в эпоху христианизации и создания русской письменности. Рядом с «аргументом расстояний» в данном вопросе решающее значение принадлежит чисто историческому фактору — международной политической обстановке, которая в известные периоды способствовала или препятствовала осуществлению культурных сношений Руси с другими славянскими народами.

Историко-литературные построения недооценивают значение этого момента в вопросе болгарского влияния на Русь в древнейшем периоде. Византийское завоевание Балкана в первой четверти XI века делит историю балканских славян и в политическом и в культурном отношении на два особых

периода. Рождение русской письменности в конце X-го и в первые годы XI века относится к эпохе культурной гегемонии Болгарии в славянском мире и болгаро-македонской культурной экспансии, которая наиболее ярко выявилась в формировании церковнославянского типа русского литературного языка. Этот период был очень краток. После sporadического проникновения на Русь южнославянских литературных памятников, преимущественно литургического содержания, в эпоху до св. Владимира, широкий поток болгарской письменности в Россию мог идти лишь в последнем десятилетии X-го века, до 1000 года, когда Василий II снова завоевал Восточную Болгарию до Дуная, и во всяком случае должен был прекратиться с уничтожением государства Самуила в 1018 году. Очевидно кратковременностью этого периода нужно объяснять почти исключительно церковный характер заимствованной литературы, имея в виду практическое ее значение в период организации русской церкви с православным богослужением на славянском языке. Следующий период создания русской письменности в XI веке относится к периоду духовной изолированности и систематической эллинизации болгарского и македонского народов. Связи Руси со славянским Балканом были прерваны: в составе русской письменности данного периода не находим ни одного произведения возникшего на славянском Балкане в XI и XII веках.

На переломе XII и XIII столетий стоит замечательный культурноисторический факт, которому до сих пор не посвящено нужного внимания: полное отсутствие на Балканах старославянских рукописей до конца XII века. Все что осталось — сохранилось на периферии славянского мира — на Афоне, в Иерусалиме, на Синае, в России. Этот факт находится в полном соответствии с известными историческими свидетельствами о систематической «ромеизации» славянского Балкана в период византийского владычества. В системе этой ромеизации важное место занимал вопрос борьбы с богумильством, в рамках которой византийская инквизиция особое внимание посвящала уничтожению еретической письменности. В этом смысле вся славянская письменность должна была представляться грекам по меньшей мере подозрительной, и в годы завоевания славянского Балкана при Мануиле была действительно искоренена на всем пространстве до Савы.

Освобождение болгар и сербов в конце XII в. и установление их церковной самостоятельности поставило перед этими народами задачу быстрого восстановления славянской письменности. Православную славянскую книгу в то время можно было найти только в России. На Афоне сербского Хиландаря еще тогда не существовало, а афонский болгарский монастырь Зограф из этого периода не сохранил ни одного славянского документа — вероятно и он был «ромеизирован». Православная славянская книга была получена из России и принесла с собой волну широкого русского влияния, следы которого находим в орфографической структуре рашской школы, в лексическом материале южнославянских памятников XIII в. и в палеографии текстов данного периода, в тератологическом орнаменте рукописей, в переходе к болгарам и сербам длинного ряда литературных памятников возникших на Руси в XI—XII вв., оригинальных и переводных, в русских праздниках вошедших в южнославянские месяцесловы, в мартовской системе хронологии которая является в ряде южнославянских памятников данного периода, по-видимому, и в области архитектуры и живописи. Аналогично с периодом непосредственного болгарского влияния на Русь в эпоху христианизации, этот период русского влияния на славянский Балкан был также кратковременным: в конце XII и в первой половине XIII-го века, поскольку татарское нашествие 1240 года надолго оторвало Русь от остального христианского мира, а восстановление Византии в 1261 году снова повернуло ориентацию болгар и сербов в сторону Царьграда и Афона, где уже в первые годы XIII века основался будущий главный центр сербского просвещения, монастырь Хиландарь.

Как это происходило в эпоху создания южнославянской письменности при Симеоне Великом, так и возрождение южнославянских литератур в XIII веке было связано с живой деятельностью на самостоятельном переводе греческих творений. Это могло иметь место и в сербских монастырях, как напр. в Печи, где архиепископ Даниил поселил греческих монахов с обязательством точного исполнения греческого устава, но главным центром переводческой деятельности был Хиландарь с его «исихастирями» в Карее и на море. Наиболее видные представители сербской письменности этого периода, имена которых сохранились в их записях на рукописях, сами говорят о своих трудах в этих «местах безмолвия», где условия подвижнической жизни определяли и их мистическое мировоззрение и формирование их литературного стиля. Особую роль играло при этом ежедневное прочитывание целой Псалтири, художественные образы которой глубоко входили в сознание. Из этого источника преимущественно идет все богатство стилистических фигур и разнообразных средств усиления эмфатичности литературного языка, характеризующее панегирический стиль южнославянской агиографии XIII и XIV вв. Все основные особенности этого стиля, вместе с общим мировоззрением эпохи, сформулированным в исихастской формуле «в вещественном телеси носити невещественное», и с тем особым элементом психологизма, которым характеризуется искусство славянского «Предвозрождения» (термин Лихачева), нашли свое выражение в литературном стиле Доментиана в середине XIII-го века. Необходимо подчеркнуть синхронизм этого литературного явления с фактом рождения нового стиля в сербской монументальной живописи. Тогда, а не во второй половине XIV века, рождается на славянском Балкане новый литературный стиль, получивший свою предельную выразительность в русской агиографии эпохи второго южнославянского влияния в начале XV века, особенно под пером Эпифания Премудрого.

Концепция, которая при изучении южнославянских литератур XIV—XV вв. исходит из литературной и филологическо-реформаторской деятельности патриарха Евфимия, относит рождение нового агиографического стиля к Болгарии, ко времени этого патриарха. Нам это представляется односторонним. Наиболее характерной чертой южнославянской письменности для XIII и XIV в. является чрезвычайно близкая связь между сербской и болгарской культурной жизнью. По содержанию эта литература однородна. Патриарх Евфимий и его учитель Феодосий Трновский воспитывались в кругу идей которыми жило святогорское монашество, в частности и хиландарская литературная школа, о которой знаем значительно больше чем о зографских писателях до Феодосия и Евфимия. Для Сербии культурное посредничество Болгарии в XIII и XIV в. было ненужно: и политически и династически в этом периоде сербы были теснее связаны с Византией, чем болгары. И в культурном отношении сербско-византийские связи были непосредственными, поскольку сербы имели свои монастыри в Царьграде и в Солуни, а к Святой Горе были ближе чем болгары, в особенности в годы сербской власти на Афоне при Душане. Но наиболее важным является число данных которыми мы располагаем о сербских писателях данного периода, позволяющих нам изучать последовательность в развитии литературы и эволюцию языка и литературного стиля от Саввы и Первовенчанного, через Доментиана к Феодосию и Даниилу с его продолжателем, и далее к авторам «похвал» в период царства, к Иоанну Синайскому, хиландарцу Иакову, Давиду, епископу Марку и старцу Исаии — выдающемуся представителю изысканного агиографического стиля со всеми особенностями стиля «второго южнославянского влияния». Болгарская стилистика школы патриарха Евфимия представляет однородное явление: результат аналогичного развития литературы в соседней области, жившей теми же культурными интересами, как и Сербия Неманичей. Точно также

и потребность исправления книг и проистекшая из этого реформа архаизированного правописания по греческому шаблону, была осознана на славянском Балкане уже в начале XIV века, готовилась постепенно и в Болгарии и в Сербии, и патриарх Евфимий только систематически оформил то, что уже вошло в жизнь в середине XIV века.

Татарское иго не вполне прервало культурные связи Руси с Балканами. Ряд исторических фактов, как русский князь Ростислав на мачванской бановине, Иаков Святослав в Болгарии, сношения короля Драгутина с русским великим князем во второй половине XIII в. и др., стоят в соответствии с теми фактами литературных связей, которые указаны Сперанским для данного периода. Возможно, что и в неясных данных некоторых источников о церковных событиях русской истории в связи с вопросом замещения московского митрополичьего престола в середине XIV века, можно искать указания на какие-то связи Руси с болгарской и сербской церквями в период их разрыва с Царьградом в связи с коронованием Душана и установлением сербской патриархии. Связи Руси с Балканом в течение этого времени ясно обнаруживаются и в ряде фактов из области искусства — свидетельства о балканских мастерах и художниках трудившихся на Руси в XIV веке и поразительные аналогии в живописи ряда русских и сербских церквей, заставляющие предполагать участие одних и тех-же художников.

Литературные русско-южнославянские связи того времени выявляются именно в плане взаимовлияний в обстановке общих религиозно-философских воззрений и однородных художественных интересов на почве всего православного славянского мира. Только наличие общего культурного единства могло создать почву, на которой в течение короткого промежутка времени могло вырасти культурное движение столь важного значения как «второе южнославянское влияние» в русской литературе. Но рядом с этой общей основой, на которой выросло это явление, ясно обнаруживаются факты, позволившие Соболевскому охарактеризовать его как «революционное»: появление неизвестных дотоле на Руси текстов и новых редакций, возникновение нового типа «младшего полуустава», смена русского тератологического орнамента балканским геометрическо-растительным, архаизация правописания и стремление приблизить его «материнскому» греческому. Этот факт «революционности» явления заставляет определеннее поставить вопрос о конкретной исторической обстановке послужившей поводом для массового проникновения на Русь южнославянских текстов, вызвавших в данном моменте столь мощную реакцию.

Обычно появление второго южнославянского влияния в России связывается с фактом южнославянской эмиграции на север в эпоху турецкого наступления на Балканы. В известной мере это справедливо в отношении к периоду после Косова, к первой половине XV в., когда в России трудятся Григорий Цамблак и Пахомий Логофет. Но начало этого движения не могло быть вызвано южнославянской эмиграцией, так как и Киприан и Феофан Грек пришли на Русь ранее Косовской катастрофы. Третья четверть XIV века была периодом апогея политического могущества и Сербии и Болгарии при Душане и Иоанне Александре, и для Руси, в то время еще готовившейся к борьбе с татарами, эти славянские царства должны были быть окружены ореолом славы. Южнославянское влияние в России должно было явиться как результат культурной экспансии гордых своим политическим возвышением и культурным авторитетом славянских царств на Балканах. Существенную роль должен был при этом сыграть и личный фактор — деятельность митрополита Киприана, друга патриарха Евфимия и, повидимому, патриарха Цариградского Филофея, пославшего Киприана в Россию как раз в то время когда было восстановлено каноническое единство сербской церкви с греческой.

Через год после первого приезда Киприана в Москву, в 1382 году татарский хан Тохтамыш варварски отомстил Руси за Куликовское поражение 1380 года. При разорении Москвы погибли все церкви, которые до строил были наполнены книгами, свезенными в Москву из окрестностей при приближении татар. Поэтому московские рукописи до конца XIV века представляют чрезвычайную редкость. Сразу после ухода татар началось обновление Москвы и в это время появляются на Руси многочисленные «Киприановские рукописи», которые, вероятно по инициативе Киприана, переписывались для Руси в Болгарии, в Сербии и на Афоне. Возможно, что в связи с этим широким заданием могла созреть и мысль о реформе правописания, которое должно было приблизить южнославянскую орфографию особым потребностям в связи с восстановлением письменности в Московской области и что это нашло свое отражение в известных свидетельствах Константина Констенечского о русском языке.

Правописание Евфимия не получило полного признания не только на Руси, но и у самих болгар и сербов. На Руси параллельно с новой графикой южнославянского полуустава продолжал существовать и старый тип, а и литературный стиль «плетения словес» не возобладал целиком в русской литературе. Параллельно с ним развивался и «средний стиль» в жанрах близких деловой письменности, а также и «низкий стиль» в произведениях народной словесности и позднее в сатирической письменности.

Первая половина XV века — расцвет «ресавского» движения — была временем наиболее живых литературных связей Руси с южным славянством. Эти связи не прекратились и после падения Смедерева в 1459 г. В XVI и XVII веках эти связи получают значение обратного потока русского влияния, шедшего вместе с русской книгой, которую Москва — «Третий Рим» слала на Балканы. Это влияние, получившее свое освещение в трудах Сперанского, несло к сербам и болгарам не только церковную книгу, но и новую светскую литературу. Нужно думать, что проблема русско-южнославянских взаимовлияний в данном периоде во всей своей сложности еще не вполне раскрыта, в частности в вопросе того, что в то время могла принести и Россия от православного сербского элемента, находившегося в непосредственной культурной связи с западным католическим миром, а также и в вопросе русско-хорватских сношений в связи с миссионерскими стремлениями Римской «Пропаганды» и трудами Крижанича, Рафаила Леваковича и позднее Матия Карамана.